अथाष्टमः प्रश्नः।

तत्र प्रथमः पटलः।

महारात्रे बुध्यन्ते।

रात्रेर्महान्भागो महारात्रं तस्मिन्महारात्रे रात्रेर्यो महान्भागस्तस्मिन्नित्यर्थः। मयूरव्यंसकादिलक्षणः समासः। समासान्तो भागपदलोपश्च तदादित्वात्। एतादृशे व्याख्याने यदि सोमौ संसुतौ स्यातां महति रात्रियै प्रातरनुवाकमुपाकुर्यादिति श्रुतौ श्रुतं रात्रिशब्दमहच्छब्दयोर्लिङ्गभेदकृतवैयधिकरण्यं साधकम्। महती चासौ रात्रिश्चेति विग्रहस्तु नैवात्र भवति। महत्त्वस्य रात्रिविशेषणत्वे महत्त्वं रात्रौ मानकृतं तच्च वसन्ते सर्वथा नैव संभवति। उत्तरोत्तरं रात्रीणामल्पमानत्वात्। रात्रिषु महत्त्वं तु दक्षिणायन एवोत्तरोत्तरम्। तथा सति महतीषु रात्रिषु सतीष्वेव बोधनं स्यात्, बोधनस्य च सुत्यार्थत्वादत्रैव कर्तव्यता स्यात्। वसन्ताद्यरात्रावेव कर्तव्यता स्याद्वा। तस्या एव महत्त्वात्। सा च प्रकृते विरुध्येतेत्यतो नैतादृशो विग्रहोऽत्र युक्तः। एतेनानन्तरोदाहृतश्रुतौ रात्रिया इति चतुर्थी यथा षष्ठ्यर्थे तथा महतीति महच्छब्दगतसप्तमीविभक्तिरपि षष्ठ्यर्थिकैव। एतदनुरोधेन पुंलिङ्गमपि विपर्यस्तं कर्तव्यमिति कुसृष्टिकल्पना निरस्ता द्रष्टव्या। तत्र महच्छब्देन रात्रितृतीयभागो गृह्यते। किमेतादृशमेव महत्वमित्यत्र नियामकमिति चेत्। वक्ष्यमाणस्य त्वरमाणस्त्वनुदित उपांशुमुदितेऽन्तर्याममुभावनुदित इत्येकेषामिति सूत्रस्यैव नियामकत्वात्। एतेनैव जानीमो यावता कालेनोपांशुपर्यन्तमुभयपर्यन्तं वा कर्मानुदिते भवति तदनुरोधेन बोद्धव्यमिति। एतेनेदमपि ज्ञातं भवति चतुर्धाविभक्तरात्रितृतीयभागाद्यभागात्मके काल एव बोद्धव्यमिति। ननु किमर्थमिदं सूत्रमर्थादेव तत्सिद्धेरिति चेन्न। आशुकर्मकारिभिरप्यृत्विग्भिरेतास्मिन्नेव काले बोद्धव्यं नत्वेतस्य पुरस्तादुपरिष्टाद्वेतीच्छासिद्धनियमनार्थत्वात्। नन्वेवमपि महारात्रे कर्माण्युपक्रमन्त इत्येतावतैव सिध्यति नार्थो बोधवचनेनेति चेन्न। तस्य संबन्धविशेषज्ञापनार्थत्वात्। यत्र महारात्रे बोधनमस्ति तत्रैव पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं नान्यत्रेति। तेन द्वादशाहे प्रायणीयातिरात्राख्ये प्रथमसौत्यदिवसे समाप्त एवाहन्युदितेऽप्यादित्ये द्वितीयसौत्यदिवसीयप्रातरनुवाकोपाकरणं कर्तव्यं बोधनाभावादिति सिद्धं भवति। एतेन यत्र होताऽऽश्विनं शंसति तत्र मैत्रावरुणः प्रातरनुवाकमनुब्रूयादितिशास्त्रान्तरबलात्प्रतिप्रस्थात्रैव द्वितीयसौत्यदिवसकर्म कर्तव्यं यावत्पर्यन्तमध्वर्युः पूर्वकर्मणः सकाशान्निर्मुक्तो भवति तावत्पर्यन्तमध्वर्योर्निर्मुक्ततायामध्वर्युरेव तत आरभ्य करोतीति केषांचिन्मतं नास्माकमनुकूलमिति प्रदर्शितम्।

तथा कर्माण्युपक्रमन्ते यथा पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाको भवति।

यथा वाचो मनुष्याणां पक्षिणां वा प्रवदितोः प्रवदनात्पुरा प्राक् प्रातरनुवाक

आरब्धो भवति तथा तदनुरोधेन कर्माणि यज्ञतनूहोमादीनि उपक्रमन्त आरमन्त इत्यर्थः । कर्मोपक्रमस्तु कृतशौचैरेव कार्यः । अन्यथा कर्मण्यनधिकारः स्यात् । स्नाता एव कर्म कुर्युरिति केचित् । कृतहस्तपादप्रक्षालना आचान्ता एवेत्यन्ये । न च कर्मान्ते हस्तपादान्प्रक्षाल्यान्तरेण चात्वालोत्करौ देवयजनमभिप्रपद्यन्त इति हस्तपादान्प्रक्षाल्याऽऽग्नीध्रे यजमानमुपसंगच्छन्त इति कल्पसूत्रे च हस्तपादप्रक्षालनमात्रेणैव कर्माधिकारस्योक्तत्वेन स्नानं विनैवाधिकारो नित्यं स्नानं तु स्वकाले भवत्येवेति वाच्यम् । अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नत्वित्यनेन याज्ञवल्क्यवचनेन सूत्रोक्तस्यापि पक्षस्य बाधात् । तथा च स्नात्वा कर्माणि कुर्वीतेति स्मृतौ स्नातस्यैव कर्मकरणेऽधिकारस्योक्तेः सामान्यशास्त्रमनुसृत्यैव स्नातैरेव कर्म कर्तव्यमित्येव युक्तं परं तु अमन्त्रकमिदं स्नानमिति द्रष्टव्यम् । संध्योपास्तिस्तु मध्य एव स्वकाले ।

प्रजापतिर्मनसाऽन्धोऽच्छेत इति त्रयस्त्रिंशतं यज्ञतनूराग्नीध्रे जुहोति ।

स्मार्ताद्घृताऽऽज्यं संस्कृत्य तेन होमो दर्विहोमधर्मेण । प्रजापतिर्मनसेत्यादयस्त्रयस्त्रिंशन्मन्त्रा यज्ञतनूसंज्ञकास्तैः साध्यास्त्रयस्त्रिंशत्संख्याका आहुतीर्जुहोतीत्यर्थः । तत्र प्रथमा चतुष्पदा । त्रयोदशी त्रिंशी च त्रिपदा । इतरा द्विपदाः । विंशत्याद्याः सदैकत्व इति कोशादेकवचनम् ।

विशेषमत्राऽऽह—

पूर्वां पूर्वामनुद्रुत्योत्तरयोत्तरयैकया नु प्रथमया ।

प्रजापतिर्मनसाऽन्धोऽच्छेत इति पूर्वा यज्ञतनूः । धाता दीक्षायामित्युत्तरा यज्ञतनूः । तत्र प्रजापतिर्मनसाऽन्धोऽच्छेत इति पूर्वां यज्ञतनूमनुद्रुत्य संयोज्य धाता दीक्षायामित्युत्तरया यज्ञतन्वा जुहोतीत्यर्थः । एवं धाता दीक्षायामिति द्वितीयां यज्ञतनूं संयोज्य सविता भृत्यामिति तृतीयया यज्ञतन्वा । सविता भृत्यामिति तृतीयां यज्ञतनूं संयोज्य पूषा सोमक्रयण्यामिति चतुर्थ्या यज्ञतन्वेत्यादित्रयस्त्रिंशयज्ञतनूपर्यन्तम् । एतदर्थमेवोभयत्र वीप्सा । संहितारूपमेवैतद्योजनम् । आहुतिषु त्रयस्त्रिंशत्त्वसिद्ध्यर्थमुपायमाह—एकया नु प्रथमयेति । नुरवधारणे । त्रयस्त्रिंश्याहुतिस्तु एकयैव प्रथमयेति । एकयेति वचनमन्तिमां यज्ञतनूमनुद्रुत्य प्रथमया यज्ञतन्वा जुहोतीत्येवं स्यात्, अन्तिमापेक्षया प्रथमाया अनन्तरत्वेनोत्तरत्वात्तत्पूर्वत्वेनान्तिमायाः पूर्वत्वात्, पूर्वां पूर्वामनुद्रुत्योत्तरयोत्तरयेति सूत्रात्, अथवाऽन्ताल्लोपो विवृद्धिर्वेति न्यायेनानुद्रवणविशिष्टयाऽन्तिमया यज्ञतन्वेति स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् । एकशब्दः केवलवाची । प्रथमयेति वचनं तेनैव न्यायेन केवलाया अन्तिमायाः प्राप्ताया निवारणार्थम् । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारः । यत्र मन्त्रगणेनेति परिभाषया प्रतिमन्त्रम् ।

---

१ ड. ञ. झ. न. ढ. °स्यै° ।

यज्ञार्तिं प्रति जुहोतीत्येकेषाम् ।

यज्ञस्याऽऽर्तिर्यज्ञार्तिस्तां यज्ञार्तिम् । आर्तिर्विनाशो भ्रेष इति यावत् । अनेन नैमित्तिकत्वमप्येतस्य होमस्य केषांचिदाचार्याणां मते भवति । यज्ञार्तिमित्यत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तेन प्रतियज्ञार्ति अयं होम इति सिद्धं भवति ननु रात्रिसंबन्धितृतीयभागाधिकरणकबोधनाभावरूपयज्ञार्तिनिमित्तक एवायं होम इति । एतद्रूपयज्ञार्तिनिमित्तके होमे प्राप्ते प्रायश्चित्तस्य संधानार्थत्वेन प्रबलत्वादादौ प्रायश्चित्तार्थं कृत्वाऽनन्तरं नित्यः कर्तव्य इति सोमतन्त्र एव यत्किंचिद्यज्ञविभ्रेषेऽनादिष्ट इदं प्रायश्चित्तं होतव्यं नतु पाशुकैष्टिकतन्त्रयोः । उत्तरसूत्रे सवनीयस्य तन्त्रं प्रक्रमयतीत्येतावतैव पाशुकतन्त्रमेतदितिज्ञानसिद्धौ पशुशब्दोपादानं यज्ञतनूहोमः सोमतन्त्रसंबन्ध्येव तत्रानादेशेऽयमेव होम इति । दोषनिर्हरणे सामर्थ्यातिशयात्सर्वप्रायश्चित्तमपि होतव्यम् । एकेषामितिवचनात्प्रायश्चित्तात्मकत्वं पाक्षिकमिति गम्यते ।

सवनीयस्य पशोस्तन्त्रं प्रक्रमयति ।

सवने सौत्येऽहनि भवः पशुः सवनीयस्तस्य पशोस्तन्त्रं कर्मकलापं प्रक्रमयति आरभत इत्यर्थः ।

तस्य निरूढपशुबन्धेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्य सवनीयस्य । अन्यदग्नीषोमीये कृतव्याख्यानम् । षड्ढोतृपाश्विष्टी न स्तः । अङ्गभूतत्वात्पशोः । अग्निप्रणयनान्तं कर्म कृतत्वाल्लुप्यते । सवनीये पशौ नाग्न्यन्वाधानं विद्यत इति निषेधादन्वाधानाभावः । प्रायणीयाप्रभृतिष्वित्यनेन व्रतोपायनाद्यभावः ।

न बर्हिर्विद्यते प्रस्तरमेवाऽऽहरति बर्हिषः कल्पेन ।

बर्हिः पाशुकं बर्हिः । उत्करबर्हिस्तु विद्यत एव । ननु प्रस्तरमेवाऽऽहरति बर्हिषः कल्पेनेत्येवकारेणैव बर्हिर्व्यवच्छेदो भवति किमर्थमयं निषेधो न बर्हिर्विद्यत इति चेन्न । बर्हिषः कल्पेन प्रस्तरमेवाऽऽहरतीत्येतावत्येवोच्यमाने बर्हिर्व्यवच्छेदो न भविष्यति किंतु बर्हिषः कल्पस्यैव बर्हिराहरणे व्यवच्छेदो भविष्यति । तथा च तूष्णीमाहरणं स्यात्तदा तद्व्यावर्तयितुं निषेधस्याऽऽवश्यकत्वात् । न बर्हिर्विद्यत इत्येतावत्येवोच्यमाने प्रस्तरस्यापि बर्हिष्ट्वान्निवृत्तिः स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रस्तरमेवाऽऽहरतीतिवचनम् । प्रस्तरमाहरत्येवेत्येवकारस्याऽऽहरतीत्येतदनन्तरमन्वयः । तथा चैवमर्थो भवति बर्हिषः कल्पेनाऽऽहरत्येव न तु संनहनमपीति । एवंरीत्यैवैवकारः सार्थको भवति तेन संनहनं यदाऽऽपस्तम्बेनेध्माबर्हिः संनह्यति न वा बर्हिः प्रस्तरमेवेति सूत्रेण संनह्यतीति व्याख्यातृप्रदर्शितशेषेण प्रापितं व्यावर्त्यते । उत्करबर्हिरर्थमेव शुल्बकरणं न प्रस्तरार्थम् । उत्करबर्हिरर्थं शुल्बकरणादि स ते मा स्थादित्यन्तं करोति । सुसंभृता त्वा संभरामीति

नास्ति[1] शुल्बस्यैवाभावात् । अलुभितो योनिरित्येतदपि नास्ति अनन्तरोक्तहेतोः । उत्करबर्हिःसंभरणेऽलुभितो योनिरित्येतदेव । आपस्त्वामितीन्द्रस्य त्वेत्येतद्द्वयं प्रस्तरस्याऽऽदौ कृत्वोत्करबर्हिषः करोति । बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीत्यादिनिधानान्तमुभयोः सहैव । उर्वन्तरिक्षं प्रेहीत्यस्मिन्मन्त्रे[3] तु नोहः । गमनाक्रियाया आत्मन्येव संबन्धेन बर्हिःसंबन्धासंभवात् । हे आत्मन्नुरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमिव बर्हिष्प्रतिच्छेदनार्थं गतस्ततः परावृत्य प्रेहि विहारदेशं प्रति प्रकर्षेण गच्छेत्येतादृशो ह्यात्मसंबन्धः । नच बर्हिष एवात्र संबन्धोऽस्तु किं बाधकमिति वाच्यम् । पूर्वस्मिन्नेतादृश एव मन्त्रे व्यभिचाराद्गमनकरणमन्त्रत्वदर्शनाद्गमनकर्तुरेकत्वाच्च । अदित्याः सद आसीदेत्यत्राऽऽसीदतमिति द्विवचनान्त ऊहो भवत्येव । बर्हिरभिधायकत्वात् । एवं देवंगममसि अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयामीत्यनयोरपि देवंगमे स्थः । अदित्या वां पृष्ठे सादयामीति यथायथमूहः । परिभोजनीयाख्यमुष्टिमुलपराजयर्थमुष्टिं चैतैः सहैवाऽऽहरति प्रकृतिवत्तूष्णीमेव । अग्नीषोमीयविकारपक्ष आश्ववालः प्रस्तर ऐक्षवी तिरश्ची कार्ष्मर्यमयाः परिधयोऽधिकाः पौतुदारवेभ्य इति पशुसूत्रोक्तमाश्ववालप्रस्तरादिकं सर्वमस्त्येव । बर्हिस्तु नैव । न बर्हिर्विद्यत इति निषेधस्यात्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।

पात्रसꣳसादनकाले प्रचरणीं प्रथमाꣳ स्रुचं प्रयुनक्ति ।

पात्रसंसादनकाल इत्यनेन परिस्तरणपाणिप्रक्षालनोलपराजीस्तरणब्रह्मयजमानसदनकरणानि सूच्यन्ते । अथवा पात्रसंसादनकाल इत्यस्य पात्रसंसादनदेश इत्यर्थः । तथा च पात्रसंसादनदेशे प्रचरण्याः प्रयोग इति अर्थो भवति । दृष्टं च कालशब्दस्य देशपरत्वं बौधायनसूत्रे स उपरवाणां काल इत्यादौ । स च प्रचरण्याः सौमिकत्वाच्छालामुखीयोत्तरतःसंलग्नदेश एव । ननु सर्वैष्टिकपाशुकपात्रसंसादनदेशो यः स एव प्रचरण्याः सौमिक्या अपि तथा च कथं देशभेद इति चेत्सत्यम् । शालामुखीयं गार्हपत्यकर्मभ्योऽन्ववस्यान्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इति वचनात्प्रचरण्याः सोमकर्मसंबन्धिपात्रत्वेन शालामुखीयोत्तरतःसंलग्नदेश एव स्वतन्त्रतयैव प्रचरण्याः प्रयोगो न तु[4] क्रमप्राप्ते स्थाने द्वंद्वत्वधर्मेणेत्येवंरीत्या देशभेदसंभवात् । वेदस्तु महावेद्यर्थं कृतो यः स एव शालामुखीयस्योत्तरतो दर्भान्संस्तीर्य यथार्थं पाशुकानि पात्राणि प्रयुनक्ति । तत्र प्रचरणीं स्रुवमथिकां प्रयुनक्ति । सा च जुह्वादिभ्यः स्रुग्भ्यः प्रथमा भवति । आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेन प्राकृतस्रुक्प्रयोगानन्तरं सर्वपात्रप्रयोगान-

---

१ ख. ग. °स्ति बर्हिषोऽभा° । २ ख. ग. °तलुप्यते प्रस्तरसंभरण उत्तरनिधनादिकरणकनिधानाभावात् । उत्करबर्हिःसंभरणे तु अलुभितो योनिरित्येतदेव लुप्यते प्रस्तराभावात् । आ° । ३ ख. ग. प्रेतमित्यत्रोहं केचित्कुर्वन्ति । तन्न । ग° । ४ ख. ग. तु कर्मप्रा° ।

न्तरं वैतस्याः प्रयोगः स्यात्तं वारयितुं प्रथमामितिवचनम् । प्रथममिति परित्यज्य प्रथमामित्येवं वचनं स्रुग्भ्य एव प्राथम्यं स्यान्नतु सर्वपात्रेभ्यः प्राथम्यमित्येतादृशार्थं बोधयितुम् । स्रुग्ग्रहणं वसाहोमहवनीवज्जुहूरेवेयं नतु केवलं जुहूकार्यकारित्वमात्रमितिज्ञापनार्थम् । तेन सुत्याहनि जुह्वां व्यापृतायां पशुबन्धे वसाहोमहवनीवत्प्रचरण्येव भवति । तथा च भरद्वाजः—प्रचरण्या सोम इति । व्यापृतायां जुह्वामियं होमकार्येषु भवतीति । अत एव पालाशीयम् । अनयोर्भेदे किं फलमिति चेत् । जुहूकार्यकारिपात्राणां विशेषवचनाभावे वैकङ्कतत्वं जुहूरूपपात्राणां पालाशत्वमिति । यदि जुहूकार्यकारिणामपि पात्राणां जुहूरूपता स्यात्तदा वैकङ्कतत्वविधायकपरिभाषा निरवकाशत्वेनापार्थिका स्यादिति ज्ञेयम् । वैसर्जनहोमसंबन्धिप्रचरण्यां स्रुग्ग्रहणाभावान्न पालाशत्वं किंतु परिभाषाप्राप्तवैकङ्कतत्वमेव । दण्डयूपौ न प्रयुनक्ति प्रयुक्तत्वात् । यूपशकलमपि न प्रयुनक्ति प्रयोजनाभावात् ।

आज्यग्रहणकाले प्रचरण्यां चतुर्गृहीतं गृहीत्वोत्तरासु गृह्णाति ।

आज्यग्रहणकाल इत्यनेन पवित्रकरणादिकमाज्योत्पवनान्तं पाशुकं कर्म सूच्यते । न ब्रह्मवरणं वाचस्पत इत्याद्येव ब्रह्मणः संमार्जनकाले प्रचरणीमादौ तूष्णीमेव जुहूवत्संमृज्य जुह्वादिस्रुचः संमार्ष्टि । प्रचरण्या जुहूत्वेऽपि अवषट्कारसंबन्धित्वात्तूष्णीं संमार्गो वसाहोमहवन्या इव । उपभृद्ध्रुवयोस्तु पृथङ्मन्त्रसत्त्वात्समन्त्रकः संमार्गः । प्रयोग आज्यग्रहणे च प्राथम्यात्प्रत्याहारन्याये[न]तन्मध्यपतितसंमार्गेऽपि प्राथम्यम् । प्रचरण्यां चतुर्गृहीतमपूर्वहोमार्थत्वात्तूष्णीमेवाऽऽदौ गृहीत्वोत्तरासु जुह्वादिषु पशुवद्गृह्णातीत्यर्थः । प्रचरण्याः प्रथमत्वात्तामपेक्ष्योत्तरत्वं जुह्वादीनाम् । स्फ्यस्य वर्त्मन्येवाऽऽज्यग्रहणं विशेषवचनाभावात् । आग्नीध्रे वा । अथैकेषां प्राग्वंशेऽग्नीषोमीयस्याऽऽज्यानि गृह्णात्याग्नीध्रे सवनीयस्योत्तरवेद्यामनुबन्ध्याया इति आपस्तम्बसूत्रात् । उत्तरवेदिसमीपे वा । अपरेणोत्तरवेदिं सवनीयस्यानूबन्ध्यायाश्चाऽऽज्यानि गृह्णातीत्येक इति तेनैव विकल्पेनाभिधानात् । एतत्पक्षान्तरसत्त्वं सूचयितुमेव वाऽऽज्यग्रहणकाल इति वचनम् । अस्मिन्कल्पे कालशब्दो देशपरो ज्ञेयः ।

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्येध्मं वेदिं प्रस्तरं च प्रोक्ष्य प्रोक्षण्यवशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्य प्रस्तरꣳ सादयित्वा स्रुचः सादयति ।

उक्तेतरपरिसंख्यार्थमनुक्रमणम् । आमन्त्रणेन प्रसवोऽप्युपलक्ष्यते[1] । अन्यथाऽऽमन्त्रणस्यैव निरर्थकत्वापत्तेः । इध्मं वेदिं प्रस्तरं च प्रोक्ष्य प्रोक्षण्यवशेषं निनीयेत्यनेन

१ ख. °लभ्यते ।

क्रमेणान्तर्वेदि पुरोग्रन्थीत्यादेः प्रत्युक्षणान्तस्य निवृत्तिः क्रियते । प्रोक्षण्यवशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्येत्यनेन क्रमेण विष्णोः स्तूपोऽसीति पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं व्यावर्त्यते । ग्रन्थिविस्रंसनं तु भवत्येव । तद्विना पवित्रापिसर्जनासंभवात् । अत एव तदनुगुणत्वान्न व्यवधायकं भवति । पवित्रे अपिसृज्य प्रस्तरꣳ सादयित्वेत्यनेन क्रमेण ब्रह्मणे प्रस्तरप्रदानं तृणैरन्तर्धानं शुल्बस्तरणमनूयाजार्थोल्मुकोदूहनमाहवनीयकल्पमाघारसमिधोरभ्याधानं विधृत्योरासादनं च व्यावर्त्यते । स्तीर्णेन बर्हिषाऽन्तरितत्वादेव तृणैरन्तर्धानाभावः । शुल्बस्तरणमपि न । तस्य बर्हिरास्तरणाङ्गत्वेन तदभावादेव तदभावसिद्धेः । शुल्बस्य प्रतिपत्तिस्तु प्रस्तरेण सह सादनमात्रमेवेति । अनूयाजार्थोल्मुकोदूहनाहवनीयकल्पनयोः सर्वथैव व्यावृत्तिर्न किंतु अस्मिन्काले व्यावृत्तिः । तेनाऽऽज्याभिमन्त्रणोत्तरमेते कर्तव्ये एव । अत्र कर्तव्यतायां क्रमो बाधितः स्यात् । नच लोप एवानयोरस्त्विति वाच्यम् । अलोपेन निर्वाहे सर्वथा तस्यानुचितत्वात् । आघारसमिधोरभ्याधानमप्याज्याभिमन्त्रणोत्तरमेव । प्रस्तरस्य प्रदानाभावादेव प्रत्यादानाभावः । अथवाऽग्नीषोमीयपश्वर्थानूयाजार्थोल्मुकयोरेकशेषौ प्रज्ञातौ स्थापयितव्यौ तयोः सवनीयपश्वर्थानूयाजाः कर्तव्या इति । आहवनीयकल्पनस्यापि तत्सहचारित्वादेव निवृत्तिः । एवमग्नीषोमीयपश्वर्थाघारसमिधावेव प्रज्ञाते तथैव स्थापनीये । अस्मिन्कल्प इध्मे ततस्त्वामष्टादशधा संभरामि सुसंभृता, एकाꣳ समिधं यज्ञायुरनुसंचराम्, धृष्टिꣳ संभरामि सुसंभृतेत्यूहः । विधृत्योरासादनं तु लुप्यत एव । पवित्रे अपिसृज्य प्रस्तरसादनादि प्रतिपद्यत इत्येतावतैव सिद्धे प्रस्तरꣳ सादयित्वा स्रुचः सादयतीतिगुरुसूत्रकरणादेवमत्र ज्ञायते प्रस्तर एव सर्वासां स्रुचामत्र सादनमिति । अत्राऽऽस्तरणरूपमेवाऽऽसादनमित्यर्थतः सिद्धं भवति । स्रुचः सादयतीति अनुवाद एव । तेन स्रुवस्वधित्याज्यस्थालीपृषदाज्यस्थालीस्रुगभिमन्त्रणाज्याभिमन्त्रणानि भवन्त्येव । अग्नीषोमीयविकारपक्षे बर्हिर्वर्जं सर्वं यथाप्रकृत्येव । परिधयोऽप्यस्मिन्पक्षे भवन्ति विधृती च ।

अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वित्याग्नीध्रमभिमृशति ।

यजमानेनायं यज्ञ इत्यनेन मन्त्रेण पञ्चहोत्रा चाऽऽज्याभिमर्शे कृत आग्नीध्रमाग्नीध्रमण्डपमभिमृशति । मण्डपशब्दो जनाश्रये वर्तते । मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय इति कोशात् । तत्र जनाश्रयत्वं स्तम्भचतुष्टयोपरिदत्तवंशोपरिष्टाद्दत्ताच्छादनसंबद्धभूमावेव वर्तते नतु केवल आच्छादने केवलभूमौ च । आग्नीध्र उपविश्य हविर्धान उपविश्य सदस्युपविश्येत्यादौ विशिष्ट एव शक्तिग्रहात् । भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीतिन्यायसिद्धोऽभिमर्शात्मकः संस्कारो यद्यप्याच्छादनतद्विशिष्टभूम्योरविशिष्टो भूतभाव्युपयोगस्य तुल्यत्वात्तथाऽपि भूमेः साक्षादुपयोगात्तस्या एवाभिमर्शः । उभयोरेकदा स्पर्शासंभवेन विशेषणांशे बाधात् । नागृहीतविशेषणान्यायेन विशेष्यांश एव

पर्यवसानम् । केवलाच्छादनेऽपि यद्यप्युपवेशनं संभवति तथाऽपि तस्य कर्मण्ययोग्यत्वान्मण्डपशब्देन न ग्रहणम् । यद्यपि आग्नीध्रं प्रविश्य हविर्धानं प्रविश्य सदः प्रविश्येत्यत्र प्रवेशकरणत्वमवकाशस्यापि तथाऽपि अवकाश उपवेशनासंभवान्न मण्डपशब्देन ग्रहणम् । न च योगधारणबलेन तदपि संभवतीति वाच्यम् । तथा सत्यपि तस्य कर्मानुपयुक्तत्वेन प्रकृते ग्रहणायोगात् । एकदेशाभिमर्शेन सर्वोऽपि मण्डपोऽभिमृष्टो भवति । अभिमर्शमन्त्रपाठयोः समानकालिकता सर्वत्र । वाजसातावित्यन्तो मन्त्रः ।

इदं विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धाने ।

अभिमृशतीत्यनुवर्तते । द्रव्यपृथक्त्वान्मन्त्रावृत्तिः । पांसुर इत्यन्तो मन्त्रः । हविर्धानमिति पाठे मण्डपस्यैकत्वात्सकृदेव मन्त्रः ।

अग्न आयूंषि पवस इति स्रुचः ।

सर्वासां स्रुचां मध्ये यावतीनां स्रुचां सकृत्प्रयत्नेनाभिमर्शः संभवति तावतीषु सकृन्मन्त्रः । अन्यथा मन्त्रावृत्तिः । स्रुच इति द्रव्यैकत्वात्सकृन्मन्त्रो वा क्रमेणाभिमर्शः । प्रचरण्या अप्यभिमर्शः । गृहीताज्यत्वात् । वसाहोमहवन्या नाभिमर्शः । अगृहीताज्यत्वात् । दुच्छुनामित्यन्ता मन्त्रः ।

आवायो भूषेति वायव्यानि ।

सर्वेषां वायव्यानां मध्ये यावतां वायव्यानां सकृत्प्रयत्नेनाभिमर्शः संभवति तावत्सु सकृदेव मन्त्रः । अन्यथा मन्त्रावृत्तिः । वायव्यानीति द्रव्यैकत्वात्सकृन्मन्त्रो वा क्रमेणाभिमर्शः । वायव्यानि ऊर्ध्वपात्राणि । वायव्यानीति वचनान्न चमसानभिमृशति । यद्वायव्यं वा चमसं वेतिपृथग्वचनाल्लिङ्गात् । स्थालीस्त्वभिमृशत्येव । कास्ताः स्थालीर्वायव्याः सोमग्रहणीरिति लिङ्गात् । पूर्वपेयमिति मन्त्रान्तः ।

उत्तिष्ठन्नोजसा सहेति सदः ।

अत्रापि पूर्ववद्भूमिपर एव सदःशब्दः । हविर्धानमिति पाठे हविर्धानशब्दोऽपि भूमिपर एव । सुतमिति मन्त्रान्तः ।

खरे पात्राणि प्रयुनक्ति ।

पूर्वकृते खरे । पात्राणि वक्ष्यमाणानि । प्रक्षाल्येति सूत्रान्तरे । अपूर्वत्वाद्वचनाभावाच्च न न्युब्जत्वम् । सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

अग्निर्देवता गायत्री छन्द इत्येतैर्यथारूपं कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्त्वित्यवशिष्टानि ।

यथारूपं यथालिङ्गम् । उपांश्वन्तर्याममयोरैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनानां शुक्रामन्थि-

नोराग्रयणस्योक्थ्यस्य ध्रुवस्य च क्रमेणैतैर्दशभिर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं प्रयोग इत्यर्थः। अस्यन्ता मन्त्राः सर्वे। अवशिष्टानि ऋतुपात्रादीनि तेषां कस्त्वेत्ययं मन्त्रः।

तत्र सर्वपात्रप्रयोगक्रममाह—

दक्षिणेऽꣳस उपाꣳश्वन्तर्यामयोः पात्रे दक्षिणमुपाꣳशोरुत्तरमन्तर्यामस्य ।

उपाꣳशुश्चान्तर्यामश्चोपाꣳश्वन्तर्यामौ। तयोरुपाꣳश्वन्तर्यामयोः, उपांश्वन्तर्यामसंज्ञयोर्ग्रहयोः। दक्षिण उपाꣳशोरुत्तरेऽन्तर्यामस्येत्येवं वचनं परित्यज्य दक्षिणमुत्तरमित्येवं वचनं पूर्वमेव चिह्नकरणार्थम्। दक्षिणमुपांशोरुत्तरमन्तर्यामस्येत्यनेन प्राक्संस्थता व्यावर्त्यते।

अपि वा पूर्वमुपाꣳशोरपरमन्तर्यामस्य ।

पूर्वं पूर्वदिग्गतम्। अपरमपरदिग्गतम्। तेन प्रत्यक्संस्थता भवति। अग्निर्देवता गायत्री छन्दः सोमो देवता त्रिष्टुप्छन्द इति क्रमेण द्वयोर्मन्त्रौ।

ते अन्तरेण व्यानाय त्वेत्युपाꣳशुसवनं ग्रावाणꣳ सꣳस्पृष्टमुपाꣳशुपात्रेण प्रयुनक्ति ।

ते इत्यत्र द्वितीयाऽन्तरान्तरेणयुक्त इति सूत्रेण। ते उपांश्वन्तर्यामयोः पात्रे अन्तरेण तयोः पात्रयोर्मध्य इत्यर्थः। उपांशुरुपांशुग्रहार्थः सोमः सूयते कण्ड्यते येन स उपांशुसवनस्तं ग्रावाणमुपांशुपात्रेण संस्पृष्टं प्रयुनक्ति व्यानाय त्वेत्यनेन मन्त्रेण। उपांशुसवन इति पृथगन्वर्थसंज्ञाकरणाद्भिन्न एवायं ग्रावा। अत एवोपरे ग्राव्णः संमुखान्कृत्वा प्रोक्षतीत्यत्र नैतस्य प्रोक्षणम्। उपांशुसवनत्वादेवोपांशुपात्रमात्रसंस्पृष्टता नान्तर्यामपात्रसंस्पृष्टता। पात्रयोः प्रत्यक्संस्थत्वेऽपि उत्तराग्र एवोपांशुसवनः। तथा चाऽऽपस्तम्बः—बृहन्नसीति ते अन्तरेण ग्रावाणमुपांशुसवनं दक्षिणामुखꣳ सꣳस्पृष्टं पात्राभ्यामिति। उपांशुपात्रेण संस्पृष्टमित्येकेनैव पात्रेण सह संस्पर्शस्य विधानात्पात्रद्वयसंस्पर्श आपस्तम्बोक्तो निवारितो भवति। अग्रकल्पना तु पूर्ववदेव द्रष्टव्या।

प्रत्यञ्चि द्विदेवत्यपात्राणि परिस्रगैन्द्रवायवस्याऽऽजगावन्मैत्रावरुणस्य द्विस्रक्त्याश्विनस्य ।

प्रत्यञ्चि प्रत्यक्संस्थानि। पात्रयोरुदक्संस्थत्व उपांशुसवनमपरेण पात्रयोः प्राक्संस्थत्वेऽन्तर्यामपात्रमपरेण पात्रयोरुदक्संस्थत्वेऽन्तर्यामपात्रोत्तरत आरभ्य पात्रयोः प्राक्संस्थत्व उपांशुसवनोत्तरत आरभ्य प्रत्यञ्चि द्विदेवत्यपात्राणि प्रयुनक्तीत्यर्थः। अनियमं स्थानस्य दर्शयितुमेव वक्ष्यमाणर्तुपात्रप्रयोगवदपरशब्दो नोपात्तः। युक्तं चैतदपरश-

ब्दानुपादानम् । अन्यथा पात्रयोः प्रत्यक्संस्थत्वपक्ष उपांशुसवनसंलग्नापरभागे द्विदेवत्य-पात्रप्रयोगस्यान्तर्यामपात्रकृतव्यवधानेनासंभवात्सर्वं बाधितं स्यादिति द्रष्टव्यम् । परितः स्रक्, यस्य तत्परिस्रक् । स्रक्शब्देन रास्नोच्यते । ऊर्ध्वपात्रबिलाधःप्रदेशे परितो रास्नावदित्यर्थः । आजगावत्, आजग(गा?)शब्दोऽजागलस्तने याज्ञिकैः संकेतितः । तौ चाजागले द्वौ वर्तेते । तद्वदत्रापि द्वावेव तावस्य स्त इत्याजगावत् । तौ च पात्रबिलाधःप्रदेशे कर्तव्यौ । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामित्यनेन दीर्घः । द्वे स्रक्ती कोणौ यस्य तद्द्विस्रक्ति । ऐन्द्रवायवस्यैन्द्रवायवग्रहस्य पात्रं परिस्रग्भवति । मैत्रावरुणस्य मैत्रावरुणग्रहस्य पात्रमाजगावद्भवति । आश्विनस्याऽऽश्विनग्रहस्य पात्रं द्विस्रक्ति भवतीत्यर्थः । द्विःस्रक्तीति सविसर्गपाठोऽपपाठ एव । इन्द्रो देवता जगती छन्दः, बृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप्छन्दः, अश्विनौ देवता पङ्क्तिश्छन्द इति क्रमेण त्रयाणां मन्त्राः ।

अपरे शुक्रामन्थिनोः पात्रे दक्षिणं
बैल्वꣳ शुक्रस्योत्तरं वैकङ्कतं मन्थिनः ।

आश्विनपात्रादपरेऽपरस्मिन्प्रदेशे शुक्रग्रहमन्थिग्रहयोः पात्रे प्रयुनक्तीत्यर्थः । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायादव्यवहितस्याऽऽश्विनस्यापरः प्रदेशो ग्राह्यः । दक्षिणं बैल्वमित्यादिना प्राक्संस्थताव्यावृत्तिः । दक्षिण उत्तर इत्येवं वक्तव्ये दक्षिणमुत्तरमित्येवं वचनं पूर्वमेव चिह्नकरणार्थम् । बैल्वं बिल्वविकारभूतं वैकङ्कतं विकङ्कतविकारभूतम् । प्रवाहुगित्यापस्तम्बः । सम इति तदर्थः । ननु मन्थिपात्रस्य वैकङ्कतत्वे परिभाषयैव सेत्स्यति सत्यत्र वैकङ्कतवचनं व्यर्थं दक्षिणं बैल्वꣳ शुक्रस्योत्तरं मन्थिन इत्येतावत्युच्यमाने बैल्वानुवृत्तिः स्यात्तां वारयितुं वैकङ्कतवचनमावश्यकमिति चेत्तदाऽपरे शुक्रामन्थिनोः पात्रे दक्षिणं शुक्रस्योत्तरं मन्थिनो बैल्वमाद्यमित्येवं सूत्रं कर्तव्यमेवं च बिल्वप्राप्तिं वारयितुं विकङ्कतग्रहणं न कर्तव्यं भवति वर्णद्वयन्यूनताप्रयुक्तं लाघवं च सिद्ध्यतीति किमर्थं बैल्वमाद्यमिति परित्यक्तं वैकङ्कतपदग्रहणं चोपात्तमिति चेन्न । एतादृशगुरुसूत्रकरणस्य यान्यनादिष्टवृक्षाणि विकङ्कतस्य तानीतिपारिभाषासिद्धाया विकङ्कतप्राप्तेर्मन्थ्यतिरिक्तपात्रेष्वनित्यताज्ञापनार्थं तदुपादानात् । तदुक्तमापस्तम्बेन—तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि वैकङ्कतानि स्युर्यो वा यज्ञियो वृक्षः फलग्रहिरिति । सूर्यो देवता बृहती छन्दः, चन्द्रमा देवता सतोबृहती छन्द इति क्रमेण द्वयोर्मन्त्रौ ।

अपरे आश्वत्थे अश्वशफबुध्ने उभयतोमुखे
ऋतुपात्रे दक्षिणमध्वर्योरुत्तरं प्रतिप्रस्थातुः ।

अपरे मन्थिनोऽपरप्रदेशे आश्वत्थे अश्वत्थविकारभूते अश्वशफाविव बुध्ने मूले ययोः, अश्वशफबुध्ने इव बुध्ने ययोरिति वा । मुखमासेचनरूपा प्रणाली । बिलाद्बहिर्येन होम-

भक्षणार्थमवनीयते सोमस्तदनयोरुभयतो भवति आर्जवेनेत्यर्थः। अत एव वचनात्पात्रान्तराण्यप्येकतोमुखानि भवन्तीति गम्यते। दक्षिणमध्वर्योरुत्तरं प्रतिप्रस्थातुरित्यनेन प्राक्संस्थता व्यावर्त्यते। गुरुसूत्रकरणप्रयोजनं पूर्ववत्। अत्रापि प्रत्राग्गित्यापस्तम्बः। कस्त्वेति मन्त्रोऽत्र। द्रव्यपृथक्त्वादावर्तते मन्त्रः।

दक्षिणस्यां श्रोण्यामाग्रयणस्थालीम्।

खरस्य दक्षिणस्यां श्रोण्यामाग्रयणस्थालीं, विश्वे देवा देवतोष्णिहा छन्द इति। प्रायः स्थाल्यो मृन्मय्यः प्रयोज्याः।

उत्तरस्यामुक्थ्यस्थालीमुक्थ्यपात्रं चाश्वशफबुध्नम्।

खरस्योत्तरस्यां श्रोण्यामुक्थ्यस्थालीमिन्द्रो देवता ककुच्छन्द इति प्रयुज्यैतेनैव मन्त्रेण तदुत्तरत उक्थ्यपात्रं प्रयुनक्ति।

ते अन्तरेणोदञ्चि त्रीण्यतिग्राह्यपात्राणि।

ते स्थाल्यावाग्रयणोक्थ्यसंबन्धिन्यौ। नच तच्छब्देन परामर्शः पात्रत्वसाजात्यमादायोक्थ्यस्थाल्युक्थ्यपात्रयोरेव तथा च तयोरेव मध्येऽतिग्राह्यपात्राणां प्रयोग इति वाच्यम्। विजातीयपात्रद्वयपरामर्शापेक्षया सजातीयपात्रद्वयपरामर्शस्य युक्तत्वात्। सर्वनाम्नो बुद्धिस्थपरामर्शित्वात्। स्थालीत्वसाजात्यमुक्थ्यपात्रे नास्ति। आकारतः करणतश्च स्थालीतो विजातीयत्वात्। तथा च स्थाल्योरेव मध्येऽतिग्राह्यपात्राणि प्रयोक्तव्यानि नतूक्थ्यस्थाल्युक्थ्यपात्रयोर्मध्य इति सिद्धं भवति। स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—स्थाल्यावन्तरेण त्रीण्युदञ्च्यतिग्राह्यपात्राणीति। उदञ्चीति प्राक्संस्थताव्यावृत्त्यर्थम्। उत्तरत्र विनियोगादेव त्रित्वे सेत्स्यति सत्यत्र त्रीणीति वचनं पात्राणां परस्परसंलग्नत्वेन प्रयोग इति ज्ञापयितुं, त्रय एव यदाऽतिग्राह्यास्तदैवोदक्संस्थतया सादनमिति तेन वाजपेये सप्तदशातिग्राह्येषु नास्त्युदक्संस्थतानियम इतिज्ञापनार्थं वा। एतेषां पात्राणामतिग्राह्यसंबन्धिनां स्वरूपकर्मकरणत्वेन विपर्यासासंभवाच्चिह्नप्रयोजनं नातीव। कस्त्वेति मन्त्रावृत्त्या प्रयोगः।

दक्षिणस्य हविर्धानस्याग्रेणोपस्तम्भनमादित्यस्थालीमादित्यपात्रं चाश्वशफबुध्नम्।

अग्रेणोपस्तम्भनमित्यनेनोपस्तम्भनानुरोधेनातिग्राह्यपात्राणां पश्चात्खर एव प्रयोग इति बोध्यते। उपोतेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्त इति श्रुतेः। एतेनेदमपि ज्ञायते—उपस्तम्भनेन संलग्न एव खरः कर्तव्य इति। आदित्यस्थाल्युत्तरत आदित्यपात्रस्य प्रयोगः। कस्त्वेति मन्त्र आवर्तनीयः, द्रव्यपृथक्त्वात्।

उत्तरस्य हविर्धानस्याग्रेणोपस्तम्भनमनुपोप्ते ध्रुवस्थालीम्।

अग्रेणोपस्तम्भनमित्यनेनोपस्तम्भनसंलग्नतयैव ध्रुवस्थाली प्रयोज्येति बोध्यते। पृथिवी देवता विराट्छन्द इति मन्त्रः। औपरवपुरीषकृतखररूपं स्थलमुपोप्तं तद्भिन्न-

मनुपोप्तम्। अत्रानुपोप्तवचनमुपोप्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्त इतिश्रुत्युक्तोपोप्तशब्दार्थः खर एव तत्रैव ध्रुवव्यतिरिक्तानां प्रयोग इतिप्रदर्शनार्थम्।

उत्तरेऽश्म औदुम्बरं चतुःस्रक्ति दधिग्रहपात्रम्।

औदुम्बरमिति विकङ्कतबाधनार्थम्। परिमण्डलत्वबाधनार्थं चतुःस्रक्तीति वचनम्। मुखं त्वत्राप्यस्त्येव। कस्त्वेति मन्त्रः। षोडश्यादिषु क्रतुविशेषेषु तत्तत्संबन्धीनि षोडश्यादीनि पात्राणि यथावकाशं प्रयुनक्ति। आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायाद्दधिग्रहपात्रान्ते प्रयोगः कस्त्वेति मन्त्रेण। खर एव तस्य प्रयोगः। उपोप्तेऽन्ये ग्रहा इति श्रुतेः। ध्रुवस्थाल्या एवानुपोप्तस्थले प्रयोगवचनेनान्येषामुक्तानामनुक्तानां चोपोप्त एव प्रयोगस्यार्थत एव सिद्धत्वात्। उपोप्तशब्दार्थस्तु प्रागुक्त एव।

मध्ये परिप्लवाम्।

मध्ये खरस्य मध्ये। परि सोमरसस्य मध्ये प्लवते तरति नौकेवेति परिप्लवा। सोमरसस्य मध्ये प्लव इवेति परिप्लवा। प्लवशब्दो नौकावाची पुंलिङ्ग एव। पात्रवाचिनष्टाबन्तता सूत्रकृद्वचनसिद्धा। पुंलिङ्गस्य प्लवशब्दस्य नौकावाचित्वं श्रुतौ—प्लवो वा एषोऽग्नेर्यत्संयानीर्यत्संयानीरुपदधाति प्लवमेवैतमग्नय उपदधातीति। परिप्लवाशब्देन सोमरसस्य मध्ये नौकेव तरणार्थं प्रक्षेपः सूचितो भवति। स च पवमानग्रहग्रहणात्प्राक्कर्तव्यः। उक्तं च बौधायनेन—परिप्लुपात्रं प्रास्य द्रप्सानन्वमन्त्रयत इति। परिप्लुशब्दः परिप्लवापरपर्याय एव। खरस्य मध्ये परिप्लवाख्यपात्रं कस्त्वेति मन्त्रेण प्रयुनक्तीत्यर्थः। आधाररूपहोमार्थत्वाद्वैकङ्कतं तत्।

यथावकाशमेकादश चमसान्नैयग्रोधान्रौ-
हितकान्वा ॥१॥ स्तरूमतोऽत्सरुकान्वा।

अधिकसंख्याया व्यावृत्त्यर्थमेकादशेति सावधारणं द्रष्टव्यम्। तेन धिष्णियव्यावारणार्थकस्य चमसस्य न प्रयोग इति सिद्धं भवति। अन्यथा द्वादशेति ब्रूयादेव। एकादशेति वचनं सदस्यपक्षे। सदस्याभावे दशैव भवन्ति। यथावकाशमित्यनेन स्थानानियमः प्रदर्श्यते। नैयग्रोधो वटः। रौहीतकः सूक्ष्मपर्णो वटः। यद्यप्यमरेण—

रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः।
गायत्रीबालतनयः खदिरो दन्तधावनः॥

इत्यनेन करञ्जवाचकत्वमुक्तं तथाऽपि प्रकृते करञ्जस्यायज्ञियवृक्षत्वेनानुपयोगात्।

रोही रौहितकश्चैत्यवटपादपयोः पुमान्।

इति विश्वकोशोक्तं वटवाचित्वमेव प्रकृतोपयोगाद्ग्राह्यम्। नचैवं नैयग्रोधरौहीतकशब्दयोर्वटत्वजात्यवच्छिन्नपदार्थवाचकत्वेनैकार्थकत्वाद्वाशब्दबोधितविकल्पोऽनुपपन्न इति

वाच्यम् । तस्य नैयग्रोधानौदुम्बरान्वेतिसूत्रान्तरोक्तौदुम्बरत्वव्यवच्छेदकैवकारार्थक-त्वस्यैवाङ्गीकारेण विकल्पस्यैवाप्रसरेण तदनुपपत्तेरभावात् । नैयग्रोधग्रहणं करञ्जव्या-वृत्त्यर्थं, रौहीतकग्रहणं केवलनैयग्रोधव्यावृत्त्यर्थम् । एवं च रोहीतकाख्यवटमात्रस्य ग्रहणमिति सिद्धं भवति । एतस्यालाभे प्रसिद्धवटोदुम्बरातिरिक्तं यज्ञियवृक्षमात्रं ग्राह्यं तस्याप्यलाभे तदपीत्यपि सिध्यति । त्सरुर्दण्डस्तद्वतस्तद्रहितान्वा । अत्सरुकानित्यत्र स्वार्थे कप्रत्ययः । चम्यतेऽद्यते सोमरसो येषु होत्रादिभिरिति चमसाः । ते चतुरश्रा अर्थसिद्धपरिमाणा इति केचित्सूत्रकाराः । प्रादेशमात्राश्चतुरङ्गुलबिला इति बौधाय-नादयः । तत्रात्सरुमत्तायां पुरुषज्ञातानि लक्षणानि सांकेतिकानि कार्याणि । त्सरुम-त्तायां तु पुरुषज्ञातानि दण्डेषु विशेषलक्षणानि कार्याणीत्यत्र मूलं मानवसूत्रं—दक्षि-णस्यावालम्बदेशे चमसान्नैयग्रोधात्रौहीतकान्वा नानालक्षणान्त्सरुमत इति । अथैत-द्व्याख्यं दक्षिणस्य हविर्धानस्य, अवालम्बो नाम नीडाधोभागस्तत्र दश चमसान्न्यग्रो-धस्येमे नैयग्रोधास्तान्रोहीतकस्येमे रौहीतकास्तान्नानाचमसलक्षणोक्तानि दण्डेषु लक्ष-णानि येषां तान्त्सरुमतः सदण्डान्प्रागग्रानुदक्संस्थान्प्रयुनक्तीत्यर्थः । तथा च कठसू-त्रम्—प्रागग्रान्दश चमसान्सवृन्तानध इति । वृत(न्तं)मूल(लं)दण्ड इति यावत् । चम-सलक्षणानि मानवसूत्रे कठसूत्रे च—अथातश्चमसलक्षणानि व्याख्यास्यामोऽर्थात्परिमा-णानि पात्राणि भवन्ति ध्यङ्गुलखाताश्चमसाव्यङ्गुलदण्डाश्चतुरङ्गुलोच्छ्रायाः षडङ्गु-लविस्ताराः प्रादेशमात्राश्च दीर्घत्वेन तेषां दण्डेषु लक्षणानि भवन्ति ।

अरेखश्चमसो होतुरुन्मृष्टो ब्रह्मणः स्मृतः ।
उद्गातुरवमृष्टश्च स्वामिनः पार्श्वमृष्टकः ॥
एकरेखस्तु कर्तव्यः प्रस्तोतुश्चमसो बुधैः ।

द्विरेखो ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रोक्तस्त्रिरेखः पोतुरुच्यते (?) ।

अभ्रिं तु कारयेन्नेष्टुराग्नीध्रस्य मयूखवान् ।
अथाजस्य पदं कुर्यादच्छावाकस्य लक्षणम् ॥ इति ।

अरेखो रेखाशून्यो होतुश्चमसो भवतीत्यर्थः । उदूर्ध्वं मृष्टस्तष्टो दण्डोपरिभागोऽ-धिकं तनूकृतश्चमसो ब्रह्मणो भवेदित्यर्थः । अव दण्डाधोभागो मृष्टस्तष्टोऽधिकं तनूकृत उद्गातुश्चमस इत्यर्थः । पार्श्वे दण्डपार्श्वे मृष्टस्तष्टोऽधिकं तनूकृतः स्वामिनो यजमानस्य चमस इत्यर्थः । एका रेखा तिर्यग्दण्डे यस्य स एकरेखः । स प्रस्तोतृचमसः । तिस्रो रेखास्तिर्यग्भूता दण्डोपरि यस्य स त्रिरेखः पोतुरित्यर्थः । नेष्टुश्चमसदण्डेऽभ्रिः काष्ठकुद्दा-लकस्तदाकारं कारयेदित्यर्थः । अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दाल इत्यभिधानात् । आग्नीध्रचमस-

---

१ ग. प्रशास्तुश्च° । २ ग. प्रशास्तुश्चम° ।

दण्डे मयूखो बुधैः कर्तव्य इत्यर्थः । द्वे रेखे तिर्यग्भूते दण्डोपरि यस्य स द्विरेखो ब्राह्मणाच्छंसिन इत्यर्थः । खैकं तीक्ष्णमग्रं कुर्यात्तद्दण्डस्येत्यर्थः । अच्छावाकदण्डेऽजस्य च्छागस्य पदं कुर्यादित्यर्थः । एवं व्याख्यातं तद्भाष्ये । अथवा होतृचमससमारभ्याच्छावाकचमसपर्यन्तमेकैकरेखावृद्ध्या यावद्दशरेखं दण्डेष्वङ्कयेदित्यपि तद्भाष्यकृतोक्तम् । इदानींतनैरभियुक्तैरेवमुक्तानि—

ब्रह्मणश्चतुरश्रः स्याद्धोतुस्तु परिमण्डलः ।
पृथ्वग्रो यजमानस्य त्र्यश्रिरुद्गातुरेव च ॥
प्रशास्तुरवतष्टः स्यादुत्तष्टो ब्रह्मशंसिनः ।
पोतुरग्रे विशाखी स्यान्नेष्टुः स्याद्दक्षिणावृतः ॥
अच्छावाकस्य रास्नावानाग्नीध्रस्य मयूखकः ।
सव्यावृतः सदस्यस्येत्येतच्चमसलक्षणम् ॥ इति ।

चतुरश्रत्वादीनि ब्रह्मादिचमसदण्डानां क्रमेण विशेषणानि । चतुरश्रश्चतुष्कोणः । परिमण्डलो वर्तुलः । पृथु स्थूलमग्रं यस्य स पृथ्वग्रः । त्र्यश्रिस्त्रिकोणः । अवतष्टोऽधस्तष्टः । उत्तष्ट ऊर्ध्वं तष्टः । विशाखी, अग्रभागे शाखाद्वयवान् । दक्षिणावृतो दक्षिणभागे तष्टः । अग्रभागे रास्ना रेखा तद्वान् । मयूखस्तीक्ष्णाग्रः । मयूखशब्दात्स्वार्थे कप्रत्ययः सव्यावृतो वामभागे तष्टः । अत्र मूलं मृग्यम् ।

प्रादेशमात्राण्यूर्ध्वसानूनि मध्ये संनतानि वायव्यानि ।

अनेन वायव्यसंज्ञकपात्राणां स्वरूपं प्रदर्श्यते । प्रादेशमात्राणि प्रादेशप्रमाणानि । अत्र प्रादेशपरिमितदैर्ध्यविशिष्टकाष्ठप्रदेशस्य भागत्रयं कृत्वाऽग्रिमो भाग ऊर्ध्वशब्देनोच्यते । मध्य इत्यनेन मध्यमो भागः । अवशिष्टोऽधोभागोऽर्थतः । तत्र प्रादेशस्य द्वादशाङ्गुलत्वात्तस्य भागत्रयं चतुश्चतुरङ्गुलात्मकं भवति । तत्राग्रिम ऊर्ध्वशब्देनोपात्ते भागे सानु भवति । सानुशब्देनात्र बिलमुच्यते । मध्यमे भागे संनमनम् । अर्थात्तृतीयेऽधस्तने भागे बुध्नाकारः । एवं चोलूखलाकारता प्रदर्शिता भवति । पात्रस्य स्थौल्यं तु दैर्ध्यानुरोधेन । एतादृशलक्षणानि वायव्यानि वायव्यसंज्ञकानि पात्राणि भवन्ति यैर्देवतोद्देशेन सोमरसो गृह्यते । मानवसूत्रे—प्रादेशमात्राणि संलग्नमध्यानि तृतीयोदुप्तानीति । प्रादेशो द्वादशाङ्गुलः प्रमाणं येषां तानि प्रादेशमात्राणि प्रादेशोच्चानि वर्तुलानि संलग्नं कृशं मध्यं येषां तानि । तृतीयेन भागेनोदुप्तानि उत्खातानि चतुरङ्गुलबिलानीति भाष्यकृता व्याख्यातम् । कठसूत्रेऽपि वायव्यानि हस्तमात्राणि प्रादेशमात्राणि वा तृतीयखातानीति । स्थालीषु तु स्थालीति पृथग्व्यवहाराद्वायव्यत्वेऽपि नेदं लक्षणम् ।

---

१ ग. स्वकं । २ क. तु दार्ढ्यानु० ।

स्थालीषु वायव्यत्वं तु काश्चतस्रः स्थालीर्वायव्याः सोमग्रहणीरितिश्रुतिलिङ्गात् । दधिग्रहपात्रे चतुःस्रक्तीति विशेषणादन्येषां वायव्यानां परिमण्डल आकारः ।

यथा स्रुगदण्डैवं परिप्लवा ।

अदण्डा दण्डरहिता । दण्डरहितायाः स्रुचो यथा स्वरूपं निष्पद्यते तथा परिप्लवायाः स्वरूपमित्यर्थः ।

तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि विकङ्कतस्य तान्यहोमार्थानि तु वारणस्य ।

तेषां पात्राणां मध्ये यानि अनादिष्टवृक्षाणि, नाऽऽदिष्टोऽनादिष्टः । अनादिष्टो वृक्षो येषां तानि अनादिष्टवृक्षाणि । पात्राणीति शेषः । अनादिष्टवृक्षाणि पात्राणि विकङ्कतस्य भवन्तीत्यन्वयः । उत्तरत्राहोमार्थानीतिवचनाद्धोमार्थान्यनादिष्टवृक्षाणि विकङ्कतस्य भवन्तीति गम्यते । तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः । विकङ्कतो भाषया सुतवीति प्रसिद्ध इति केचित् । वेहेंकळ इत्यन्ये । वारणो वायवारण इति । तत्राहोमार्थान्यनादिष्टवृक्षाणि उपांश्वादीनि तेषु वैकङ्कतत्वं भवति । अहोमार्थानादिष्टवृक्षाणि तानूनप्त्रसंबन्धिचमस(सः)परिकर्मिकर्तृकसोमतन्त्रसंबन्धिवेदिकरणसाधनीभूतः स्फ्यो विभ्रनं चेत्येतानि श्रीण्येव प्रकृतौ । यदि जुहोमीति लिङ्गादेतस्यापि होमार्थत्वमित्युच्यते तदा वैकङ्कत एव । अस्मिन्पक्षे बहुत्वं विकृतिभूतसोमतन्त्रसंबन्धिपात्राण्यादायैव सार्थकं भवति । तानूनप्त्रसंबन्धिचमसस्य वारणवृक्षजत्वेऽपि विकृतिभूतसोमतन्त्रसंबन्धिपात्राणि वारणवृक्षजान्येव । तानि तत्र तत्र व्यक्तीभविष्यन्ति । वायव्यानां बहुत्वात्प्रधानत्वाच्चात्र परिभाषाकरणं नतु तानूनप्त्रसंबन्धिचमसावसरे । न च दर्शपूर्णमाससंबन्धिपात्रप्रयोगावसर इयं परिभाषोक्तैव तत्रैव सर्वत्रेति परिभाषोत्तरं वक्तव्यम् । एवं चात्रापि निर्वाहे पुनःपरिभाषाकरणक्लेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । उभयत्र परिभाषाकरणस्यैष्टिकसौमिकतन्त्रव्यतिरिक्तपाशुकगार्ह्यादितन्त्रपरिसंख्यार्थत्वेन सार्थक्यात् । तेन पाशुक्यां समवत्तधान्यां गार्ह्यपात्रेषु दर्व्यादिषु चरकसौत्रामणिसंबन्धिसुराग्रहणार्थकवायव्यपात्रेषु कौकिलीसौत्रामणीसंबन्धिपयोग्रहार्थकवायव्यपात्रेषु चेयं परिभाषा न प्रवर्तते । एवं च होमार्थेषु विकङ्कत एव । अहोमार्थेषु वारण एवेत्ययं नियमो नेति सिद्धं भवति । तेषामित्यस्य सर्वनाम्नो बुद्धिस्थपरामर्शित्वमादाय सर्वपात्रपरामर्शित्वमेव स्वीकर्तव्यं नतु संनिहितपरामर्शित्वमादाय वायव्यचमसपरिप्लवामात्रपरामर्शित्वम् । एतेषु अहोमार्थत्वस्य कुत्राप्यसंभवेनासंगतत्वापत्तेः । होमोऽर्थः प्रयोजनं येषां तानि न होमार्थानि अहोमार्थानि । होमोऽत्राङ्गप्रधानसाधारण एव गृह्यते । एवं च द्रोणकलशस्य वैकङ्कतत्वमेव । व्याघारणार्थचमसस्यापि वैकङ्कतत्वमेव । द्रोणकलशस्य तु होमार्थत्वेऽपि न वैकङ्कतत्वनियमः ।

वृक्षपरिभाषोत्तरमुपदेशात् । तेन यस्य कस्यचिद्यज्ञियस्य वृक्षस्य भवति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—द्रोणकलशं प्रकृत्य तस्य वायव्यैर्वृक्षनियम इति । परं तु इयान्वायव्यतो द्रोणकलशे भेदः । वायव्येषु वैकङ्कतालाभे यज्ञियवृक्षोपादानम् । द्रोणकलशे तु अयं नियमो नेति द्रष्टव्यं मार्तिकत्वमेतेन द्रोणकलशस्य न भवतीति प्रदर्शितं भवति ।

पुनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षं द्रोणकलशꣳ सदशापवित्रं प्रयुनक्ति ।

द्रोणकलशपरिमाणं तु समाख्याबलाद्द्रोणपरिमितधान्येन पूर्णो भवति एतावत्परिमाणकः । द्रोणस्य द्रोणपरिमितधान्यस्य कला मात्राः कणा अस्मिञ्शेरते मान्तीति द्रोणकलशः । तथा च यास्कः—कलशः कला अस्मिञ्शेरते मात्रा इति । ननु कम्बुग्रीवादिमान् । याज्ञिकसमाचारात् । परिप्लवया द्रोणकलशाद्गृहं गृह्णातीति वक्ष्यमाणत्वात् । परि सर्वतः प्लवते तरतीति हि परिप्लवाशब्दार्थः । कम्बुग्रीवादिमति द्रोणकलशे प्रवेशाभावेन तदभावात् । तस्मात्समचतुरश्रो द्रोणकलशो वर्तुलो वेति याज्ञिकसमाचारः । उत्तरत्रोत्तरग्रहणादेव पूर्वत्र दक्षिणस्यार्थाल्लाभे दक्षिणग्रहणं पूर्वत्र दक्षिणस्योत्तरस्य वेत्यनियमशङ्कां व्यावर्तयितुम् । अक्षस्य पश्चादिति पश्चादक्षं, प्रोक्ताभ्यां द्वाभ्यां दशापवित्राभ्यां सहितं दशापवित्रद्वयं द्रोणकलशमध्ये निधाय तत्सहितं प्रयुनक्तीत्यर्थः । न्युब्जत्वावचनादुत्तानस्यैव प्रयोगः । एवमाधवनीयपूतभृदेकधनानामपि । उत्तरस्याऽऽदिना पूर्वस्यान्तं विद्यादिति परिभाषयैव मन्त्रान्तलाभे कृत्स्नपाठो मन्त्रान्तेन कर्म संनिपातयेदितिपरिभाषाप्रवृत्त्यभावं ज्ञापयति । तेन युनज्मीतिक्रियापदोच्चारणकाल एव प्रयोग इति सिद्धं भवति । एवमग्रिमेष्वपि त्रिषु मन्त्रेषु ज्ञेयम् ।

पुनज्मि वायुमन्तरिक्षेण ते सहेत्युत्तरस्य नीड आधवनीयम् ।

उत्तरग्रहणं दक्षिणनिवृत्त्यर्थम् । नीडं शकटोपस्थः । आधूनो निष्पीड्य गालित एव सोमोऽवनीयते यस्मिन्नित्याधवनीयस्तम् । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ।

पुनज्मि वाचꣳ सह सूर्येण त इति तस्यैव प्रधुरे पूतभृतम् ।

तस्येतिवचनं नीडपरामर्शार्थम् । अन्यथोत्तरहविर्धानस्यानुवृत्त्यैव प्राप्तिसंभवेन तत्परामर्शस्य निरर्थकत्वापत्तेः । पवमानग्रहान्कलशानिति सूत्र आधवनीयपूतभृतोरपि कलशयोरेव वक्ष्यमाणत्वेन कलशावेवैतयोः । तेन मृन्मयत्वं कलशाकारता च भवति । स्पष्टं कठसूत्रे—आधवनीयपूतभृतौ च कुम्भौ सापिधानाविति । कुम्भौ कलशौ कलशस्थाल्योराकारकृतः कश्चन भेदः । विस्तृतबुध्नमुखा ह्रस्वाकारा स्थाली । अविस्तृतबुध्नो विस्तृतमुखो दीर्घाकारः कलश इति द्रष्टव्यम् । प्रकृष्टा विस्तीर्णा यत्र पूतभृत्स्थापितो न पतति एतादृशी धूर्यस्मिन्स प्रधुरो देशस्तस्मिन्पूतभृतं प्रयुनक्तीत्यर्थः । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष इति अकारः समासान्तः । अ अनक्ष इति पदच्छेदादयं लभ्यते ।

प्रशब्दो नीडसंबद्धसमीपदेशग्रहणार्थः । नीडसमीपवर्तिविस्तीर्णतिर्यक्काष्ठापरपर्यायधुर्विशिष्टे देशे पूतभृतं प्रयुनक्तीति निष्कृष्टोऽर्थः । एवकारेण नीडासंबद्धकेवलोत्तरहविर्धानतिर्यक्काष्ठवतो देशस्य सूत्रान्तरोक्तहविर्धानचुबुकस्य च व्यावृत्तिः क्रियते । एतेन ज्ञायते यत्रैवकारो न श्रूयते तत्रासंभवे सूत्रान्तरोक्तमपि संग्राह्यं यत्र श्रूयते तत्र तदेव नियतमसंभवेऽपीति । पूतभृदित्यन्वर्था संज्ञा । पूतं गालितमेव बिभर्ति सोममिति पूतभृदिति । वक्ष्यति च तिरःपवित्रं पूतभृत्येकदेशमवनयत्यत ऊर्ध्वं पूतभृति तिरःपवित्रमेवावनीयत इति । आधवनीयपूतभृतौ मृन्मयावेव । यथोक्तं बाह्वृच्ये—पूतभृतमाधवनीयं च स्थालीमिति । स्थालीशब्दान्मृन्मयत्वम् ।

पश्चादक्षं तिस्र एकधना स्थालीर्युनज्मि तिस्रो विपृचः सूर्यस्य त इति स्रुचोऽभिमृशति ।

उत्तरस्य हविर्धानस्येत्येवानुवर्तते । अक्षपदसाहचर्यात् । अक्षस्य पश्चादिति पश्चादक्षम् । अयमव्ययीभावः । तिस्र इति वचनं पश्चादक्षं तिसृणामेव प्रयोग इति नियमार्थम् । तेनान्यासामेकधनानां यथासंभवं प्रयोग इति सिद्धं भवति । न च तिस्र एवैकधना इति भ्रमितव्यम् । ज्यवरार्धा अयुज एकधना स्थालीरादायाऽऽद्रवन्तीति वक्ष्यमाणसूत्रविरोधापत्तेः । नचैवं मन्त्रलिङ्गविरोधः । पश्चादक्षं प्रयोक्तव्यासु तिसृष्वेकधनासु लिङ्गानुरोधेन मन्त्र इतरासु कस्त्वेत्येव मन्त्रावृत्त्येत्येवंरीत्या लिङ्गविरोधपरिहारात् । सोमवर्धनार्था आप एकधनास्तासां स्थालीर्मृन्मय्य इत्यर्थः । एकधनान्घटानित्यापस्तम्बः । विसर्गरहित एव पाठः । स्रुचोऽभिमृशतीति सूत्रे मन्त्रानुपदेशात्प्रथमाभिमर्शे दर्शनाच्चाग्न आयूंषीत्यनयैवाभिमर्शनम् । उदीच्यानां स्रुचोऽभिमृशति यथा पुरस्तादिति पाठः सौत्रानुकूल एव । अथवा युनज्मि तिस्र इत्येष मन्त्रः स्रुगभिमर्शनार्थक एव । आपस्तम्बेन युनज्मि तिस्रो विपृचः सूर्यस्य त इति स्रुचः सत्रा अभिमन्त्रयत इति स्रुक्ष्वेव विनियुक्तत्वात् । तेन पश्चादक्षं प्रयोक्तव्यानां तिसृणामप्येकधनानां कस्त्वेत्येव । नच पृषदाज्यधान्या अपि अभिमर्शसंस्कारस्याऽऽवश्यकत्वेन तया सह स्रुचां चतुष्ट्वेन लिङ्गविरोधात्कथमेतस्य मन्त्रस्य स्रुगभिमर्शनकरणत्वमिति वाच्यम् । उपभृत्त्वसाजात्येनोपभृत्पृषदाज्यधान्योरेकत्वविवक्षया त्रित्वोपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभावात् । प्रचरण्या यागसंबन्धित्वाभावेन नाभिमर्शः । स्रुक्त्वस्यास्यामपि सत्त्वात्तस्या अप्यभिमर्श इति आग्रहे उपभृद्वज्जुहूत्वसाजात्येन तयोरप्येकत्वविवक्षया त्रित्वोपपत्तिर्भवत्येव । वसाहोमहवन्यास्तु रिक्तत्वान्नाभिमर्शः । तूष्णीमेव स्रुचामभिमर्श इति केचित् ।

अत्राधिषवणचर्मणो ग्राव्णामिति प्रयोजनमेके समामनन्ति ।

अधिषवणफलकाभिमन्त्रणोत्तरमधिषवणचर्मणः प्रोक्षणमास्तरणं ग्राव्णामासादनमुपरेसंमुखकरणं तेषां प्रोक्षणं च यदुक्तं तत्तत्र न कर्तव्यं किं त्वत्रास्मिन्काल एव

कर्तव्यमित्येक आचार्याः समामनन्ति वदन्तीत्यर्थः । अधिषवणचर्मास्तरणमेवाधिषवण-चर्मणः प्रयोजनं प्रोक्षणस्य तदङ्गत्वात्तस्यापि ग्रहणम् । ग्राव्णां त्वासादन-मेव प्रयोजनं संमुखीकरणविशिष्टप्रोक्षणस्यापि तत्संस्कारत्वात्तत्संबद्धत्वाच्च तस्याप्यत्र ग्रहणं न तु प्रयोजनं नाम पदार्थान्तरं तस्यान्यत्रानुक्तत्वेनात्रेति कालविशेषस्याधिकर-णत्वप्रदर्शनमनुपपन्नं स्यात् । अत आस्तरणासादने एव प्रयोजनशब्देन ग्राह्ये इति द्रष्टव्यम् । उक्तं चैतदापस्तम्बेनात्रैव रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवमित्यधिषवण-चर्म प्रोक्ष्य रक्षोघ्नो वो वलगघ्नः प्रोक्षामि वैष्णवानिति ग्राव्णो रक्षोहा त्वा वलगहा वैष्णवमास्तृणामीत्यधिषवणफलकयोरुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य रक्षोघ्नो वो वलगघ्नः सश्मादयामि वैष्णवानिति तस्मिंश्चतुरो ग्राव्णः प्रादेशमात्राननूर्ध्वसानूनाहननप्रकारानश्मनः सश्मादयन्त्युपरं प्रथिष्ठं मध्ये पञ्चममिति । एतेन कस्त्वेतिमन्त्रकरणकप्रयोजनशङ्का परास्ता । इतिशब्दोऽत्र समुच्चयार्थे । वायव्यपात्रादिप्रयोजनेन सह समुच्चयः ।

अग्रा क्षया ऋतस्य गर्भा भुवनस्य गोपाः श्येना अतिथयः पर्वतानां ककुभः प्रयुतो न पातारो वग्नुनेन्द्रꣳ ह्वयत घोषेणामीवाꣳश्चातयत युक्ताः स्थ वहत स्वर्गं लोकमभिवहत यजमानमित्युपरे ग्राव्णः संमुखान्कृत्वाऽभिमन्त्रयते ।

संमुखीकरणस्य यथायथं प्रोक्षणाभिमन्त्रणार्थत्वात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायान्मध्ये प्रोक्षणेन व्यवधानाच्च द्वितीयं संमुखीकरणमपि भवत्येव ।

आसन्यान्मा मन्त्रात्पाहीत्याग्नीध्रे जुहोति ।

आहवनीयबाधनार्थमाग्नीध्रग्रहणम् । जुह्वाः प्रचरण्याश्च व्यापृतत्वादाज्यस्थाल्या-ज्येन स्रुवेणैवायं होमः । अपूर्वाज्यादिति केचित् । अत्र मूलं चिन्त्यम् । न च प्रचरणीस्थाज्यैकदेशेन तयैव होमोऽस्त्विति वाच्यम् । एतस्याऽऽज्यस्याग्रे विनियोगस्य विधास्यमानत्वेनात्र तेन होमासंभवात् । अभिशस्त्या इति मन्त्रान्तः ।

हृदे त्वा मनसे त्वेति द्वाभ्यामन्तरेषाꣳ राजानं ग्रावसूपावहरति ।

हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजन्नेह्यवरोहेति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामीषामन्तरेणेषयोर्मध्येन नीत्वा संमुखीकृतेषु ग्रावसूपावहरति उपसादयति । भुरिगनुष्टुप्छन्दोलक्षणाक्रान्तत्वा-द्यच्छेत्यन्तः पूर्वो मन्त्रः । अर्थादुत्तरः सोम राजन्नेहीति । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः— अत्र राजानमन्तरेषे ग्रावसूपावहरति हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजन्नित्येताभ्यामिति । बौधायनोऽपि— दक्षिणस्य हविर्धानस्यान्तरेणेषे राजानमुपावहरति हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजन्नेह्यवरोहेति द्वाभ्यामिति ।

---

१ ख. ग. °लदघ्नः । २ ख. ग. °क्षोह त्वा । ३ ख. ग. °लदघ्नः । ४ क. पृथिष्ठं । ५ ख. ग. °मन्तरेणेषे° ।

आग्नीध्रे पञ्चहोतारं जुहुयात्स्वर्गकामस्येत्येकेषाम् ।

अग्निर्होतेति पञ्चहोतृसंज्ञको मन्त्रस्तं जुहुयाद्दर्विहोमधर्मेण पूर्ववत्स्रुवेणैवायं होमः । होमार्थत्वात्सग्रहः पञ्चहाता । आग्नीध्रग्रहणमाहवनीयनिवृत्त्यर्थम् । जुहुयादित्यन्तमेकं सूत्रम् । स्वर्गकामस्येत्यपरम् । तेन नित्यत्वं काम्यत्वं च सिध्यति । स्पष्टमेतमर्थमाहाऽऽपस्तम्बः—पञ्चहोतारं चाऽऽग्नीध्रे स्वर्गकामस्य नित्यवदेके समामनन्तीति । अस्मिन्नवसरे होमविषये परिभाषां[1]विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—मध्येऽग्नेराज्याहुतीः पश्वाहुतीः पुरोडाशाहुतीरिति जुहोत्यभितः सोमाहुतीरिति । याः सोमाङ्गभूता आज्यपशुपुरोडाशानां प्रधानाहुतयस्ता मध्येऽग्नेर्जुहोति तदङ्गभूतास्त्वाज्यभागस्विष्टकृदाज्याहुतीर्यथाप्रकृत्येव यास्तु सोमाहुतयस्ता अभितो जुहोति यत्र यत्र दिशि या या आहुतिरुक्ता तत्र पार्श्वतोऽग्नेर्जुहोति न मध्य इत्यस्यार्थः ।

पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति ।

पुरा मनुष्याणां पक्षिणां वा वाचः प्रवदितोः प्रवदनात्प्रातरनुवाकमुपाकरोति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—पुरा वाचः पुरा वा वयोभ्यः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोतीति । आश्वलायनेन पक्षिप्रवदनमेव प्रातरनुवाकार्थामन्त्रणे निमित्तमुक्तम्—अथैतस्या रात्रेर्विवासकाले प्राग्वयसां प्रवादात्प्रातरनुवाकायाऽऽमन्त्रित इति । प्रवदितोरिति भावलक्षणे स्थेण्, इति पाणिनिसूत्रात्तोसुन्प्रत्ययः । प्रातरनूच्यत इति प्रातरनुवाकस्तस्योपाकरणं तदारम्भार्थं होतुः प्रवर्तनम् । उपाकरणशब्दाच्छस्त्रपादद्वयं सूचितं भवति । तथा च प्रतिगरोऽत्र सिद्धो भवति । स्पष्टः प्रतिगरप्रकार उक्त आपस्तम्बेन—मनसा ते वाचं प्रतिगृणामीत्यध्वर्युर्होतारमाहेति । इत्युक्त्वा मनसा प्रतिगराननुसंधत्तेऽध्वर्युरित्यस्यार्थः । ननु स्तोत्रग्रहाभावात्कथमेतदिति चेत् । उच्यते—छन्दोगैर्विश्वरूपाणां गानस्यैव स्तोत्रत्वं वसतीवरीणां ग्रहत्वं चोक्तं तेनैव सर्वसंपत्तिर्भवतीति । बौधायनेनापि कर्मान्त उक्तम्—क उ खलु वासतीवरस्य स्तोत्रभक्तिर्भवति शस्त्रभक्तिश्चेति विश्वरूपासु हास्य स्तोत्रभक्तिर्भवति प्रातरनुवाके ह शस्त्रभक्तिरिति । ननु नचान्यत्र विश्वरूपा ज्योतिष्टोमादिति लाट्यायनद्राह्यायणाभ्यां ज्योतिष्टोमव्यतिरिक्तस्थले विश्वरूपागानाभावस्योक्तत्वेन स्तोत्राभावात्प्रातरनुवाकाभावः प्रसज्येतेति चेन्न । छन्दोगवचनबलाद्‌ग्निष्टोमोक्थ्यादिषु प्रकृतिभूतेषु कृतं सद्विकृतिष्वप्युपकरोतीत्येवमेव कल्पनात् । न चातिप्रसङ्गः । अन्यत्रैवंरूपवचनाभावेनातिप्रसङ्गाभावात् । युञ्जे वाचꣳ शतपदीं गाये सहस्रवर्तनि गायत्रं त्रैष्टुभं जगद्विश्वा रूपाणि संभृता देवा ओकाꣳसि चक्रिर इति विश्वरूपागानमन्त्रादपि प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमशब्दवाच्याग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रात्मकप्रकृतिभूतक्रतुचतुष्टये तस्य विश्वरूपागानस्य विकृतिष्वपि उपकारो ज्ञायते । कथमि-

---

[1] ग. °विषयमा° ।

त्याशङ्कायां तदर्थमर्थ उच्यते—शतशब्दोऽनन्तवाची । शतमनन्तं भवतीति निरुक्तात् । शतं पदानि अनन्तार्थवाचकानि पदानि यस्याः सा शतपदी तां शतपदीम् । एतादृशीं वाचं सुत्यार्थं युञ्जे योजयामि । सहस्रशब्दोऽप्यनन्तवाची । सहस्राणामनन्तानां विकृतीनां वर्तनिरूपो मार्गो येभ्यो यतोऽतस्तेष्वग्निष्टोमादिषु प्रकृतिभूतेषु सहस्रवर्तनीष्वेवाहं गाये तेनैव विकृतिष्वपि तदुपकारसिद्धिरिति तात्पर्यार्थः । सहस्रवर्तनीति सुपां सुलुगिति सूत्रेण सप्तम्या लुकि सति भवति । येषु गायत्रं त्रैष्टुभं जगत् । उपलक्षणमेतदन्येषामपि च्छन्दसाम् । तेनान्यान्यपि च्छन्दांसि अत्र गृह्यन्त । विश्वा विश्वानि विकृत्यात्मकानि रूपाणि संभृता संभृतानि देवा इन्द्रादयो येषु स्वस्वभागग्रहणार्थमोकांसि गृहाणि चक्रिरे कृतवन्त इति मन्त्रार्थः । अथवापाकरणशब्द आरम्भार्थक एव । प्रतिगरणं वाचनिकम् । प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीताध्वर्युः स्वप्याद्वेति कात्यायनेन पक्षे स्वापोऽप्युक्तः । अयं च जाग्रत्ताया असंभवे द्रष्टव्यः ।

द्वेष्यस्य प्रोषितायाम् ।

द्वेष्यस्य शत्रोः सप्तम्यर्थे षष्ठी । सा च निमित्तार्थिका । द्वेष्ये सति तन्निमित्तं तत्पराभवनिमित्तमिति यावत् । प्रोषितायां प्रकर्षेणोषितायां समाप्तायां रात्रौ प्रातरनुवाकमुपाकरोतीत्यर्थः । उष प्रुष प्लुष दाह इति धातुसूत्रे दाहशब्देन नाशो लक्ष्यते । तेन नष्टायां समाप्तायामित्ययमर्थो लभ्यते ।

देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहि ब्रह्मन्वाचं
यच्छ सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय प्रतिप्र-
स्थातः सवनीयान्निर्वपेति संप्रेष्यति ।

प्रातर्यान्तीति प्रातर्यावाणो देवविशेषा अग्न्युषोश्विरूपाः । तदागमनार्थं प्रातरनुवाकमनुब्रूहीत्यर्थः । होताऽत्र प्रेष्यः । बौधायनेन प्रातर्याविभ्यो देवेभ्यो होतरनुब्रूहीति प्रेष्यनिर्देशः स्पष्टमेव कृतः । सवनीयान्सवने सौत्येऽहनि भवाः सवनीयास्तान्पुरोडाशान्निर्वपेति धानादिष्वपि पुरोडाशशब्देन व्यवहाराऽत्रेत्यत्र प्रमाणं सवनीयपुरोडाशयागे वक्ष्यते । यथासंप्रैषं स्वं स्वं कर्म प्रेष्याः कुर्वन्ति । अस्यां सुब्रह्मण्यायां पितापुत्रीया सुब्रह्मण्या भवतीतिवचनाभावान्न पितापुत्रीयत्वनियमः ।

प्रतिप्रस्थाता सवनीयानां पात्रसंसादनप्रभृतीनि
कर्माणि प्रतिपद्यते यथार्थमोषधिपात्राणि प्रयुनक्ति ।

प्रैषेणैव सिद्धे पुनः प्रतिप्रस्थातृग्रहणमध्वर्युव्यावृत्त्यर्थम् । अन्यथा निर्वापमात्रं प्रतिप्रस्थातृकर्तृकमितरत्कर्मोत्पादनपर्यन्तं सवनीयतन्त्रमध्वर्युकर्तृकमिति स्यात् । अत अध्वर्युव्यावर्तनायाऽऽवश्यकमेव प्रतिप्रस्थातृग्रहणम् । सवनीयानामिति वचनं

नियमार्थं सवनीयसंबन्धिकर्मैव प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं नतु सौमिकमिति । तथा च शृणोत्वग्निरित्यादावनुक्तोऽप्यध्वर्युरेव करोति सिध्यति । अथवा सवनीयानामिति वचनं सवनीयानामेव प्रतिप्रस्थाता नियत इतरेषु सौत्येषु सौम्यादिनिर्वापेषु नायं नियत इति । तेनाध्वर्युवत्प्रतिप्रस्थाताऽपि सौम्यादिचरुषु पक्षे कर्ता भवतीति सिद्धं भवति । प्रतिप्रस्थातृकर्तृकता सौम्यचरौ बौधायनेन स्पष्टमेवोक्ता प्रैषेणैव—प्रतिप्रस्थातर्वारुणमेककपालं निर्वप सौम्यस्य विद्धीति । अत्र नियमार्थं प्रतिप्रस्थातैव करोति । तेन माध्यंदिनसवनतृतीयसवनयोः पक्षेऽन्यकर्तृकताऽप्यस्तीति सिद्धं भवति । स च बौधायनसूत्रे दृष्टत्वादाग्नीध्रः । पात्रसंसादनप्रभृतीनीतिवचनात्पाणिप्रक्षालनोलपराजीस्तरणयोर्निवृत्तिः । अथवोलपराजीस्तरणमात्रस्यैव निवृत्तिः । तस्य जातत्वात् । पाणिप्रक्षालनं तु कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयमित्याह शक्त्या इति शक्तिरूपपुरुषनिष्ठसंस्कारस्यावश्यमपेक्षितत्वात्कर्तव्यमेवेति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—सवनीयानां पाणिप्रक्षालनादिकर्म प्रतिपद्यत इति । प्रतिपद्यत आरभत इत्यर्थः । यथार्थं यथाप्रयोजनम् । ओषधिग्रहणस्य पाशुकव्यावृत्तिपरत्वादैष्टिकहविरुपलक्षणीयमनेन । तेनाऽऽमिक्षावाजिनसंयुक्तानामपि प्रयोगः । यानि पश्वर्थं न प्रयुक्तानि अर्थवन्ति च तानि प्रयुनक्तीत्यर्थः । तानि च शूर्पकृष्णाजिनशम्योलूखलमुसलदृषदुपलावाजिनपात्रकुटरुपात्रीद्वयमेक्षणप्राशित्रहरणप्रणीताप्रणयनप्राकृतेडापात्रप्रातर्दोहपात्रामिक्षोद्धरणपात्रवाजिनोद्धरणपात्रधानार्थपात्रकरम्भार्थपात्रलाजार्थपात्रभर्जनार्थमेक्षणमदन्तीपात्रचतुर्धाकरणपात्रपिष्टलेपफलीकरणपात्राणीत्येतानि । स्फ्याग्निहोत्रहवणीस्रुवजुहूपभृद्ध्रुवाज्यस्थाल्युपवेषाः पाशुका एव । वेदस्य प्रयुक्तस्यापि पशुपुरोडाशे पुनःप्रयोगविधानदर्शनादत्रापि प्रयोगः । पशुपुरोडाशविषयत्वाद्विधानस्य तत्रैव प्रवृत्तिर्नात्रेत्याग्रहे न वेदप्रयोगः । पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति वाग्यतः पात्राणि संमृशतीति पशुसूत्रात् । पशौ प्रणीतानामभावेनात्र प्रसङ्गत उपकाराभावात्प्रणीताप्रणयनं भवत्येव । सवनीयानां मार्जनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते यथा निरूढपशुबन्ध इति वक्ष्यमाणपशुबन्धातिदेशेन मार्जनपिष्टलेपफलीकरणहोमकपालविमोचनवदेतेषामपि प्रापितत्वाच्च सवनीयार्थं प्रणीताभेदस्याऽऽवश्यकत्वात् । नचैतद्भिन्नविषयकमेतदिति वाच्यम् । संकोचे प्रमाणाभावात् । अथवा यदि प्रणीता न विद्येरन्याः काश्चन यजुषोत्पूय ताभिः संयौतीत्यापदर्थवाद इति सूत्रादत्र प्रणीताभाव एव । कोऽस्य विषय इति चेदुच्यते—प्रणीतानिषेधेन क्त्वाप्रत्ययबोधिताव्यवहितत्वेन च प्रणीतारहितानि यानि प्रसङ्गेन प्रणीतासापेक्षाणि कर्माणि यथा सौमिकेषु पशुषु सवनीया देविका देवसूहवींषीत्यादीनि तान्येतस्य विषयः । आपच्छब्देन संकटविषय एतत्प्रवर्तते न, प्रणीतासमकक्षत्वेन सर्वत्र । नन्वनेनैव सूत्रेणावभृथवैश्वानरीयादावपि निषेधेनैव सेत्स्यति सति तत्र तत्र यजुरुत्पूताभिः संयौतीति वचनं व्यर्थमिति चेत्सत्यम् । अपूर्वत्वेन तत्र तत्राप्राप्तेर्धारणार्थं तस्य वचनस्यावश्यमपेक्षि-

तत्वात् । न च संयवनं विना पुरोडाशान्यथानुपपत्त्यैव तत्सिद्धेस्तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । यजुरुत्पूतत्वविधानार्थत्वेन तद्वचनोपपत्तेस्तद्दोषतादवस्थ्याभावात् । निरूढपशुसंबन्धिपशुपुरोडाशेऽपि यजुरुत्पूताभिः संयवनं वारयितुं तत्र प्रणीतावचनम् । उपवेषस्य पश्वर्थस्यापि उदसनं पशुतन्त्रसमाप्तावेव । नन्वेवं प्रणीताप्रणयनाभाव उपवेषोदसनाभावे च कर्माणि प्रतिपद्यत इतिबहुवचनानुपपत्तिरिति चेन्न । पिष्टलेपफलीकरणात्मकहोमद्वयात्मकं कर्मद्वयमादाय बहुवचनोपपत्तेः । तथा च यजुरुत्पूताभिरेव संयवनं पक्षे सिद्धं भवति । तथा च भरद्वाजः—यजुरुत्पूताभिः पुरोडाशं श्रपयतीति । बौधायनश्च पशुपुरोडाशे स्थित्वाऽऽह प्रोक्षणीशेषेण पिष्टानि संयौति यावदेवं सवनीयानामिति । पशावुपवेषस्य शामित्राङ्गारनिरूहणार्थमावश्यकत्वेन नियतत्वात्तदुपवेषेणैव कार्यसिद्धिः । वेदाग्राणि चतुर्धा विभज्यैकं भागं पाशुकपात्रेषु प्रयुनक्ति तेनैव स्रुचः संमार्ष्टि तमेव प्रहरति च । अपरो भागोऽत्र प्रयोज्यः । तेनैव वाजिनपात्रप्राशित्रहरणयोः संमार्गः । तमेव प्रहरति च । अवशिष्टौ द्वौ भागौ माध्यंदिने सवने तृतीयसवने च प्राशित्रहरणसंमार्गार्थे यथायथं प्रयोज्यौ तौ तत्र तत्र प्रहरति च । इध्मप्रव्रश्चनानामभ्याधानं पाशुकपात्रेषु प्रयुक्तानामपि प्रातःसवनसंबन्धिनि तृतीयसवनसंबन्धिनि वा सवनीयपुरोडाशतन्त्रान्तर्गतपिष्टलेपफलीकरणहोमे विभज्य त्रिषु सवनेषु वा ।

विशेषपात्राण्याह—

द्वे भर्जनार्थे कपाले अष्टौ पुरोडाशार्थान्यामिक्षार्था[१] स्थालीम् ।

भर्जनमेवार्थः प्रयोजनं ययोस्ते द्वे कपाले बृहती भवतः । एकं धानार्थमेकं लाजार्थम् । बृहत्त्वं योग्यतया । कपालशब्दः खर्परावयवे रूढः । तेन शरावं कपालत्वेन ये प्रयुञ्जते त उपेक्ष्याः । भर्जनार्थे कपाले इति द्विवचनेनैव द्वित्वसिद्धौ द्विग्रहणं सजातीयत्वं द्वयोर्ज्ञापयति । तेन तुल्यपरिमाणत्वं सिद्धं भवति । आमिक्षार्थां स्थालीमिति आकृतिविशिष्टपदार्थः स्थालीशब्दवाच्यः स एवात्र भवति नतु कुम्भीशरावादीत्येतादृशार्थबोधनार्थम् ।

निर्वपणकाल इन्द्राय हरिवते धाना निर्वपतीन्द्राय पूषण्वते करम्भ॰ सरस्वत्यै भारत्यै परिवापलाजानिन्द्राय पुरोडाशमष्टाकपालम् ।

निर्वपणकाल इत्येतदातिथ्यावद्व्याख्येयम् । इन्द्राय हरिवते धाना निर्वपतीत्यादिनाऽष्टाकपालमित्यन्तेन कस्यै देवतायै किं द्रव्यमित्याकाङ्क्षा निवार्यते । ननु इन्द्राय पुरोडाशमित्येतावदेव वक्तव्यम्, अष्टाकपालत्वं तु अष्टौ पुरोडाशार्थानीत्यनेनैव

१ ख. ग. °त्वा प्रो° ।

सिद्धम्, एवं चाष्टाकपालमिति वचनं व्यर्थमिति चेन्न। सर्वैन्द्रत्वाभावपक्ष ऐन्द्रः पुरोडाशोऽष्टाकपाल एव भवति न त्वेकादशकपालो भवतीतिज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात्। तत्प्राप्तिस्तु ऐन्द्रपुरोडाशस्य सर्वत्रैकादशकपालत्वप्रसिद्ध्या। धानादिशब्दानां भाविनीं संज्ञामादाय प्रवृत्तिः। नानाबीजविषये नानाबीजेषु समवेतेष्वेकमुलूखलं मुसलꣳ शूर्पं कृष्णाजिनं चेतिपरिभाषातः। उलूखलादीनां चतुर्णां चकारसंगृहीतदृषदुपलयोश्च न प्रतिबीजं भेदः। प्रदेशभेदेन निर्वापोद्वापौ। विवेकपरापवने तु सामर्थ्यात्पात्रान्तरेष्वेकैकस्य बीजस्य भवतः। दृषद्यधिवापः पर्यायेण कृष्णाजिने प्रस्कन्दनं संवापश्च प्रदेशभेदेनेत्यादि द्रष्टव्यम्। ब्रह्मयजमानौ यथास्थितावेव। निर्वापविषय एव मन्त्रप्रयोगो दक्षाय वानस्पत्याऽसीत्यादि। अपरेण शालामुखीयं पात्रीद्वयं निधाय दक्षिणतः [1]स्यमुपकृष्येत्यादि। सर्वे शकटमन्त्रा आवर्तनीयाः। शकटभेदपक्ष एतन्नान्यदा। शकटभेदपक्ष एव पात्रीभेदः। शकटाभेदपक्षे पात्र्या अप्यभेदः। अस्मिन्पक्षे नाऽऽवृत्तिः। एकस्यामेव पात्र्यां दक्षिणतो यवानामुत्तरतो व्रीहीणामित्येवं निधानम्। प्रस्कन्दनेऽप्येवम्। ऊर्जं धत्स्वेत्यस्याऽऽवृत्तिस्तन्त्रेण स्पर्शस्यासंभवात्। विभवन्ति तन्त्रमङ्गान्यविभवन्त्यावर्तन्त इति परिभाषासूत्रात्। पयो मयि धेहीति सकृदेव। अपहतꣳ रक्ष इत्यपि सकृदेव। दशहोतारं व्याख्याय शूर्पैकदेशे पवित्रे निधाय यच्छन्तामिति मुष्टिं पूरयित्वा तूष्णीमेव स्रुच्योप्य देवस्य त्वा० भ्यामिन्द्राय हरिवते जुष्टं निर्वपामीति यवान्निर्वपति। यच्छन्तां० देवस्यत्वा०भ्यामिन्द्राय पूषण्वते जु० इति यवान्पुनर्निर्वपति। यच्छन्तां० देवस्य त्वा० भ्याꣳ सरस्वत्यै भारत्यै जु० इति व्रीहीञ्शूर्पोत्तरभागे निर्वपति। यच्छन्तां० देवस्य त्वा० भ्यामिन्द्राय जुष्टं नि० इति व्रीहीन्। सर्वाण्यैन्द्राणि भवन्तीत्येकेषामिति पूर्वसूत्रोक्तसर्वैन्द्रत्वपक्ष इन्द्रायेत्येव सर्वत्र।

प्रोक्षितेषु विभागमन्त्रेण व्रीहीन्विभज्याधानवहन्त्यधाँल्लाजार्थान्निदधाति।

इदं देवानामिति आवर्तते। तन्त्रेण स्पर्शस्यासंभवात्। इदमु नः सह स्फात्यै त्वेति चाप्यावर्तते। असंभवादेव। इदमहमित्यादि स्कन्नानुमन्त्रणान्तानि कर्माणि सकृत्सकृदेव। उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यपि सकृदेव। अत्रोहं केचित्कुर्वन्ति तदुर्वन्तरिक्षं प्रेहीत्यस्मिन्मन्त्रे सवनीयपशावूहखण्डनेन खण्डितं द्रष्टव्यम्। अदित्या वामुपस्थे सादयामीत्यूहितेन मन्त्रेण युगपदेवाऽऽसादनम्। इन्द्र हरिवन्हव्यꣳ रक्षस्व, इन्द्र पूषण्वन्हव्यꣳ रक्षस्व, सरस्वति भारति हव्यꣳ रक्षस्व, इन्द्र हव्यꣳ रक्षस्वेति यथादैवतं परि-

---

१ ख. ग. स्फ्यमवकृ'।

ददाति । सर्वैन्द्रत्वपक्ष इन्द्र हव्य९ रक्षस्वेत्येव । सशूकायामित्यादि । प्रोक्षणे देवस्य त्वा० भ्या९ सरस्वत्यै भारत्यै वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राय हरिवत इन्द्राय पूषण्वत इन्द्राय । सर्वैन्द्रत्वपक्षे देवस्य त्वा० भ्यो वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्रायेति । इति हविः प्रोक्ष्य पात्रेषु प्रोक्षितेषु विभागमन्त्रो यथाभागं व्यावर्तेथामिति । अनेन मन्त्रेण व्रीहीन्विभज्येद९ सरस्वत्यै भारत्यै चेदमिन्द्राय चेति द्वयोर्यथाक्रमं तां तां देवतामुपलक्ष्योपलक्षितं द्वितीयं पुरोडाशार्थं भागं यवावघातोत्तरमवहन्ति । अर्धाल्लाँजार्थान्व्रीहीन्सुरक्षितान्निद-धाति । कृष्णाजिनादानाद्युलूखलाधिवर्तनान्तं तन्त्रम् । मुसलादानं तन्त्रेण । प्रथमे बीजे हविष्कृतमाह्वयत्युत्तमे वाचं विसृजत इति सूत्रात्प्रथमे बीज एव हविष्कृदाह्वानमन्तिमे बीजे त्रिष्फलीकरणसंप्रैषे सति वाचं विसृजते । प्रथमबीजाह्वानेनैव हविष्कृदाह्वाने सिद्धे न पुनराह्वानं प्रयोजनाभावात् । प्रथमबीजे त्रिष्फलीकरणसंप्रैष एव विसर्गेऽ-न्येषामवहननं नियमरहितेन कर्त्रा कृतमवैधं स्यादिति सूत्राशयः । अवहननं च दृष्ट-तण्डुलीभावसंपादनार्थं यावत्त्रिष्फलीकरणं तावत्तण्डुलीभावोऽतः संयुक्तानि त्वेकापवर्गा-णीति काण्डानुसमयोऽत्र द्रष्टव्यः । तुषाणां निवपनं तन्त्रेणैव । तथा च भरद्वाजः— सर्वेषामन्ततस्तुषानुपवपतीति । प्रक्षालननिनयनमप्येतेनैव व्याख्यातम् । विवेचनं तत्त-त्पात्र्यां त्रिष्फलीकर्तवा इति प्रैषः प्रतिबीजम् । अत्र दर्शित एव हेतुः प्रागेव । प्रक्षालने एकीकृत्य निनयति सहैव । प्रक्षालननिनयनान्तं यवानां कृत्वा व्रीहीणां कार्यम् । प्रोक्षितेष्वितिवचनं चरुपुरोडाशार्थविभागदृष्टं प्रागधिवपनाद्विभागं व्यावर्त-यितुम् । युक्तश्चावहननात्प्राग्विभागः । सतुषाणामेव व्रीहीणां लाजनिष्पादने सामर्थ्या-त्प्रागधिवपनाद्विभाग एव मन्त्रो नात्रेति शङ्का स्यात्तां व्यावर्तयितुं विभागमन्त्रेणेति । व्रीहीन्पुरोडाशार्थानर्धानवहन्ति । अर्धानवशिष्टाल्लाँजार्थान्सुरक्षितान्निदधाति स्थापयति । व्रीहिग्रहणार्धग्रहणाभ्यामिदं ज्ञायते धानाकरम्भौ यवमयाविति । भ्रष्टेषु यवतण्डुलेषु धानाशब्दस्य लोकप्रसिद्धत्वात् । पुरोडाशस्य यवमयत्वं वैकल्पिकं चोदकप्राप्तमनेन व्यावर्त्यते । करम्भस्वरूपं तु सूत्रकार एव वक्ष्यति । परिवापशब्दो लाजापरपर्याय एव । कृष्णाजिनादानादि अव्यवकिरन्तीत्यन्तं कृत्वा पिष्टलेपं प्रज्ञातं निदधाति ।

प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं लाजार्थं च कपाले उपदधाति ।

कपालमन्त्राणामनेकत्वादनेके विकल्पेन प्राप्तास्तत्र प्रथमेनैवोपधानम् । एतत्कपाल-द्वयं प्रथमं प्रथमकपालधर्मेणैवोपधेयं कृतप्रयोजना इतरे निवर्तन्ते । ननु प्रथमस्य मन्त्रस्य प्रथमकपालोपधाने प्राप्तिरुपस्थितत्वादेव सिध्यति किमर्थं प्रथमग्रहणमिति चेत्सत्यम् । प्रथमेन कपालमन्त्रेण स्थालीमुपधायेति स्थाल्युपधानवत्कपालोपधाने परि-भाषाया अभावेन प्रथमेन कपालमन्त्रेणेतिवचनं यत्र यत्र तत्रैव प्रथमेन कपालमन्त्रेण प्रथमकपालोपधानं नान्यत्रेतिज्ञापनार्थं तद्ग्रहणात् । तेनाश्वमेधे पशुपुरोडाशान्निरू(रु)-

प्याग्नयेऽꣳहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारेष्टिं निर्वपत्यग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति पशुपुरोडाशानां मृगारेष्टेश्च समानꣳ स्विष्टकृदिडमिति विहितायां मृगारेष्ट्यां तन्त्रस्यानुक्तत्वेन प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं कपालमुपधायेतिवचनाभावेन येन केनचित्कपालोपधानान्यतरमन्त्रेणैककपालोपधानमिति प्रयोजनं सिद्धं भवति । कपालग्रहणमयं कपालोपधानमन्त्र इति कपालोपधानात्पूर्वमत्र स्मरणमावश्यकमितिज्ञापनार्थम् । मदन्तीरधिश्रित्य धृष्टिरसीत्यादि अवशिष्टमवस्थाप्येत्यन्तं कृत्वा करोति । अत्र कार्यक्षम एवाङ्गारः । तस्य चेन्धनैः प्रज्वालनं कृत्वा यथा कपाले धानानां भर्जनं भविष्यति तदनुकूलज्वालायुक्तं कृत्वा ध्रुवमसीति प्रथमेन कपालमन्त्रेणोपधाय निर्दग्धमिति तस्मिन्नङ्गारमधिनिर्वर्त्य पुनरङ्गारनिर्वर्तनादिना धानार्थकपालवल्लाजार्थं कपालमुपधाय निर्दग्धमित्यङ्गारमधिनिर्वर्त्य पुनरङ्गारनिर्वर्तनादिनैन्द्राग्नपुरोडाशकपालोपधानवदष्टौ कपालानि ऐन्द्रस्य पुरोडाशस्योपधाय क्रमेणाङ्गाराध्यूहनं करोति । केचिद्भर्जनकपालयोर्निर्दग्धमिति न भवतीति वदन्ति तन्न । तापरूपदृष्टप्रयोजनस्यावश्यमाकाङ्क्षितत्वात् । भृगूणामित्यङ्गाराध्यूहनं पुरोडाशार्थेष्वेवेत्यपि केचिद्वदन्ति तदनेन निरस्तं द्रष्टव्यम् । धानालाजार्थयोः कपालयोस्तप्यस्वेत्यूहः । यद्यपि ल्यप्प्रत्ययेनाव्यवधानं बोध्यते तथाऽप्यङ्गाराध्यूहनस्य कपालोपधानाङ्गत्वाद्येन नाव्यवधानमिति न्यायेन नाव्यवहितत्वबाधः । अथवाऽऽमिक्षाकरणोत्तरमङ्गाराध्यूहनं, धानार्थं लाजार्थं च कपाले उपधायेतिकपालवचनं पूर्वत्र द्वे भर्जनार्थे कपाले इत्यनेन भर्जनपर्यन्तमेव कपालत्वं नोत्तरत्र तथा च भर्जनपर्यन्तमेव कपालधर्मप्राप्तिर्नोत्तरत्रेति शङ्कामपाकर्तुम् ।

अष्टौ पुरोडाशस्योपधायाऽऽमिक्षायाः कल्पेन मैत्रावरुणीमामिक्षां करोति ।

आमिक्षाया वैश्वदेव्याः कल्पेन प्रकारेण मैत्रावरुणीं मित्रावरुणदेवत्यामामिक्षां करोतीत्यर्थः । आमिक्षां करोतीत्यत्राऽऽमिक्षावचनं मित्रावरुणौ पयस्ययेति श्रुतौ पयस्यां मैत्रावरुणस्येति वक्ष्यमाणसूत्रे च पयस्याशब्दार्थ आमिक्षैव न तु पयस्याख्यं द्रव्यान्तरं किंचिदस्तीति प्रदर्शयितुम् । अत्रैवाऽऽमिक्षाकरणं न तु पुरोडाशाधिश्रयणोत्तरं धानालाजानां भर्जनात्पूर्वं विधानात् । अन्यथा वैपरीत्योक्तिरसंगता स्यात् । तेनाऽऽमिक्षाकरणं प्रातर्दोहानन्तरमेव, अनन्तरं संवपनादीति सिद्धं भवति । तत्रायं प्रयोगक्रमः—निरूढमित्यादिना संपृच्यध्वमित्यन्तेन विधिना प्रातर्दोहं दोहयित्वा शूर्पात्पात्रान्तरे मन्त्रेण यवतण्डुलान्समोप्य हर्योर्वोवाराभ्यामुत्पुनामीत्युत्पूय तथैव लाजार्थान्व्रीहीन्समोप्योत्पूय मन्त्रेणैव पिष्टानि समोप्योत्पुनाति । ततः समाप इत्यादि पिण्डकरणान्तं पुरोडाशस्य कृत्वा धानार्थलाजार्थाभ्यां कपालाभ्यां क्रमेणाङ्गारापोहनं कृत्वा कपालयोगादङ्गारानपोहतीति ।

अधिश्रयणमन्त्रेण धाना लाजांश्च भर्जयति ।

अधिश्रयणमन्त्रो धर्मोऽसि विश्वायुरिति, तेन मन्त्रेण धाना लाजांश्च भर्जयति । पुरोडाशस्य कपालेषु स्थापनेऽयं मन्त्रो यथा तथा यवतण्डुलानां व्रीहीणां च कपालयोः प्रक्षेप एतस्य मन्त्रस्य प्राप्तिः स्यात्सा मा भूत्किं तु भर्जन एवैतस्य विनियोगो यथा स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रम् । तेन यावद्भर्जनं तावत्पर्यन्तं मन्त्रावृत्तिः । मन्त्रान्ते भर्जनानुकूलव्यापार आरब्धव्य इति वेति सिध्यति । धर्मोऽसीत्यस्यैकवचनान्तशब्दवतो मन्त्रस्य प्रकृतेऽसमर्थत्वादूहः कार्यः । तत्र धर्माः स्थ विश्वायुष इति यवतण्डुलेषु, लाजार्थव्रीहिष्वपि धर्माः स्थ विश्वायुष इति । प्रकृतिवद्वा धर्मोऽसि विश्वायुरिति परिवाप इति तेषामेकवदेव चोदनात् । धर्मशब्देन हविरेव संस्तूयते न तु तदवयवभूततण्डुला इत्यस्मिन्पक्षे धानास्वपि नोह इति द्रष्टव्यम् । धानानां लाजानां च प्रथमलेपानुमार्जने न स्तः । असंभवात् । पर्यग्निकरणं संस्कारत्वात्संभवाच्च सर्वेषाम् । आमिक्षायास्तु न तस्या अपूर्वधर्मवत्त्वात् । अभिज्वलनं तु पुरोडाशस्यैव नेतरत्रासंभवात् । अग्निस्त इत्यस्त्येव । परितस्तपनस्य पाकानुकूलत्वेनाऽऽवश्यकत्वात् । सं ब्रह्मणेति नास्ति असंभवात् । अविदहन्तः श्रपयतेति[1] त्वस्त्येव[2] । अस्यार्थस्य प्रकृतेऽपेक्षितत्वात् । य(प)कारोऽपपाठ एव । णिजन्तता वा कल्पनीया । लाजशब्दस्य बहुवचनान्तत्वं पुंलिङ्गं च दाराक्षतलाजानां बहुत्वं चेति लिङ्गानुशासनसूत्रेण ।

अनुपदह्यमानाः परिशेरते ।

उपशब्दोऽत्रात्यर्थकः । यावदुद्वासनं स्वे स्वे कपाल एव परिशेरतेऽवस्थिता भवेयुः । अनुपदह्यमाना इति वचनाद्यथाऽतिदाहो न भवति तथा क्रमेण भर्जनम् । किंचिद्दाहस्य दुष्परिहार्यत्वान्नावर्जनीयत्वम् । महापितृयज्ञे तु बहुरूपा धाना भवन्तीति श्रुतेः कासांचिदतिदाहोऽपि न दोषाय । अन्यथा बहुरूपत्वमनुपपन्नं स्यात् । आप्यनिनयनं गार्हपत्यस्य पश्चादेव महावेद्या आस्तृतत्वात्, जघनेन गार्हपत्यमाप्येभ्यो निनीयेति बौधायनोक्तेश्च ।

यत्प्रागलंकरणात्तत्कृत्वा विभागमन्त्रेण धाना विभज्य पिष्टानामावृताऽर्धाः सक्तून्कृत्वा संयवनमन्त्रेण संयौति स करम्भो भवति ।

वाजिनपात्रं प्राशित्रहरणं चाऽऽसादितैर्वेदाग्रैः संमृज्य तानि प्रहृत्य धानादीनि उद्वासयति । धानाभ्यो लाजाभ्यश्चाध्यूहनाभावादेवाङ्गारापोहनाभावः । अधिश्रयणमन्त्र ऊहः कृतश्चेदभिमन्त्रणादिमन्त्राणामप्यूहः । इदमहꣳ सेनाया इति पुरोडाशस्यैव ।

---

१ ख. ग. 'ति प्रैषोऽस्त्ये' । २ ख. ग. 'व । प्रैषार्थं' ।

सूर्यज्योतिषो विभात महत इन्द्रियायेत्यूहेन प्रकृतिवद्धा धाना अभिमन्त्र्य तथैव लाजानूहेन प्रकृतिवद्धाऽभिमन्त्र्य प्रकृतिवदेव पुरोडाशमभिमन्त्र्य स्योनं व इति ऊहेन प्रकृतिवद्धा धानार्थपात्र उपस्तीर्य तथैव लाजार्थपात्रे उपस्तीर्य स्योनं त इति पात्र्यामुपस्तीर्याऽऽमिक्षावाजिनोद्धरणपात्रयोस्तूष्णीमुपस्तृणाति । धानानामत्र नाभिघारणम् । आप्यायतां घृतयोनिरग्नि० खमङ्ग्ध्वं त्वचमङ्ग्ध्वं सुरूपान्वो वसुविदः पशूनां तेजसा सरस्वत्यै भारत्यै जुष्टानभिघारयामीति लाजानभिघारयति । अनूहो वा । सर्वैन्द्रत्वपक्षे तूष्णीमभिघारणम् । तूष्णीं पुरोडाशमभिघार्य यस्त आत्मेत्यामिक्षामभिघार्य वाजिनमभिघारयति । आर्द्रा भुवनस्य गोपाः शृता उत्स्नान्ति जनित्र्यो मतीनामित्यूहेन कपालाद्धाना उद्वासयति । प्रथस्नुपदस्यालोपो वा । अस्मिन्पक्षे प्रथस्नव इत्यूह ऊहपक्षे । अनूहो वा । तस्मिन्सीदतामृते प्रतितिष्ठत यवानां मेधाः सुमनस्यमाना इति उपस्तीर्णे स्वपात्रे निदधाति । अनूहो वा । तूष्णीं वा निधानम् । जनितार इति लाजोद्वासनमन्त्र ऊहपक्षे धानोद्वासनमन्त्रतो विशेषः । तस्मिन्सीदतामृते प्रतितिष्ठत व्रीहीणां मेधाः सुमनस्यमाना इत्युपस्तीर्णे स्वपात्रे निदधाति । अनूहो वा । प्रकृतिवत्पुरोडाशमुद्वासयति । ततो दृꣳहेत्यामिक्षामुद्वास्य तथैव वाजिनमुद्वासयति । तत इरा भूतिरिति अञ्जनं संख्यानमुद्वासनं च क्रमेण कपालयोर्द्वयोः कृत्वा पुरोडाशकपालानां करोति । एतदन्ताः पदार्था अलंकरणप्राग्भूतास्तान्कृत्वा यथाभागं व्यावर्तेथामिति धानाः समशो द्वेधा विभज्येदमिन्द्राय हरिवते चेदमिन्द्राय पूषण्वते चेति देवतोपलक्षणं करोति । सर्वैन्द्रत्वपक्ष उभयत्रेन्द्राय चेत्येव । तूष्णींत्वव्यावृत्त्यर्थं विभागमन्त्रेणेति वचनम् । यथा धानाः सर्वा आज्येन स्निग्धा भवन्ति तथाऽत्राभिघारणं धानानां तूष्णीमैन्द्राग्नविकारत्वात् । ततोऽर्धानां करम्भं करोति । अथवा करम्भोत्पत्त्यनन्तरं वा धानानामभिघारणं तदनन्तरं करम्भस्येति । पिष्टानामावृता पिष्टानां याऽऽवृत्करणप्रकारः कृष्णाजिनादानादिरवेक्षणादिर्वा तेन प्रकारेणार्धाधानाः सक्तून्सक्तुरूपाः करोति । द्वितीयपक्षे कृष्णाजिनशम्याद्दृषदुपलास्तथैवावस्थिता भवेयुः । यवानां पिष्टानि सक्तव इत्युच्यन्ते । सक्तुशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पिष्टशब्दवत् । संयवनमन्त्रो जनयत्यै त्वा संयौमीति । अनेन मन्त्रेणाऽऽज्येन ततः संयौति मिश्रयति यथाऽऽज्यप्लुतो भवति तथा । संयवने सति स पदार्थः करम्भसंज्ञको भवतीत्यर्थः । संयवनमन्त्रेणेतिवचनं प्रकृतौ पिण्डार्थानयनस्य दृष्टार्थत्वादिह तदभावान्मन्त्रनिवृत्तिरित्याशङ्कां निराकर्तुम् । केचित्तु संयवन मन्त्रेणेत्युपलक्षणं तेनाऽऽदित आज्यस्यापि प्रणयनं कार्यम् । समाज्यमाज्येनागमत्समोषधयो रसेन सꣳ रेवज्जगतामधुमन्मधुमता सृज्यस्वेति विकारः । तत एव तप्तमाज्यमा-

१ ख. ग. 'जिनयोरुद्ध' ।

ज्यात्परिप्रजातममीत्यानीय समाज्येन पृच्यस्वेति परिप्लाव्य जनयत्यै त्वेति संयौतीति । तत्तुच्छम् । उपलक्षणपरतायां प्रमाणाभावात् । एतदाज्यमैष्टिकमेव । अपूर्वाज्यमिति केचित् । यजुरुत्पूतमित्यन्ये । विभागोत्तरमभिघारणं स्पष्टमापस्तम्ब आह—उद्वासनकाले धाना उद्वास्य विभागमन्त्रेण विभज्यार्धा आज्येन संयौत्यर्धाः पिष्टानामावृता सक्तून्करोतीति । अत्र संयवनमभिघारणमेव परं तु किंचित्सविशेषं शब्दान्तरोपबन्धात्तद्द्रष्टव्यम् । स च सर्वव्यापिस्निग्धतारूपः । मन्थं संयुतं करम्भ इत्याचक्षत इत्यप्यापस्तम्बः । परिशेषाल्लाजानां परिवापसंज्ञाऽर्थत एव सिद्धा भवतीति संज्ञाकरणाभावः । आपस्तम्बस्तु स्पष्टमेवाऽऽह—लाजान्परिवाप इति । परितो भर्जनसमये वाप इव वापो भवति यासां ताः परिवाप इत्यन्वर्थसंज्ञयाऽपि लाजवाचकत्वम् । लाजेभ्यस्तुषाणां निःसारणे नखानामेव योग्यता नोलूखलस्य । अन्यथा लाजानां खण्डितत्वापत्तेरित्येतादृशार्थस्य लोकत एव सिद्धत्वादनुक्तिः । स्पष्टमेतदुक्तमापस्तम्बेन—नखैर्लाजेभ्यस्तुषान्संहरति नखैरुलूखलधर्मान्मुसलधर्मांश्च करोतीति । संहरणमपोद्धरणम् । तुषविमोकार्थं सवनीयकर्म कर्तुं नखैरुलूखलधर्मान्मुसलधर्मांश्च करोति । तेषां संमर्शनप्रोक्षणे अपि काले कृते भवतः । ततो लाजेषूद्वासितेषु कृष्णाजिनादानादिमसदुपसमसनान्तं कृत्वाऽधिषवणानि स्थ मानुषाणि प्रति वोऽदित्यास्त्वग्वेत्तु इति सव्यहस्तनखानि निधाय तेषु प्रकृतिवदोष्यादयः स्थ मानुषास्त इदं देवेभ्यो हव्य॰ सुशमिशमीष्वमिति आदानं भावयञ्जपित्वाऽव रक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमिति तुषान्निःसारयित्वोत्करे निनीय वर्षवृद्धमसीति जपित्वा वर्षवृद्धाः स्थेत्यभिमन्त्र्याद्वपनपरापवनमन्त्रौ जपित्वा पराध्माता अमित्रा इति तुषानभिमन्त्रयते । तथा च भरद्वाजः—तत्राऽऽवपनमन्त्रोऽवहननमन्त्र उद्वपनमन्त्रो निष्पवनमन्त्र इति क्रियते पाण्योरुलूखलमुसलधर्माः क्रियेरन्निति । ततो हस्तेन तुषानुपवपति कपालानामुपहितत्वात् । केचित्तु सतुषेष्वपि लाजशब्दो वर्तते तेन नास्ति तुषविवेचनमिति प्राहुस्तन्न । सतुषस्य यागयोग्यत्वाभावात्, लोकप्रसिद्धिविरोधात्, आपस्तम्बभरद्वाजाभ्यां स्पष्टतया तुषविमोचनस्योक्तत्वाच्च । औपासनहोमे व्रीहीणां स्वरूपत एव होमसाधनत्वं तु वाचनिकम् ।

अनलंकृतेष्वभूद्वारुशत्पशुराग्निरधाय्यृत्वियं इत्येतस्या॰ शस्यमानाया॰ शृणोत्वग्निः समिधा हवं म इत्येतच्चतुर्गृहीतं जुहोति ।

नालंकृता अनलंकृतास्तेषु अनलंकृतेषु । पुरोडाशविशेषणमेतत् । तथा चायमर्थो भवति अनलंकृतेषु पुरोडाशेषु सत्स्विति । अनलंकृतेष्वित्यत्र प्रतिप्रस्थात्रेति शेषः । अत्रालंकरणशब्देन लक्षणयाऽभिघारणं गृह्यते न तु देवस्त्वा सवितेति अभ्यञ्जनमुपाञ्जनं च । अन्यथाऽग्रे विधास्यमानेनालंकरणेनैवात्र तदभावे सिद्धेऽनलंकृतेष्विति वचनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथा चेदं सिद्धं भवति शृणोत्वग्निरित्याहुतेरनन्तरमभिघारणमिति । अभूद्वा

इति शस्यमानायामित्येतावतैव सिद्धे दीर्घप्रतीकग्रहणं पूर्वार्धस्यैव शस्यमानत्वमपेक्षत इयमाहुतिर्नोत्तरार्धस्यापीति । एतस्यामिति वचनं त्रिवारं शस्यमानायामपि प्रथमावृत्तावेवेयमाहुतिर्न द्वितीयतृतीयावृत्त्योरितिज्ञापनार्थम् । एतच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रधानपरामर्शित्वात्प्रथमावृत्तेरेवोपस्थितत्वेन स्वतःसिद्धत्वेन चतुर्गृहीतहोमस्य द्रव्यत्यागरूपत्वेन च प्रधानत्वात्प्रधानायां प्रथमावृत्तौ होमरूपप्रधानसंबन्धो युक्त इति भावः । एतच्चतुर्गृहीतामिति विशिष्टवचनं पञ्चगृहीतस्यापि पक्षे प्राप्तिं ज्ञापयितुम् । हवं म इति मन्त्रान्तः । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारः ।

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा ॥ २ ॥ दर्भमुष्टिं धारयमाणोऽप इष्य होतर्मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवैकधनिन आद्रवत नेष्टः पत्नीमुदानयोन्नेतर्होतृचमसेन वसतीवरीभिश्च चात्वालं प्रत्युपास्स्वेति संप्रेष्यति ।

अपरवचनं पूर्वेण संबन्धार्थं तेनाभूदुषा इति पूर्वार्धस्य शस्यमानत्वमत्रापि अपेक्षत एवेति सिद्धं भाति । एतस्यामित्यस्य त्वत्र नापेक्षा । पूर्वार्धे द्वयोरसंभवात्, ग्रहणस्य होमापेक्षया गौणत्वाच्च । चतुर्गृहीतवचनं पक्षे प्राप्तस्य पञ्चगृहीतस्य निवृत्त्यर्थम् । मुष्टिग्रहणं दर्भाणां बन्धनं गमयति । इष्यतिर्गतिकर्मा । होतरप इष्यापः प्रति मनसा गच्छेत्यप इष्येत्यस्यार्थः । अथवा हे होतरानेतव्या अप उद्दिश्य प्र देवत्रेत्यादिका ऋच इष्य पठेति । अपः प्रति अभीष्टं सम्यक्प्रार्थयेत्यर्थो वा । लोकेऽपीषितमभीष्टं कर्म सम्यक्क्रियते । मैत्रावरुणस्य मैत्रावरुणर्त्विक्संबन्धिन्, चमसहोमार्थोऽध्वर्युश्चमसाध्वर्युस्तत्संबोधनं चमसाध्वर्यो, इति । हे मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो स्वेन चमसेन सहाऽऽगच्छ । तथैकधनाः स्थाल्यः सन्ति येषां त एकधनिनः । हे एकधनिन एकधनास्थालीवाहिनः स्वस्वस्थालीसहिता आद्रवताऽऽगच्छतेत्यर्थः । नेष्टः पत्नीं पन्नेजनीं स्थालीं धारयमाणामुदानयेत्यर्थः । स्पष्टमाहामुमर्थमापस्तम्बः–प्रेह्युदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयत्येह्युदेहीति वा पन्नेजनीः स्थालीं धारयमाणामिति । उन्नयति चमसेषु सोमरसमृत्विजश्चोदकादिति उन्नेता । हे उन्नेतर्होतृचमसेन वसतीवरीभिश्च सह चात्वालं प्रति चात्वालाभिमुखमुप चात्वालसमीप एवाऽऽस्स्वोपविशेत्यर्थः ।

मैत्रावरुणचमसाध्वर्युश्चमसमादायाऽऽद्रवति ।

अप इष्य होतरिति होतृप्रैषार्थस्य व्याख्यानसापेक्षत्वाभावात्स्पष्टत्वाच्चानुक्तिः । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवेति प्रैषे चमसेन सहाऽऽद्रवणस्यानुक्तत्वात्केवलस्याऽऽद्रवणं स्यात्तन्मा भूत्किं तु चमसेन सहैवाऽऽद्रवणं यथा स्यादित्येतादृशार्थविशेषं प्रदर्शयितुमिदं सूत्रम् । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युर्मैत्रावरुणचमसाध्वर्युश्चमसं मैत्रावरुणस्य । स्पष्ट मैत्रावरुणचमसाध्वर्युस्तान्मैत्रावरुणचमसस्यैवाऽऽदानम् ।

त्र्यवरार्ध्या अयुज एकधनास्थालीरादायाऽऽद्रवन्ति।

तिस्रोऽवरो न्यूनोऽर्धो भागो यासां तास्त्र्यवरार्ध्याः। अर्धशब्दो भागवाची। अयुजो विषमाः। एकधनास्थालीरिति एकमेव पदम्। एकधनासंज्ञकानामपां स्थालीर्यथायथं परिकर्मिण आदायाऽऽद्रवन्ति। बहुकर्तृकत्वाद्बहुवचनम्। एकैकां स्थालीं प्रत्येकैकपरिकर्मी न त्वेकेन द्वे स्थाल्यौ द्वाभ्यां हस्ताभ्यामादातव्यौ। वामहस्तेन जलाहरणस्य सर्वदाऽपि स्मृतौ निषिद्धत्वस्योक्तत्वात्तदर्थं पुरुषभेद आवश्यक एव। अयुज इत्यनेन समसंख्याव्यावृत्तिः। अयुक्त्वावधिनियम आपस्तम्बेनोक्तः—एतस्यैव हविर्धानस्य पश्चादक्षं त्रीनेकधनान्घटान्पञ्च सप्त नवैकादश वेति। बौधायनोऽपि प्रैषविशेषमेवोक्तवान्—अयुज एकधनाश्त्र्यवमानेकादशपरमानिति। त्रिप्रभृतीनां विषमसंख्यानां संस्थावशाद्विनिवेश उक्थ्ये पञ्च, षोडश्यां सप्त, अतिरात्रे नव, अप्तोर्याम एकादशेति।

प्रेष्युदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति।

प्रैषेणैव नेष्टृकर्तृकत्वे सिद्धे पत्नेजनीग्रहणार्थनयनमेव नेष्टृशब्दार्थ इति प्रदर्शयितुं नेष्टृग्रहणम्। नेष्टा पत्नीमुत्थाप्याऽऽनयति। उच्छब्दादुत्थाप्याऽऽनयति। पूर्वमेव केनचिदपि निमित्तेनोत्थितामपि उपवेश्य मन्त्रेणोत्थाप्यैवाऽऽनयतीत्यर्थः। पत्नेजनीं स्थालीं धारयमाणामित्यापस्तम्बः। यत्तूत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं परीत्य गमनं सर्वत्र यथोत्तरेणान्तर्वेदि संचरो भवतीति, इति संचरणार्थस्थलावशेषवचनादिति केचित्, तत्तुच्छम्। वैसर्जनहोमादिषु तद्देशगमनविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अतो यत्र विधानं तत्रैव नान्यत्रेति द्रष्टव्यम्। एतेन वैसर्जनमार्गेण पत्न्यानयनमिति प्राचीनोक्तिः परास्ता। पत्न्यनेकत्वे सर्वा अपि पर्यायेणोदानयति। मा मा हिꣳसीरिति मन्त्रान्तः। उन्नेतुः कर्मणः प्रैषेणैव स्पष्टतयाऽर्थावगमादकथनम्। अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—तीर्थेनाभिप्रव्रजन्तीति। चात्वालोत्करयोरन्तरालं तीर्थं तेन सर्वे गच्छन्तीत्यर्थः।

यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयात्तदपोऽध्वर्युर्गृह्णीयात्।

यत्र यस्मिन्प्रदेशेऽपां ग्रहणार्थं स्थितः सन्प्रातरनुवाकमनुब्रुवतो होतुः प्रातरनुवाकमुपशृणुयात्तत्र तस्मिन्प्रदेशेऽपोऽध्वर्युर्गृह्णीयादित्यर्थः। वहन्तीनामित्यापस्तम्बः। अध्वर्युग्रहणं नेष्टृनुवृत्तिं वारयितुम्। अपां ग्रहणकाले प्रातरनुवाकाश्रवणे दोषमाह स एव—यदि न शृणोति बधिरो ह भवति वाचो ह विच्छिद्यत इति। वाचो ह विच्छिद्यते मूको भवतीत्यर्थः।

ननु यदि तावति देश आपो न स्युस्तदा किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामुपायमाह—

यदि दूरे स्युरुदू(द्रु)त्य गृह्णीयाद्यत्र होतुः शृणोति।

यदि प्रातरनुवाकश्रवणं यत्र स्थितस्य न जायते तावति दूरे प्रदेश आपः

स्युस्तदोदू(दु)ह्य यत्र स्थितस्य प्रातरनुवाकश्रवणं जायेत तावत्परिमिते समीपे प्रदेशे ताभ्योऽञ्ज्योऽप आनीय तत्र स्थापयित्वा गृह्णीयात्। तथा च श्रवणमेवाऽऽवश्यकम्। मैत्रायणीयब्राह्मणे यन्नोपशृणुयाद्बधिरः स्यादिति दोषश्रवणादिति भावः। सामान्यप्रतिज्ञेयम्।

कथमित्याकाङ्क्षायामाह—

अप्सु तृणं प्रास्य देवीराप इत्येतच्चतुर्गृहीतं जुहोति।

या ग्रहीतव्या आपस्तासु, दर्भानियमार्थं तृणवचनं, प्रास्य प्रक्षिप्य। एकवचनादेकमेव तृणं, जात्यभिप्रायं वैकवचनम्। एतच्छन्दः सुपां सुलुगित्यनेन लुप्तसप्तमीको द्रष्टव्यः। तनैतस्मिन्नित्यर्थो भवति। तथा च तृणमभिलक्षीकृत्यैव जुहोतीति सिद्धं भवति। अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वेति पूर्वं गृहीतं चतुर्गृहीतमेव तस्यैवार्थादेव लाभे चतुर्गृहीतवचनमन्यत्रापि राजसूयेऽभिषेचनीयैर्वायव्यैरपां ग्रहान्गृह्णाति देवीरापो अपां नपाद्राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहेति सारस्वतीष्वप्सु हुत्वैतेनैव गृह्णात्यर्थेऽतः स्थेति वैवमितरास्वित्यनेन विहितेऽप्सु होमे चतुर्गृहीतलाभार्थम्। भागः स्थ स्वाहेति मन्त्रान्तः।

शेषं वा करोति।

चतुर्गृहीतं सर्वं जुहोति शेषं वा करोति चतुर्थं भागं हुत्वा भागत्रयमवशेषयतीत्यर्थः। अब्ग्रहणानुकूलत्वाय स्वल्पस्यैव होतव्यत्वात्। सर्वस्य होमेऽपि अञ्जनमात्रार्थं तु अवशेषणीयमेव। तत्सर्वं जुहोतीति वक्ष्यमाणसूत्रे सर्ववचनेन स्वल्पाज्यावशेषः कर्तव्य एवेत्यर्थबोधनात्। अञ्जनपदार्थस्य बिन्दुमात्राज्यसाध्यत्वं सर्वत्रेति जुह्वा ध्रुवां त्रिः समनक्तीत्यस्मिन्सूत्रे प्राचीनैर्व्याख्यातृभिरुक्तं चास्ति। अतोऽत्र कार्यसत्त्वादञ्जनपर्याप्तमवश्यमवशेषणीयमेवेति।

यदि वा पुरा तृणं भवति तस्मिन्नेव जुहोति।

तृणप्रासनात्पुरा पूर्वमेव स्वतस्तृणमुपस्थितं भवति तदा तत्संस्तम्भयित्वा तस्मिन्नेव तज्जुहोति न तु तृणप्रासनमाहुत्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः।

कार्षिरसीति दर्भैराहुतिमपप्लावयति।

दर्भैरिति वचनाद्विस्रंसनं मुष्टेः। आहुतिमाहुतिसंबन्धि आज्यमपप्लावयति अपोहति ग्रहणप्रदेशाद्दूरी करोतीति यावत्। मृध्रमिति मन्त्रान्तः।

समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्यघृतलिप्तानां मैत्रावरुणचमसेनोन्नयति।

आहुतेरपप्लावनमदृष्टार्थं न भवति किंतु अघृतलिप्तग्रहणानुकूलतारूपदृष्टप्रयोजनमिति प्रदर्शयितुमघृतलिप्तानामिति। तेनाऽऽहुतेरपप्लावनेनाघृतलिप्तानां ग्रहणमसंभवि चेत्तदा

पुनर्मन्त्रेणाऽऽहुतेरपप्लावनमिति सिद्धं भवति । मैत्रावरुणचमसेनोन्नयति उद्धरतीत्यर्थः । अत एवावयवषष्ठ्या उपादानम् । तेन मैत्रावरुणचमसेन यावतीनामपामुन्नयनं भवति तावतीरुन्नेया इति सिध्यति । नच मैत्रावरुणचमसेनान्यस्मिन्पात्रे सर्वासामघृतालिप्तानामपामुद्धरणं षष्ठी तु द्वितीयार्थे भविष्यतीति वाच्यम् । एकधनापन्नेजनीग्रहणार्थेऽस्य उपयोगस्य सत्त्वात् । सर्वग्रहणासंभवेन षष्ठ्या द्वितीयार्थकत्वकल्पनाया अत्यन्तविरुद्धत्वात्प्रकृतानुपयोगाच्च । एतावानेव मन्त्रः ।

एतेनैव मन्त्रेणैकधनासु ।

गृह्णातीत्येव शेषः । समुद्रस्येत्येतेनैव मन्त्रेणैकधनासु एकधनार्थासु स्थालीषु गृह्णातीत्यर्थः । सप्तमीनिर्देशादन्येन पात्रेण ग्रहणं गम्यते । एवकारः सोमस्य त्वा मूजवतो रसं गृह्णामीत्यापस्तम्बोक्तस्येन्द्राय वो जुष्टान्गृह्णामीतिबौधायनोक्तस्य सूत्रान्तरोक्तानां मन्त्राणां च निरासाय । तेन तदुक्तो विधिस्तु अस्माकमप्यभिमत एवेति दर्शितं भवति । तेन स्थालीभिरपि ग्रहणं पक्षे सिद्धं भवति ।

वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति पत्नी पन्नेजनीर्गृह्णाति ।

अध्वर्य्वादिव्यावृत्त्यर्थं पत्नीग्रहणम् । पादौ निज्येते प्रक्षाल्येते याभिस्ताः पन्नेजन्यस्ता वसुभ्य इति मन्त्रेण पान्नेजनीस्थाल्या गृह्णातीत्यर्थः । पन्नेजनं च पत्नीसंस्कारः । तेन सर्वाभिरपि पत्नीभिः स्वस्वस्थाल्या ग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यङ्तिष्ठन्तीत्यापस्तम्बः । यज्ञाय वः पन्नेजनीर्गृह्णामीत्येव मन्त्रान्तः । तथैव पेठतुर्बौधायनभारद्वाजौ ।

ये स्थालीराहरन्ति त आनयन्ति ।

यो यो यां यां स्थालीमाहरति स स तां तामानयति न वैपरीत्येन नचान्यो यः कश्चनेति । मैत्रावरुणचमसस्याऽऽनयनं तदीयचमसाध्वर्युत्वात्तत्कर्तृकमित्यर्थत एव सिद्धम् । ये स्थालीराहरन्ति त आनयन्तीति स्थालीविषय एव नियमात्र होतृचमसवसतीवर्याहरणवदुन्नेतृकर्तृकत्वस्याऽऽनयने नियमः । तेन वसतीवर्यानयनं पारिकर्मिककर्तृकं होतृचमसानयनं तदीयचमसाध्वर्युकर्तृकमिति सिद्धं भवति ।

तेनैव मन्त्रेण नेष्टा पत्नीमुदानयति ।

तेनैवेत्येवकारेणेह्युदेहीति पाक्षिकमापस्तम्बोक्तं पाठान्तरं व्यावर्त्यते । अथवा तेनेत्यनेन मार्गः परामृश्यते । तेन येन मार्गेणाऽऽनीता तेनैव मार्गेणेत्यर्थो भवति । अनेनाऽऽगमनमार्गाधीन एव प्रत्यागमनमार्गो न तु ऐच्छिकत्वमिति प्रदर्श्यते । मन्त्रेणेत्यत्राऽऽगमने दृष्टस्यैव मन्त्रस्य ग्रहणम् । मन्त्रेणेति वचनं तूष्णींत्वव्यावृत्त्यर्थं पन्नेजनीग्रहणार्थानयनविषयकप्रैषवत्प्रत्यागमनविषयकप्रैषाभावेन नेष्टुरप्राप्तौ सत्याम-

ध्वर्योरेव यजुर्वेदेनाध्वर्युः करोतीति परिभाषया प्राप्तिः स्यात्सा मा भूत्किं तु नेष्टुरेव प्राप्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थम् ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याग्रेण प्रशास्त्रीयं धिष्णियं परीत्यापरेण नेष्टुर्धिष्णियं वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति पत्नी पन्नेजनीः सादयति ।

सदःपर्यन्तं मार्गः स एवानन्तरं तेनैव मार्गेणेत्यनेन प्राग्वंशपर्यन्तो मार्गोऽपि प्राप्तः सोऽनेन निवार्यते । अग्रेणेत्यनेनापरेणेत्यनेनपा चोभयक्रिययोस्तत्तत्पदार्थाभ्यां सांनिध्यं बोध्यते । ननु अत्र प्रशास्तृधिष्ण्यविषये तद्धितान्तं विशेषणं नेष्टृधिष्ण्यविषये नेष्टृसंबन्धित्वं विशेषणम्, एवं च किमनयोर्वैरूप्यमिति चेत् । उच्यते—प्रशास्तृधिष्ण्यविषये तत्तत्तस्यैव निर्वाहो नतु तस्य सांनिध्यमपि नेष्टृधिष्ण्यविषये तु नेष्टृसांनिध्यमपि आवश्यकमित्येवंरूपं वैरूप्यमस्त्येवेति प्रदर्शयितुमेकत्र तद्धितान्तत्वेनापरत्र संबन्धित्वेन विशेषणोपादानात् । धिष्णियधिष्ण्यशब्दौ पर्यायौ । तेन घटकलशशब्दवल्लाघवगौरवविचारोऽत्र नेति द्रष्टव्यम् । पर्यायशब्दानां गुरुलाघवचर्चा नाऽऽद्रियत इति व्याकरणपरिभाषाऽपि । वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति ग्रहणलिङ्गकत्वाद्गृह्णामीत्यन्तो ग्रहणे सादनलिङ्गकत्वाद्यज्ञाय वः पन्नेजनीः सादयामीत्येतावानेव सादन इत्येवं स्यात्तन्मा भूत्किं तु वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इत्यादिरेवोभयत्र ग्रहणे सादयामीत्यत्र गृह्णामीत्यूहेन सादने गृह्णामीत्यत्र सादयामीत्यूहेनैकस्यैव मन्त्रस्य विनियोगो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तथा चैवं द्वयोर्मन्त्रयोः पाठः—वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पन्नेजनीर्गृह्णामि यज्ञाय वः पन्नेजनीर्गृह्णामीति ग्रहणमन्त्रपाठः । वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पन्नेजनीः सादयामि यज्ञाय वः पन्नेजनीः सादयामीति सादनमन्त्रपाठः । पत्नी यथेतमेत्य प्राग्वंशे प्रविशतीति नेष्टा सदस्येवोपविशति ।

वसवो रुद्रा आदित्या एता वः पन्नेजनीस्ता रक्षध्वमिति वा ।

स्पष्टम् ।

चात्वालमितरे यन्ति ॥ ३ ॥

पत्नीनेष्टुन्नेतृहोतृचमसाध्वर्युवसतीवरीप्रत्यानयनार्थपरिकर्मिव्यतिरिक्ता अध्वर्युब्रह्मयजमाना मैत्रावरुणचमसाध्वर्युरेकधनिनश्च ।

सं वो दधातु वरुणः समिन्द्रः सं धाता सं बृहस्पतिः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया सꣳ रराणो यजमानाय द्रविणं दधातु यथाधुरं धुरो धूर्भिः कल्प-

न्तामित्युपरि चात्वाले होतृचमसं मैत्रावरुण-
चमसं च सꣳस्पर्श्य वसतीवरीर्व्यानयति ।

कल्पन्तामित्यन्तेन मन्त्रेण चात्वालस्योपरि होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च सम्यक्स्पर्शयित्वा वसतीवरीसंज्ञका अपो व्यानयति होतृचमसमैत्रावरुणचमसयोः परस्परं ताभ्यामेवाऽऽनयतीत्यर्थः । विशब्दात्परस्परमानयनम् । संस्पर्श्येत्ययं ल्यप्समानकालिकत्वार्थे मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् । तेन यावत्पर्यन्तं परस्परमानयनं तावत्पर्यन्तं संस्पर्श इति सिध्यति । अयमर्थः स्पष्टः सूत्रान्तरे—उपरिचात्वाले संस्पृष्टयोर्होतृचमसमैत्रावरुणचमसयोर्वसतीवरीरध्वर्युर्व्यानयतीति । संस्पृष्टयोरिति सति सप्तमी । तेन समानकालिकता लभ्यते । णिच्प्रयोगादन्यकर्तृकता संस्पर्शने । असंभवपरिहाराय युक्तैवान्यकर्तृकता । संशब्दाद्दक्षिणहस्तगृहीतस्य होतृचमसस्य प्राग्दण्डस्योत्तराङ्गं वामहस्तगृहीतस्य मैत्रावरुणचमसस्य प्राग्दण्डस्य दक्षिणाङ्गं यथा संश्लिष्टं भवति तथा स्पर्शः कर्तव्य इति बोध्यते । सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

कथमित्याकाङ्क्षायां विशेषमाह—

होतृचमसे वसतीवरीणां निषिच्य मैत्रावरुण-
चमस आनयति मैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमसे ।

वसतीवरीणामित्यवयवषष्ठी । वसतीवरीणामवयवं होतृचमसपर्याप्तं होतृचमसे निषिच्य स्रावयित्वा तस्मान्मैत्रावरुणचमस आनयति अर्धं तस्मान्मैत्रावरुणचमसादर्धं होतृचमसे । आनयतीत्ययं व्यानयनपदार्थः । पञ्चमीश्रवणात्पात्रान्तरेण व्यानयनं न तु ताभ्यामेव व्यानयनम् । वः संदधात्विविति लिङ्गाद्व्यानयने मन्त्रः । होतृचमसान्मैत्रावरुणचमस आनयने मैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमस आनयने च मन्त्रः । निषेचने न मन्त्रः । तस्य व्यानयनरूपत्वाभावात् । अत एव धात्वन्तरं प्रयुक्तम् । निशब्दात्पूरणं सूचितं भवति । स्रावणशब्दात्स्वल्पं स्वल्पं विच्छिद्य विच्छिद्याऽऽनयनमस्कन्दनाय । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेषमाह—समन्या यन्तीत्यभिज्ञाय होतृचमसान्मैत्रावरुणचमस आनयति मैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमस एतद्वा विपरीतमिति ।

होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च प्रचरण्या समनक्ति
सं वोऽनक्तु वरुण इति मन्त्रादिं संनमति ।

सं वो दधात्वित्येतस्य स्थाने सं वोऽनक्त्विति मन्त्रादिं प्रयोजयति । दधात्वितिपदस्य स्थानेऽनक्तु इति पदं प्रयुनक्तीति तात्पर्यार्थः । होतृचमसमैत्रावरुणचमसशब्दाभ्यां तद्गता आपो लक्ष्यन्ते । सं वोऽनक्त्विति मन्त्रलिङ्गात् । तथा चापामेवाञ्जनं न

१ झ. ञ. ढ. निःषिच्य ।

पात्रयोः। द्रव्यभेदान्मन्त्रावृत्तिः। यस्यां प्रथमतश्चतुर्गृहीतं गृहीतं सैवात्र प्रचरणी नान्येति। तेन या वैसर्जनहोमार्था साऽत्र न भवतीति सिद्धं भवति। मन्त्रादीनिति-बहुवचनान्तः पाठोऽपपाठ एव।

होतुरन्तिकमायन्ति।

अन्तिकं समीपम्। उन्नेत्राद्यर्थमन्तिकागमनवचनम्। अध्वर्योस्तु प्रश्नविधेरेव समीपे गमनं सिध्यति। अत्र क्रमविशेषो मानवसूत्रे—हविर्धानमभ्युदानयन्त्यग्रतो मैत्रावरुणचमसीया होतृचमसीया वसतीवरीरनुपूर्वं सवनीयकलशानिति।

अध्वर्योऽवेरपा३ इति होताऽध्वर्युं त्रिः पृच्छति।

अध्वर्यो किमसि लब्धवानप इति प्रश्नार्थः। प्रश्ने प्लुतिः।

उतेमनन्नमुरुतेति त्रिः प्रत्याह।

उतेमनन्नमुरुतेत्यन्तं प्रतीकग्रहणम्। उतेमनन्नमुरित्यन्तमेव प्रत्युत्तरवाक्यम्। उतेमाः पश्येति तस्यैव व्याख्यानम्। अत एव वावैतदाहेति विवरणप्रवादः संगच्छते। बाह्वृचयेऽप्येवमेव व्यक्तमुक्तम्—यथोतेमनन्नमुरित्यध्वर्युः प्रत्याहोतेमाः पश्येत्येवमेव तदाहेति। तथा च श्रुतिद्वयानुरोधेनोतेमाः पश्येत्यस्योतेमनन्नमुरित्येतद्व्याख्यानमेव न तु तावदन्तमेकमेव वाक्यमिति निरासितुम्। यत्रेति शब्दद्वयं तत्राऽऽद्यस्य वाक्यस्य द्वितीयं वाक्यं व्याख्यानं न तु वावैतदाहेत्यस्य व्याख्यानपरता। प्रकृत इतिकारद्वया-भावात्प्रतिवचनार्थमेकमेव वाक्यम्। वावैतदाहेत्यस्यार्थस्तु बाह्वृचये। आद्यवाक्य-स्योत्तरं वाक्यं व्याख्यानरूपमेव। तेनोतेमनन्नमुरित्येतावत एव वाक्यस्य प्रयोग इति न किंतु सर्वमेवैतद्वाक्यमाहेति भावः। वावशब्दोऽवधारणे। केवलं लब्धवानस्मीत्येता-वदेव न भवति उतापि तु ता अनन्नमुरुपसंप्राप्ता एव। दूरवर्तित्वेऽपि सत्त्वमात्रेण लाभो भवति तदुपसंप्राप्तिर्लाभादतिरिच्यते। हे होतर्न केवलं मद्वचनमात्रेण विश्वसिहि किं त्विमाः पुरोवर्तिनः पश्येत्युतेमनन्नमुरुतेमाः पश्येत्यस्याध्वर्युप्रवक्तव्यस्यार्थः। क्रमेण प्रश्नप्रतिवचने। एकैकप्रश्नोत्तरमेकैकं प्रतिवचनं न तु प्रश्नत्रयानन्तरं प्रतिवचनत्रयमिति।

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमिति प्रचरण्या क्रतु-
करणं जुहोति यदि शेषो भवति।

प्रचरणीग्रहणं परिभाषार्थं वैसर्जनहोमव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु कर्मस्वपीयमेव प्रचरणी दाक्षिणहोमे तु वैसर्जनहोमीयेति। अस्ति च दाक्षिणहोमे यथा वैसर्जनानीत्यतिदेश-स्तेनैव वैसर्जनहोमीयप्रचरणीप्राप्तिः। क्रतुव्या(र्व्या)वृत्तिः क्रियतेऽनेनेति क्रतुकरणम्। समाख्या संव्यवहारार्था पञ्चदशच्छदि सदः क्रतुकरणꣳ हुत्वेत्यादौ। शेषं वा करोतीति पूर्वत्र पक्षान्तरमुक्तं तत्कल्पे शेषः संभवति तदा शिष्टं सर्वमेव जुहोति। शश्वतीरिष इति मन्त्रान्तः। जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारः।

यदि शेषो न भवति तदोपायमाह—

अविद्यमानेऽन्यच्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तत्सर्वं जुहोति ।

आज्यशेषाकरणेन कृतस्य शेषस्य नाशेन वाऽविद्यमानं स्रुचि आज्यं चेत्तदाऽन्य-च्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा तदाज्यं सर्वमेव जुहोति । चतुर्गृहीतवचनं तदीयैकदेशस्य विनियोगेऽपि चतुर्गृहीतमेव ग्राह्यं न तु विनियुक्तावशेषानुसारेणेत्येतदर्थम् । अग्रे प्रयो-जनाभावाद्विनियोगाभावाच्च सर्वहोमे सिद्धेऽत्र वचनं बिन्दुमात्रमपि यथा नावशिष्टं भवति तथा सर्वस्य होम इत्यर्थविशेषज्ञापनार्थम् । तच्छब्दोपादानं यदन्यद्गृहीतं तन्नि-रवशेषमेवात्र होतव्यमित्येतदर्थम् । तेनान्यत्रानियमः सिद्धो भवति ।

दक्षिणस्य हविर्धानस्य प्रधुरे प्रचरणीꣳ सादयति ।

सोमसंबन्धिदशापवित्रद्वयव्याघारणचमसादिकमपि प्रचरणीवदत्रैव संसादनीयमिति-ज्ञापनार्थं हविर्धानग्रहणम् ।

यं कामयेत क्लीबः स्यादित्यधस्तात्तस्य ।

यो यजमानो यं शत्रुं क्लीबो नपुंसकः स्यादिति कामयेत तस्य यजमानस्य क्रतौ दक्षिणहविर्धानस्याधस्तात्प्रचरणीं सादयेदित्यर्थः । अथवा तस्य प्रधुरस्याधस्तादित्यर्थः ।

पूर्वेण द्वारेण हविर्धानमपः प्रपादयति ।

प्रपादयतीत्यन्तर्भावितो णिच् । तेन परिकर्मिकर्तृकमिदम् । सर्वासामपां सहप्रवे-शानुगुण्यसिद्धमेतत् ।

तासु दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्यां
पुरोक्षꣳ होतृचमसमास्पृष्टꣳ सादयति ।

तासु प्रपादितास्वप्सु मध्ये । हविर्धानग्रहणं यथा सोमाख्यं हविर्निधीयते तथैवेद-मपि हविरेव समीपे निधीयते, अस्ति च सोममिश्रणद्वारा सोमाख्यप्रधानहविःसंबन्धा-द्धविष्ट्वं, फलं तु होतृचमसस्थानामपां नाशे वसतीवरीश्चात्वाले नीत्वा सं वो दधामीति होतृचमसे वसतीवरीणां निषिच्य मैत्रावरुणचमसे किंचिदानीय मैत्रावरुणचमसाद्धो-तृचमसे होतृचमसं प्रचरण्या समज्य पुरोक्षꣳ सादयतीत्येवंरीत्योत्पत्तिः, मैत्रावरुण-चमसस्थानामपां न समञ्जनं जातत्वादित्येतादृशार्थविशेषं ज्ञापयितुं *हविर्धानग्रहणम् । उत्तरस्यां वर्तन्यामुत्तरवर्तनीसमीपे । उत्तरवर्तनीसमीपप्रदेशोऽक्षस्य पश्चादपि तद्व्यावर्त-यितुं पुरोक्षमिति । उत्तरवर्तनीसमीपरहितमक्षपुरोवर्तिनं प्रदेशं व्यावर्तयितुमुत्तरस्यां वर्तन्यामिति । होतृचमसं होतृचमसस्था अपः । चमसद्वारैव स्पृष्टत्वं न तु साक्षात्स्पृष्ट-त्वमसंभवात्स्कन्दनप्रसङ्गाच्च । आस्पृष्टमत्यन्तं स्पृष्टमीषत्स्पृष्टं वा ।

---

* हविर्धानग्रहणमित्यधिकम् ।

उत्तरस्मिन्हविर्धाने यथावकाशमितराः ।

उत्तरहविर्धानसमीपे यथावकाशमितरा होतृचमसस्थव्यतिरिक्ताः सर्वाः । एकधनानां पश्चादक्षमेवाऽऽसादनं वसतीवरीणां तु पुरोक्षम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—उत्तरस्य हविर्धानस्याधस्तात्पुरोक्षं वसतीवरीः पश्चादक्षमेकधना इति । तत्र पश्चादक्षं तिस्र एकधनास्थालीरितरास्तु यथावकाशमित्यापस्तम्बतो विशेषः ।

निग्राभ्याः स्थ देवश्रुतः शुक्राः शुक्रभृतः पूताः पूतभृत आयुर्मे तर्पयतेति होतृचमसे यजमानं वाचयति ता निग्राभ्या भवन्ति ॥ ४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

तत्रस्थ एव होतृचमसे होतृचमससमीपे, सामीप्येन प्रेक्षणं लक्ष्यते । तथा च बौधायनः—ताः प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयतीति । यजमानग्रहणं पत्नीव्यावृत्त्यर्थम् । अन्यमपि विशेषमाह स एव—उरोर्वोरमिवोपनिगृह्य तासु निग्राभ्यासु यजमानं वाचयतीति । उपनिग्रहणं कृताकृतं यासां निमित्तं होतृचमसे वाचनं कृतं ता आपो निग्राभ्या निग्राभ्याभिधा भवन्तीत्यर्थः । अभिधायाः प्रयोजनं श्वात्राः स्थ वृत्रतुर इति निग्राभ्याभिरुपसृजतीत्यादावेतासां संप्रत्ययः । शुक्राः शुक्रभृतः पूताः पूतभृत इति शाखान्तरोपात्तांशरहितेन स्वशाखास्थेन विकल्पते ।

इत्योकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखयाजिद्विषाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंतापशामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टमप्रश्नस्य प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथाष्टमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

दधिग्रहेण प्रचरति ।

गृह्यत इति ग्रहः । दधिरूपो ग्रहो यस्मिन्कर्मणि तदेतादृशं दधिग्रहनामकं कर्म तेन प्रचरति तदनुतिष्ठतीत्यर्थः । अत्र प्रचारशब्देनानुष्ठानरूप एवार्थो गृह्यते न तु यागः । वषट्कारसंबन्धत्वाभावात् । ग्रहशब्देनात्र द्रव्यमुच्यते । सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णामीति दधिग्रहपात्रे दधिग्रहं गृह्णात्यपेन्द्र द्विषतो मन इति हरति प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेति जुहोति ।

यत्पूर्वस्मिन्दिने कृतं तद्दध्यत्र । दधिग्रहं गृह्णातीत्यत्र दधिग्रहशब्दो द्रव्यपरः । अग्निहोत्रमधिश्रयतीतिवत् । दधि गृह्णातीत्येतावतैव सिद्धौ ग्रहवचनं दशापवित्रकरणकपरिमार्जनस्य प्राप्तये । हरति आहवनीयं प्रति होमार्थम् । दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति तं जहीति जुहोमीति त्रयाणां मन्त्राणां क्रमेणान्ताः । जुहोतिचोदितत्वादन्तिमस्य होमार्थस्य मन्त्रस्यान्ते स्वाहाकारः । आहवनीयस्य पश्चादुपविश्यैव होमो येन केनचिद्दधिग्रहपात्रकोणेन । अपूर्वत्वान्न दर्विहोमधर्मः । इत आरभ्याऽऽग्रयणात्प्राक्तनान्ग्रहानुपांशुस्वरेण गृह्णीयात् । आग्रयणादूर्ध्वानुपब्दिमत्स्वरेण । तथा च श्रुतिः—यान्प्राचीनमाग्रयणाद्ग्रहान्गृह्णीयात्तानुपांशु गृह्णीयाद्यानूर्ध्वांस्तानुपब्दिमत इति । करणवदशब्दममनःप्रयोग उपांशु सशब्दमुपब्दिमदिति प्रातिशाख्यसूत्रोक्ताभ्यामेताभ्यां स्वराभ्यां यथायथम् । आग्रयणस्य तूत्तम एव स्वरः । अयं दधिग्रहो न नैमित्तिकः । न च देवतान्तराये विधानान्नैमित्तिकत्वमिति वाच्यम् । यदिशब्दाद्यभावेन निमित्तस्याप्रतीतेः । तथा च नित्यः । तथा च चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे जैमिनिः—दधिग्रहो नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात्, नित्यश्च ज्येष्ठशब्दत्वात्, सार्वरूप्याच्च नित्यो वा स्यादर्थवादस्तयोः कर्मण्यसंबन्धादङ्गत्वाच्चान्तरायस्येति । दधिग्रहो नैमित्तिको भवति श्रुतिसंयोगाद्देवतान्तरायनिमित्तश्रुतिसंयोगादिति प्रथमसूत्रार्थः । ज्येष्ठशब्दत्वादित्यत्र शब्दः स्तुतिपरः । ज्येष्ठ इति शब्दः स्तुतिर्यस्य तस्मात् । अथवा ज्येष्ठशब्दत्वाज्ज्येष्ठशब्दवत्त्वादित्यर्थः । अथवा ज्येष्ठशब्दः प्राथम्यवचनः प्रथमं गृह्यमाणत्वात् । तथा च नैमित्तिकत्ववन्नित्यत्वं चेति द्वितीयसूत्रार्थः । सार्वरूप्याच्च प्रजापतिः सर्वा देवता इति सर्वदेवतासारूप्यादपि नित्यत्वमिति तृतीयसूत्रार्थः ।

आज्यग्रहं गृह्णीयात्तेजस्कामस्य सोमग्रहं गृह्णीयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्येति ।

काम्याविति शेषः ।

तयोर्दधिग्रहेण कल्पो व्याख्यातः ।

तयोराज्यसोमग्रहयोः । दधिग्रहस्य यः कल्पः प्रकारः । औदुम्बरं चतुःस्रक्ति दधिग्रहपात्रमित्यस्यात्र प्राप्तिः । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णामीत्यादिः प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेति जुहोतीत्यन्तश्चैवानयोर्भवतीत्यर्थः ।

दधिग्रहं गृह्णीयात्पशुकामस्येति नित्ये काम्ये ।

दधिग्रहं गृह्णीयादिति वाक्येन नित्ये विधौ तस्यैव दधिग्रहं गृह्णीयात्पशुकामस्येति वाक्यान्तरेण फलश्रवणेन काम्ये विधौ च दधिग्रह एव भवति नेतराावित्यर्थः । अथ वा

नित्य इत्यत्र भावप्रधानो निर्देशः। नित्य इत्यनन्तरमपिशब्दोऽध्याहार्यः। तथा चायमर्थो भवति—दधिग्रहस्य नित्यत्वेऽपि दधिग्रहं गृह्णीयात्पशुकामस्येति फलश्रवणात्काम्यत्वेऽपि प्रवर्तत इति। तेन दधिग्रहस्योभयरूपत्वे सिद्ध आज्यग्रहसोमग्रहयोः काम्यत्वमेवेति अर्थादवगम्यते। चकारोऽपभ्रष्टो द्रष्टव्यः। आज्यग्रहसोमग्रहयोः काम्यत्वात्प्रकृतावेव निवेशो न विकृतौ काम्यस्य दधिग्रहस्यापि सति कामे प्रकृतावेव निवेशः। नित्यस्य दधिग्रहस्य तु उभयत्रापि निवेश इति द्रष्टव्यम्। आज्यग्रह आज्यमपूर्वमैष्टिकमेव वा। अपूर्वपक्षे पात्रेणैव ग्रहणम्। ऐष्टिकपक्षे स्रुवेण यावद्दधिग्रहपात्रपूरणमाज्यग्रहणात्पूर्वं ग्रहपात्रसादनान्ते चोदकस्पर्शः। अत्र कमिधातुश्रवणात्सत्यां कामनायां तेजस्काम आज्यग्रहं ग्रहीष्ये ब्रह्मवर्चसकामः सोमग्रहं ग्रहीष्ये पशुकामो दधिग्रहं ग्रहीष्य इति यथाकामं यजमानेन संकल्पः कर्तव्यः। समस्ते क्रतावर्थे श्रूयमाणं यजमानः कामयते तथा नित्येषु यज्ञाङ्गेषु यानि तु कामयतिः श्रावयतीति सूत्रात्।

सोमग्रहं ग्रहीष्यन्राजानमपादत्ते यावन्तमेकग्रहायाऽऽप्तं मन्यते।

अपेत्युपसर्गाद्राशीभूताद्राज्ञोऽपादानीभूतादादानं कार्यं न तु कृत्स्नस्य राज्ञ आदानमिति। अथ वाऽपेत्युपसर्गो दार्ढ्यमाचष्टे यथा दृढेन मुष्टिनाऽऽदानं भवति तथा ग्रहीतव्यः सोम इति। तत्र ग्रहीतव्यस्य राज्ञः प्रमाणमाह—यावन्तमेकग्रहायाऽऽप्तं मन्यत इत्यनेन। एकग्रहायाऽऽप्तं राजानमपादत्त इत्येतावत्येव लाघवाद्वक्तव्ये गुरुसूत्रकरणमपात्तेन पर्याप्तिर्न भवति चेत्तदाऽन्योऽपि पर्याप्तो ग्राह्यो न तु प्रथमापादान एव पर्याप्तो ग्राह्य इति नियम इति ज्ञापनार्थम्। गृह्यत इति ग्रहो रसः। एकशब्दः केवलार्थकः केवलं ग्रहाय रसायाऽऽप्तं पर्याप्तं मन्यत एतावता सोमेन रसो लब्धो भवतीति निश्चीयते। पात्रस्यातीव पूर्णं भवतु वा मा वेति तावत्परिमितः सोमोऽपादातव्य इत्यर्थः। अर्थादेवैकग्रहायाऽऽप्तस्य सोमस्यापादाने सिद्ध एकग्रहायाऽऽप्तं मन्यत इति वचनं वक्ष्यमाणं सर्वान्पूर्णान्वृष्टिकामस्य ग्रहान्गृह्णीयादिति काम्यं ग्रहाणां पूर्णत्वं नात्र भवति। किं तु कामाभावे यथोपपर्यग्रहणं धाराग्रहाणां तद्वदत्रापीति।

प्रत्युपनह्येतरं निदधाति।

इतरमेकग्रहार्थं गृहीतादवशिष्टं प्रत्युपनह्य पुनर्बद्ध्वा स्वस्थाने निदधातीत्यर्थः। प्रत्युपनह्येति वचनाद्बन्धनं विस्रस्यैवापादानमिति। हस्तगृहीतसोमः सन्नेव प्रत्युपनहनं कृत्वा निदधाति। यद्येतादृशः सन्न शक्नुयात्तदाऽन्यस्मै प्रदाय प्रत्युपनह्य निदधाति।

तमुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्यावीवृधं व इत्यभिमन्त्र्य।

तमपात्तमुपर उपरं प्रथिष्ठं मध्ये पञ्चमामितिलक्षणलक्षिते न्युप्य निक्षिप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य मिश्रयित्वा मिश्रितमवीवृधं व इति मन्त्रेणाभिमन्त्रयेतेत्यर्थः। सवनाय सोममिति मन्त्रान्तः।

तिस्रो यह्वस्य समिधः परिज्मन्देवा अकृण्वन्नुशिजो अमर्त्यवे । तासामेकामदधुर्मर्त्ये भुजं लोकमु द्वे उपजामीनं ईयतुरिति ग्रावणा यथार्थमभिषुणोति ।

ग्राव्णोपांशुसवनव्यतिरिक्तानामुपात्तानां चतुर्णां मध्ये येन केनचिद्यथार्थं यथाप्रयोजनं यावतो रसस्य प्रयोजनं तावद्रसनिष्पत्तिपर्यन्तमिति यावत्, अभिषुणोति राजानं रसोत्पादानुगुणं शिथिलं कण्डनेन करोतीत्यर्थः ।

आ मा स्कानिति योऽभिषूयमाणस्य प्रथमोंऽशुः स्कन्दति तमभिमन्त्रयते प्रत्याहरति वा ।

तं स्कन्नम् । प्रथमग्रहणाद्द्वितीयादिस्कन्दने नैतत्प्रायश्चित्तं तत्र तूष्णीमेव स्कन्नस्य प्रत्याहरणमात्रं कर्तव्यम् । निर्वधीरिति मन्त्रान्तः ।

द्रप्सश्चस्कन्देति विप्रुषोऽनुमन्त्रयते ।

विप्रुषो बिन्दवः । सप्तहोत्रा इति मन्त्रान्तः । विप्रुट्सत्त्व इदमनुमन्त्रणं नासत्त्वे ।

सर्वाभिषवाणामेष कल्पः ।

सर्वेषामंशुप्रभृतिग्रहसंबन्धिनामभिषवाणां महाभिषवस्य चैष उपसर्जनादिविप्रुडनुमन्त्रणान्तः कल्पो विधिर्भवतीत्यर्थः ।

एतस्मिन्नेवैषोऽभिषवमन्त्रः ।

सर्वाभिषवाणामेष कल्प इत्यनेन तिस्रो यह्वस्येत्यस्य मन्त्रस्यापि प्राप्तावेतद्व्यतिरिक्तेष्वंशुप्रभृतिग्रहसंबन्ध्यभिषवेषु महाभिषवे चैतस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः क्रियते । एष तिस्रो यह्वस्येत्यभिषवमन्त्र एतस्मिन्नेवाभिषवे भवति नान्येष्वभिषवेष्वित्यर्थः ।

अथ परिभाषामाह—

तं सहिरण्येन पाणिना गृहीत्वा सहिरण्येन प्राङ्मुखस्तिष्ठन्दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोत्युत्तरार्धपूर्वार्धे वा ।

तमभिषुतं सोमं गृहीत्वा पात्रे गृहीत्वा, सहिरण्येन पाणिनेति सोमक्रये व्याख्यातम् । सहिरण्येन पाणिना गृहीत्वेत्येतस्मात्सूत्रादुत्तरत्रानुवृत्त्यैव लाभे पुनः सहिरण्येनेति वचनं हिरण्यश्रयणार्थम् । तेन सहिरण्येनेति ग्रहविशेषणमेव भवति । हिरण्यसाहित्याद्धिरण्यश्रयणमेव विहितं भवति । सहिरण्येनेति तृतीया साहित्यार्थे । तेन सहिरण्येन ग्रहेण सह तिष्ठन्नित्यर्थो भवति । दक्षिणार्धपूर्वार्धे आग्नेय्याम् । उत्तरार्धपूर्वार्धे ऐशान्याम् ।

---

१ ञ. म. यज्ञस्य । २ ङ. भुजमु लो' । ३ क. ङ. झ. ञ. ढ. 'कमिद्वे । ख. ग. 'कमिद्वे उ° । ४ ङ. उपाजामिमीय° । ५ ख. 'जाम ई' । ग. °जानीम ई° ।

यत्रैवं तत्र सर्वसोमाहुतीः ।

यत्र यासु सोमाहुतिषु एवं प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नित्यादिः प्रकारस्तत्र सर्वस्य तत्तद्ग्रहपात्रस्थस्य सोमस्याऽऽहुतयः सर्वसोमाहुतयः सर्वसोमस्य होमः कर्तव्यो न तु शेषः स्थापनीय इति । यत्रैवं तत्रेति वचनादेतादृशे प्रकार एवायं सर्वस्य सोमस्य होमविधिरन्यत्र यथावचनमिति । यत्र यस्मिन्देशे दक्षिणार्धपूर्वार्धरूप उत्तरार्धपूर्वार्धरूपे वैवं होमस्तत्र तस्मिन्नेव देशे सर्वाः सोमाहुतयो होतव्या इति वाऽर्थः । सर्वसोमाहुतीरित्येतदनन्तरं पूर्वसूत्राज्जुहोतीत्यनुवर्तनीयम् । नचाग्रिमेण हुत्वेतिशब्देनैवान्वयोऽस्त्विति वाच्यम् । हुत्वेत्यस्यानन्वयापत्तेः । नचान्वयार्थमुत्तरसूत्रेणैव संबन्धेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । विशेषविधानार्थानुवादकत्वेनोपपत्तिसंभवेन तद्दोषतादवस्थ्याभावात् । अनुवादप्रयोजनं तु होम एव मुख्यः शेषकरणं गौणं तस्य भक्षणार्थत्वात् । तथा च शेषकरणं स्वल्पस्य सोमस्य भूयसो होम इति ।

हुत्वा शेषं वा करोति ।

स्पष्टम् ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याग्रेण होतारं पुरस्तात्प्रत्यङ्ङा-सीनो नृचक्षसं त्वेत्यवेक्ष्य मन्द्राभिभूतिरिति भक्षयति ।

अनुक्ते कर्तरि यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति परिभाषयाऽध्वर्युरेव कर्तेति । सदसि भक्षयन्तीति श्रुतेर्भक्षणार्थं सदसि प्रवेशः । अग्रेण होतारमिति विधानाद्धोत्रा स्वधिष्ण्यस्य पश्चादध्वर्योः सोमभक्षणपर्यन्तमुपवेशनं कर्तव्यम् । अथवा पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याग्रेण होतारमित्यत्र हौत्रशास्त्राविरोधायाग्रेण होतारं पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्येत्येवमेवान्वयोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा चायमर्थो भवति अग्रेण होतारं सदो गत्वा पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्येति । एवं चाग्रेण होतारमित्यस्याऽऽसीन इत्यत्रान्वयस्यैवाभावान्न होतृशास्त्रेण विरोधः । नचैवं पुरस्तात्पदस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । पुरस्तादित्यस्य सदसः पुरस्तात्प्रागपरत्वेन वैयर्थ्याभावात् । इदमेव पुरस्तात्पदं ज्ञापयति सदसो धिष्णियेभ्यो होतुर्वा पश्चान्न गच्छेदिति । अर्थाद्धातृधिष्णियस्यैवावधित्वं सर्वभक्षेषु न तु तत्तद्धिष्णियस्य । आग्नीध्रे सदसि भक्षयन्तीति विरोधापत्त्या तदसंभवात् । अतो होतुर्मुख्यत्वात्प्रथमोपस्थितत्वाच्च तद्धिष्णियस्यैवावधित्वं युक्तमिति भावः । ननु अग्रेण होतारमितिवचनं व्यर्थं हविर्धाने पूर्वेण प्रविष्टस्य हविर्धानस्यापरेण द्वारेण प्रवेशं व्यावर्तयितुमिति चेत्तस्य नासंस्थिते सोमेऽध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्क्रामेदित्यनेन [1]निषधेनैव सिद्धेरिति चेन्न । होतु

---

१ क. ख. °त्यादिप्र° ।

सामीप्येनैव गमनार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात् । प्रथमः स्थेषमित्यन्तः । आयुषे वर्चस इत्यन्तो द्वितीयः । वक्ष्यमाणस्य मन्त्रस्य प्रदर्शनमात्रमत्र क्रियते तेन वसुमद्गणस्येत्ययं मन्त्रोऽत्रापि भवति । अवेक्षणप्रभृतिना भक्षमन्त्रेण प्रतिपद्यत इति वक्ष्यमाणवचनाल्लिङ्गात्सामर्थ्याच्च । वसुमद्गणस्य सोमदेवत इति प्रातःसवने सर्वसोमान्भक्षयन्तीति सर्वशब्दविरोधोऽप्येवं रीत्या परिहृतो भवति । अन्यथौदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यनेन विरोधं परिहर्तुं सर्वा वेष्टयितव्येति सर्वशब्दसंकोचवत्संकोच आपद्येत ।

अथ परिभाषामाह —

स्वयमाहरन्भक्षमवेक्षणप्रभृतिना भक्षमन्त्रेण प्रतिपद्यते ।

यो यो यत्र कुत्रचित्स्वयमेवाऽऽहरन्भक्षमवेक्षणमवेक्ष्येति विहितं कर्म तत्प्रभृति आदिर्यस्य सोऽवेक्षणप्रभृतिः । एतादृशेन मन्द्राभिभूतिरिति भक्षलिङ्गकेन मन्त्रेण स स प्रतिपद्यते भक्षयतीत्यर्थः । आहरन्प्रतिपद्यत इत्येतादृशसूत्रादाहरणभक्षणयोरेककर्तृकत्वावगमादुत्तरत्रान्येनाऽऽह्रियमाणमिति विशेषविधानाच्चैवात्र स्वयमाहरणसिद्धौ स्वयमितिवचनं यो यो भक्षणकर्ता स स स्वकीयभक्षं स्वयमेवाऽऽहरन्नवेक्षणप्रभृतिना भक्षमन्त्रेण प्रतिपद्यत इत्येतादृशार्थलाभार्थम् । तेन प्रतिप्रस्थात्रादीनामपि स्वस्वभक्षाहरणेऽयमेव विधिरिति सिद्धं भवति । अथ वा स्वयमाहरन्निति भक्षविशेषणम् । स्वयमाहर इति विजुपे छन्दसीति विचं प्रकृत्यान्येभ्योऽपि दृश्यन्त इत्यनेन हृञ्धातोर्विच् । स च कर्तरि कृदित्यनेन कर्तरि । स्वयमाहर्यत्र स स्वयमा*हरः स्वयमाहरणकर्ता यत्रेति तदर्थः । तं स्वयमाहरं भक्षमवेक्षणप्रभृतिना भक्षमन्त्रेण प्रतिपद्यत इति । नकारश्छान्दसः । अथ वा सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां चेति शास्त्रेण च्छान्दसः क्त्वार्थपूर्वकाले शतृप्रत्यय इति ज्ञेयम् । एतेनाऽऽहरणभक्षणयोरेककालता वारिता भवति । स्वकर्तृकाहरणेऽवेक्षणप्रभृतिर्मन्त्रसाध्यविधिरेवान्यकर्तृकाहरणे प्रतीक्षणादिस्तादृश एव । सदः प्रविश्य पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीन इत्येतत्कर्मद्वयस्य मन्त्रसाध्यत्वाभावादुभयसाधारणत्वमेव । अग्रेण होतारमित्यस्य तु अस्मिन्नेव भक्षे संभवात्तत्रैव नान्येषु भक्षेषु । भक्षमन्त्रेणेत्यत्र भक्षग्रहणं भक्षयामीत्यन्तस्य विनियोगं प्रदर्शयितुम् । अवेक्षणप्रभृतीति वचनं प्रतीक्षणप्रतिग्रहणाभावेऽपि भक्षेहीत्यादि प्रकृत्य यत्र क्व च भक्षयेदेवमेवैतान्मन्त्राञ्जपेदिति भारद्वाजोक्तं तन्मन्त्रजपं व्यावर्तयितुम् । अत्रोपह्वानं भवत्येव । नानुपहूतेन सोमः पातव्य इति श्रुतावापस्तम्बसूत्रे च निषेधात् । तच्चोपह्वानमध्वर्योरेव । तस्य होमाभिषवकर्तृत्वेन मुख्यत्वात् । प्रतिभक्षितृमत्त्व उपह्वानं तु अन्योन्यमेतादृश एव विधानं प्रतिप्रस्थातुरध्वर्योरुक्तहेतोरुपह्वानं प्राप्तं तद्बाधनाय यत्र क्व चैककाले भक्षयेयुरन्योन्यस्मिन्नुपहवमिच्छेरन्निति सूत्रम् ।

---

* अजितियोगविभागात्समासान्तोऽच्प्रत्ययो ज्ञेयः पद्मनाभवत् ।

अन्येनाऽऽहरणे भक्षणे विशेषमाह—

भक्षेहीत्यन्येनाऽऽह्रियमाणं प्रतीक्षतेऽश्विनोस्त्वा बाहुभ्या१ँ सघ्यासमिति प्रतिगृह्य नृचक्षसं त्वेत्यवेक्ष्य मन्द्राभिभूतिरित्यनुद्रुत्य वसुमद्गणस्य सोमदेवत इति ॥ ९ ॥ प्रातःसवने सर्वसोमान्भक्षयन्ति नराश१ँसपीतस्येति नाराश१ँसान् ।

आह्रियमाणमिति शानचा समकालिकत्वं प्रतीक्षणस्य बोध्यते । अत्र प्रतिशब्देन संमुखीकरणं तदर्थमीक्षत इत्यर्थः । एहीति लिङ्गात् । प्रतीक्षत इत्येकवचनात्स्वभक्षप्रतीक्षणकर्ताऽध्वर्युरेव न ब्रह्मादयः स्वस्वभक्षप्रतीक्षणकर्तार इति । अथ वा प्रतीक्षन्त इति बहुवचनान्त एव पाठो युक्तः । एकवचनान्तः पाठ उत्तरत्र बहुवचनेन विरोधादयुक्त एव । न च वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति शङ्क्यम् । भक्षणविधेः सर्वेषामपेक्षितत्वेन वैपरीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । प्रतीक्षणक्रियाया अन्यकर्तृकाहरणाधीनत्वादव्यवधानासंभवेन ल्यप्प्रत्ययान्तताया अभावः । अथवाऽऽर्षत्वमेवैकवचनस्य कल्पनीयम् । अत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यम् । अवनतः सन्वीक्षित्वेत्यवेक्ष्येत्यस्यार्थः । अनुद्रवणं पूर्वमेव व्याख्यातम् । सर्वे च ते सोमाश्च सर्वसोमास्तान् । भक्षयन्तीतिबहुवचनोपात्ता अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृब्रह्मयजमानाः । सदस्यश्चेत्यस्याप्यत्र ग्रहणम् । होत्रादीनामपि अयमेव मन्त्रश्चमसभक्षणे । तेषां व्याख्यातो भक्षमन्त्र इति वक्ष्यमाणवचनात् । मन्त्रग्रहणादनुद्रवणान्तो विधिः परं नास्तीत्ययं विशेषोऽग्रे वक्ष्यते । अत्र सर्वग्रहणं यत्रैककालिकमेककर्मसंबद्धं बहुकर्तृकानेकसोमभक्षणं तत्रायं विधिरिति कादाचित्कशङ्कानिरासार्थम् । द्रष्टोऽसीत्यन्तः प्रथमो मन्त्रः । द्वितीयस्तु तावानेव । तृतीयस्य रुयेषमित्यन्तः । चतुर्थस्य वर्चस इत्यन्तः । पञ्चमस्य पाठस्तु वसुमद्गणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति । नराश१ँसपीतस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रछन्दसः पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति नाराशंसभक्षणमन्त्रपाठः । भक्षस्य स्वयमाहरणेऽन्येनाऽऽहरणे च भक्षणमन्त्र इयान्भेदः—अनुद्रवणराहित्येन स्वयमाहरणे भक्षणमन्त्रपाठः, अन्येनाऽऽहरणेऽनुद्रवणसहितः पाठ इति । भक्षेहीत्यनुवाकस्य भक्षसमाख्या साक्षात्परम्परासाधारण्येनैवोपपादनीयेत्येवं तृतीयाध्याये द्वितीयपादे जैमिनिरप्याह— लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य, तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वादिति सूत्राभ्याम् । लिङ्गं भक्षेहीति भक्षशब्दः समाख्या[नं] भक्षानुवाक इति प्राचीनसमाख्या । एताभ्यां भक्षेहीत्यनुवाकस्य कृत्स्नस्यापि भक्षार्थता स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । तस्य भक्षानुवाकस्य रूपं तत्तन्मन्त्रगततत्तत्क्रियावबोधकमसाधारणं लिङ्गम्, उपदेशस्तत्तन्मन्त्रस्य विनियोजकं वाक्यं, लिङ्गापायेऽपि एताभ्यामपकर्षो विभज्य

विनियोगः, अर्थस्य ग्रहणादेरविधानेऽपि चोदितत्वादनुष्ठेयत्वादिति [द्वितीय]सूत्रार्थः तथा च भक्षेहीत्यादीनां हिन्व म इत्यन्तानां संमुखीकरणार्थेक्षणादावेव विनियोगः। मन्द्राभिभूतिरित्येतस्यैव भक्षे विनियोग इति। मन्द्राभिभूतिरित्ययं मन्त्रस्तृप्यस्त्वित्यन्त एवेति केचित्। तन्न। गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगादिति तृतीयाध्यायद्वितीयपादगतजैमिनिन्यायविरोधापत्तेः। तृप्यत्वित्यनेन भक्षगुणाभिधाना-न्मन्द्रादिरेक एव मन्त्रः स्यात्। तयोस्तृप्तिभक्षयोरेकोऽर्थः कार्यकारणभावरूपः संबन्धस्तस्य संयोगः सत्त्वं तस्मादित्यर्थः। भवति च तृप्तेः कार्यत्वं भक्षस्य तृप्तिनिष्पा-दकत्वात्कारणत्वम्। तृप्तेरननुष्ठेयपदार्थत्वात्तृप्तिविशिष्टभक्षप्रकाशन एव विनियोग इति।

रुद्रवद्गणस्य सोमदेवत इति माध्यंदिने सवने सर्वसोमान्भक्षयन्ति नराशंसपीतस्येति नाराशंसानादित्यवद्गणस्य सोमदेवत इति तृतीयसवने सर्वसोमान्भक्षयन्ति नराशंसपीतस्येति नाराशंसान्।

रुद्रवद्गणस्य सोमदेवते मतिविदो माध्यंदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति माध्यंदिने सवने सर्वसोमभक्षणमन्त्रपाठः। नराशंसपीतस्य सोमदेवते मतिविदो माध्यंदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दसः पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति नाराशंसभक्षणमन्त्रपाठः। आदित्यवद्गणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्यो-पहूतो भक्षयामीति तृतीयसवने सर्वसोमभक्षणमन्त्रपाठः। नराशंसपीतस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दसः पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति नाराशंसभक्षणमन्त्रपाठः। सर्वग्रहणप्रयोजनं पूर्ववद्द्रष्टव्यम्। एवमेव पेठतुर्मन्त्रान्बौधायनभारद्वाजौ।

यत्प्राग्वसुमद्गणात्तत्सर्वत्रानुषजति।

वसुमद्गणस्येति मन्त्रात्प्राग्यो मन्द्राभिभूतिरित्यादिरायुषे वर्चस इत्यन्तो मन्त्रस्तत्स मन्त्रः सर्वत्र रुद्रवद्गणादित्यवद्गणयोर्नराशंसमन्त्रत्रयेष्वपि चानुषजति योजयति न तु वसुमद्गणस्यैव शेषभूतोऽयं मन्त्र इत्यर्थः। यदित्यत्र सुपां सुलुगित्यनेन सोर्लुक्। एवं तदित्यत्रापि। अथवाऽयमर्थः—वसुमद्गणात्प्राग्यत्कर्म भक्षेहीत्युद्रवणान्तं तत्कर्म वसुमद्गणवद्रुद्रवद्गणादित्यवद्गणनराशंसेभ्योऽपि प्रागनुषजति अनुवर्तयतीत्यर्थः। एकव-चनं छान्दसम्। अथवा भक्षेहीत्यारभ्य वसुमद्गणात्प्राग्यत्कर्म तत्सर्वत्र सर्वसवनवि-षयेऽपि भवति न तु प्रातःसवनमात्रविषय इत्यर्थः। अत्रानुरप्यर्थकः। षजधा भवती-त्यर्थे। धातूनामनेकार्थत्वमङ्गीकृतं चास्ति वैयाकरणैर्भूधातौ। तन्न्यायेनानापत्त्याऽत्रापि स्वीकर्तव्यमेवेति ज्ञेयं सुधीभिः। अनैन्द्रेष्व इन्द्रपीतस्येत्येव। ऊहाव इन तत्सर्वसोमानि-

त्यनेनानूहितस्यैव भक्षकरणत्वप्रतिपादनाच्च । नचानैन्द्रेषु सोमेष्विन्द्रेण पीतत्वाभावा-द्विरुद्धमेतदिति वाच्यम् । इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवन इति बहुव्रीहिसमासाश्र-यणेन सवनविशेषणत्वस्यैवाङ्गीकारेण विरोधाभावात् । तथा च तृतीयाध्याये द्वितीय-पादे जैमिनिः सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यं त्वैतिशायनस्य भक्तिपावनत्वात्सवनाधिकारो हीति । सर्वेषां भक्षाणामैकमन्त्र्यमेको मन्त्रो येषां त इत्येकमन्त्रास्तेषां भाव ऐकमन्त्र्यमनेकदेव-तानां भक्षाणामपि ऐकमन्त्र्यमेकदेवतामन्त्रवत्त्वमेव सर्वेषां मन्त्राणां भक्तिपूर्वकपानत्वं सोमस्येन्द्रकर्तृकमेव तत्त्वात्सवनाधिकारो हि यस्मात्सवनत्रयमप्यधिकृत्येन्द्रपीतस्येत्येव पाठो यस्मादतो भक्तिपूर्वकपातव्यत्वादेकमन्त्रत्वमेव सर्वेषां मन्त्राणामैतिशायनमुनिमत इति सूत्रार्थः । सूत्र ऐतिशायनग्रहणं पूजार्थम् । एतेन जैमिन्युक्तं लिङ्गविशेषनिर्देशा-त्समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वमिति सूत्रेण पाक्षिकममन्त्रकभक्षणं पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वादिति सूत्रेणोहनं च निरस्यते । ऊहनिरासेन पात्नीवते तु पूर्ववत्, त्वष्टारं तूपलक्षयेत्*पानात्, त्रिंशच्च परार्थत्वात्, वषट्कारश्च कर्तृ(पूर्व)वत्, छन्दःप्रतिषेधात्तु(धस्तु) सर्वगामित्वात्, ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात्स्यादितिचतुर्थाध्याय-द्वितीयपादगतसूत्रषट्कविषयास्तु अर्थादेव निरस्ता भवन्ति । अतोऽनैन्द्रानपी-न्द्रपीतस्येत्येव भक्षयतीति सिद्धं भवति । नरस्य होतुराशंसो यासां वेति नरेण कृतो नरकृतो नरकृत आशंसो यासां ता इति वा नराशंसा देवता एता-भिर्देवताभिः पीतः सोमो नराशंसपीतः । तत्रेन्द्राग्नी विश्वे देवा इति प्रातः-सवनसंबन्धिनाराशंसदेवते, इन्द्रो मरुत्वान्महेन्द्र इति माध्यंदिनसवनसंबन्धिनाराशं-सदेवते, विश्वे देवास्तृतीयसवनसंबन्धिनाराशंसदेवता, एता नाराशंससंज्ञका देवताः । एताभिः पीतः सोमो नराशंसपीत एव भवति । एतादृशरीत्यैव नराशंसपीतस्य सोमदेवत इति भक्षमन्त्रोपपत्तिर्नान्यथेति । प्रकम्पनेनापि यागसिद्धेस्तत्पीतोऽपि भवति । पितृपीतस्येत्यत्र पितृभिः पीतः पितृपीतस्तस्येत्येव व्युत्पत्तिर्न तु पितृभिः पीतः सोमो यस्मिन्नित्येवमिन्द्रपीतशब्दवद्व्युत्पत्तिः । बह्वृचश्रुतौ छन्दोगश्रुतौ च तेषु पितृभिर्भ-क्षितस्येति पठित्वा पितृलिङ्गत्वोपपादनात् । ते बह्वृचश्रुतावुक्ताः—ऊमा वै पितरः प्रातःसवन ऊर्वा माध्यंदिने काव्यास्तृतीयसवने तदेतत्पितॄनेवामृतान्सवनभाजः करो-तीति । सवनभाजः सवने सोमभागिनः करोतीत्यर्थः । छन्दोगश्रुतावपि त्रयो ह नु वै पितरोऽवमा और्वाः काव्या इत्यादिनोक्ताः । बाह्वृच्यरीत्योमा ऊर्वा इत्याद्ययोः सव-नयोः पितरः, छन्दोगरीत्याऽवमा और्वा इति । अत्र विकल्पः । तृतीयसवन उभयम-तेऽपि काव्या एव पितरः । तेनेदमुक्तं भवति पितरश्च नाराशंसदेवता इति । नाराशंस-संख्या बाह्वृच्ये द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यंदिनं सवनं सकृन्नाराशंसं

* जैमिनिसूत्रे पानादिति नोपलभ्यते । अत्र प्रमादपतितमिति भाति ।

तृतीयसवनमिति। आपस्तम्बोऽपि द्विनाराशंसे पूर्वे सवने भवत एकनाराशंसं तृतीयसवनमिति। लाट्यायनद्राह्यायणावपि सविशेषमाहतुः—द्वितीयाः सवनेषु नाराशंसाः पूर्वयोश्च तृतीयाविति। पूर्वयोः सवनयोर्द्वितीयतृतीयौ नाराशंसौ तृतीयसवने द्वितीय एवेत्यर्थः (?)। आचार्यस्तु तत्तत्प्रयोगनिरूपण एव वक्ष्यति। प्रातःसवने नाराशंसद्वयं माध्यंदिने सवने नाराशंसद्वयं तृतीयसवने सकृन्नाराशंसं न सोमं भक्षयित्वाऽऽचामेयुः। अनुच्छिष्टत्वात्। यथाऽनाचमनमुक्त्वाऽऽहाऽऽश्वलायनो न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीत्युदाहरन्तीति। पात्रेण चाऽऽस्यस्पृष्टेनैव भक्षणम्। तस्योच्छिष्टत्वमङ्गीकृत्य भक्षितानां मार्जालीये प्रक्षालनमिति प्रक्षालनेन शुद्धिवचनात्। मानवेऽपि यतिपात्रमधिकृत्योक्तं तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वर इति। तथोद्गातृसदस्ययोरेकं चमसमुक्त्वाऽऽहतुर्लाट्यायनद्राह्यायणौ[यदि]बीभत्सेयातां नानाचमसौ स्यातामिति। तथा होतृचमसेन सोमं भक्षयत इत्येव कात्यायनः। तस्मान्नोच्छिष्टत्वेऽपि दोष इति। अन्यत्तु मतं नैकानि पात्रोच्छिष्टत्वे लिङ्गानि भवितुमर्हन्ति। कुतः, क्षालनवचनं तावदाज्यलेपान्प्रक्षालयेत्यादिवल्लेपापनयनार्थतयाऽप्युपपन्नम्। चमसदृष्टान्तोऽपि तदभिप्राययुक्तो[२] भिक्षापात्राधिकारात्। बीभत्सावचनमपि समानद्रव्यत्वादुपपन्नम्। बीभत्सत एव हि पीतशिष्टात्कमण्डलूदकादाचार्यस्य चमसेनेति चासिद्धमेव तेनैव कमण्डलूदनास्यस्पृष्टेनापि भक्षणोपपत्तेः। तथा कमण्डलुसाम्यमेव चमसस्य ख्यापितं बौधायनेन—

> यथा हि सोमसंयोगाच्चमसो मेध्य इष्यते।
> अपां तथैव संयोगान्नित्यं मेध्यः कमण्डलुः॥
> ततः शौचं ततः पानं तत आचमनं स्मृतम्। इति।

तस्माद्वाजिनादिवत्पात्राद्गृहीत्वा पात्रेण वाऽनास्यस्पृष्टेन युक्तं भक्षणम्। हन्तैवं सोमश्च पीतो भवति पात्रं चानुच्छिष्टमित्युभयमपि संपद्यत इति। मुख्यपक्षे तु यद्यपि नेदं संमतं तथाऽपि प्रमादादुद्धृत्य पाने किंचिदङ्गहानमात्रं न तु प्रधानबाधः। प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तस्येहाभावात्। सामान्यप्रायश्चित्तमेवेति संक्षेपः। स्यादेतत्। अस्यैव पक्षस्य मुख्यत्वम्। कुत इति चेत्। उच्यते—चमसं भक्षयेदिति वाक्यात्तावदास्यसंस्पर्शो लभ्यते। चमसमित्यस्य तत्स्थे लक्षणा न तु तत उद्धृते। लक्षणायामपि संनिकृष्टार्थपरित्यागेन विप्रकृष्टार्थग्रहणायोगात्। उक्तं हि शंकरभगवत्पादैः—लक्षणायामपि संनिकर्षविप्रकर्षौ स्त एवेति। किं च चमसप्रातिपदिकमात्रादप्युक्तोऽर्थो लभ्यते। अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपाणिमहिभ्योऽसजिति सूत्रे चम्यते भक्ष्यतेऽस्मिन्सोम इति चमसशब्दस्य बह्वीपूणादिवृत्तिषु व्युत्पादितत्वात्। धातुवृत्तिकारैरपि

१ ख. ग. यजति। २ क. °पि न स°।

चमु अदन इति धाताविवमेवोक्तत्वाच्च । चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वादित्यत्र समाख्यया भक्षं व्युत्पादयद्भिर्मीमांसकैरप्येवमेवोक्तत्वात् । रुद्रदत्तेनापि एतदेवास्य ब्रह्मचमसत्वं यच्चम्यते तस्मिन्सोमो ब्रह्मणेत्युक्तत्वात् । रामस्वामिग्रन्थेऽप्येवमभिधानाच्च । अपि च भक्षितानां मार्जालीये प्रक्षालनमिति सूत्रमपीह मानम् । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इत्यधिकरणे क्तविधानात् । किं च भक्षितानामुच्छिष्टानां मार्जालीये प्रक्षालनमिति भारद्वाजसूत्र उच्छिष्टानामित्युक्तिरपीह मानम् । अपि च द्राह्यायणलाट्यायनसूत्रयोर्यदि बीभत्सेयातां नानाचमसौ स्यातामिति बीभत्सोक्तिरपीह लिङ्गम् । उद्धृत्यपक्षे बीभत्सायां निर्मूलत्वापत्तेः । किं च दशपेयो भवतीत्यस्य वेदभाष्ये दशभिर्ब्राह्मणैरेकस्मिन्पात्रे पातव्यः सोमोऽस्मिन्नित्यादिग्रन्थोऽप्यत्रानुकूलः । उच्छिष्टं चम्वोरित्यादिमन्त्राणामृग्भाष्येऽप्येवम् । अपि चाशुद्धमिति चेन्न शब्दादित्युत्तरमीमांसासूत्रस्य कल्पतरुग्रन्थेऽपि स्पष्टमेवेति दिक् ।

वाग्देवी सोमस्य पिबत्विति सार्वत्रिकमेके समामनन्ति ।

सर्वत्र सर्वभक्षणमन्त्रस्थाने भवः सार्वत्रिकः । एतादृशममुं मन्त्रं समामनन्त्याचार्याः । सर्वेषां वसुमद्गणादीनां स्थाने वाग्देवी सोमस्य पिबत्विति मन्त्रो भवतीति निष्कृष्टोऽर्थः । भक्षेहीत्यादीनां सर्वेषामपि भक्षसमाख्यया भक्षत्वेन सजातीयत्वात्सजातीयस्य सजातीयं निवर्तकं भवत्येव, तथा च भक्षेहीत्यादीनां सर्वेषामपि निवृत्तिरिति प्राहुः । तन्न । तेषां मन्त्राणां प्रयोजनस्य भिन्नत्वेन तन्निवर्तकत्वासंभवात् ।

हिन्व मे गात्राहरिव इति सोमं भक्षयित्वाऽऽत्मानं प्रत्यभिमृशन्ते ।

सोमं भक्षयित्वेति वचनमेतस्य मन्त्रस्य मा मे वाङ्नाभिमतिगा इति जरणलिङ्गत्वात्स्वयमाहृतभक्षणे वाग्देवीतिमन्त्रेण भक्षणे चाप्यात्मप्रत्यभिमर्शनं भवतीति प्रदर्शयितुम् । अन्यथाऽऽन्याहृतभक्षभक्षणे दीर्घमन्त्रकरणकभक्षपक्षे चैव सर्वभक्षमन्त्रविनियोगसत्त्वात्तत्रैवायं प्रत्यभिमर्शः स्यादिति द्रष्टव्यम् । आत्मशब्देन हृदयम् ।

दहं विपापं परमेऽश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् ।
तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम् ॥

इत्युपनिषदि परमात्मनः सर्वव्यापित्वेऽपि उपासनोपयोगित्वेन हृदयस्यैवाधिष्ठानत्वोपवर्णनात् । नाभिर्वाऽत्र मन्त्रलिङ्गात् । आत्मनः साक्षादभिमर्शासंभवात्प्रतिशब्द आत्मानुसंधानसमकालं हृत्पुण्डरीकावरणत्वगभिमर्शनं विदधाति । अतिगा इति मन्त्रान्तः ।

मार्जालीये पात्रं प्रक्षाल्याऽऽयतने सादयति ।

मार्जालीयशब्दः प्रागेव व्याख्यातः । पात्रं भक्षपात्रं, प्रक्षालनं दर्भैर्न तु केवलं हस्तेनैव । न मांसधौतस्य देवा अश्नन्तीत्यग्निहोत्रप्रकरण आपस्तम्बेन निषेधात् ।

प्रशब्दात्समीचीनं क्षालनं, प्रक्षालयेत्यत्रान्तर्भावितो णिच् । तेन प्रक्षालनं परिकर्मिककर्तृकमिति सिद्धं भवति । बौधायनेन तु ऋतुपात्रयोः शुक्रपात्रस्य च प्रक्षालने प्रतिप्रस्थातृकर्तृकतोक्ता सा वैतेष्वङ्गीकर्तव्या । आयतने सादनमध्वर्युकर्तृकमेव । यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति परिभाषासूत्रात् । आयतने स्वस्वस्थाने ।

सर्वसोमानामेष कल्पः ।

मार्जालीये पात्रं प्रक्षाल्याऽऽयतने सादयनीत्येष सर्वसोमानां कल्पः । भवतीति शेषः । पूर्वत्राध्वर्योरेवोपक्रान्तत्वादध्वर्युसंबन्धिसोमानामेव कल्प इति स्यात्तन्मा भूत्किं तु सोमभक्षणकर्तृसर्वर्त्विक्संबन्धिसोमानामप्येष कल्पो यथा स्यादित्येतदर्थं सर्वग्रहणम् । सर्वेषां सोमाः सर्वसोमास्तेषां सर्वसोमानामिति समासः । सोमानामिति बहुवचनं तत्तद्देवतोद्देशेन गृहीतत्वेन भेदात् । सर्वत्रेत्येतावतैव सिद्धे गुरुभूतसूत्रकरणं सुराग्रहव्यावृत्त्यर्थम् । तेन सुराग्रहे पात्रप्रक्षालनमायतन सादनं च न भवति । अथवा सर्वसोमानामेष कल्प इत्यस्यायमर्थः पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याग्रेण होतारं पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीनो नृचक्षसं त्वेत्यवेक्ष्य मन्द्राभिभूतिरिति भक्षयतीत्यादिरायतनसादनान्त एष कल्पः प्रकारः सर्वसोमानां भवतीति । सोमभक्षणकर्तृसर्वर्त्विक्संबन्धित्वे कल्पस्य सिद्धेऽर्थात्तत्तदृत्विक्कर्तृकताऽपि सिद्धा भवति ।

ग्रहेषु तु सहिरण्यता ।

अत्र तुशब्दोऽवधारणार्थे । भवतीति शेषः । तेनेत्थं वाक्यं भवति ग्रहेष्वेव सहिरण्यता भवतीति । या पूर्वत्र सहिरण्यता सामान्यत उक्ता सा ग्रहेषु सोमग्रहपक्षे सोमग्रहेऽश्वदाभ्यादिषु चैव नान्यत्र चमसेष्वित्यर्थः । तेन सहिरण्येन प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नित्येतत्सूत्रोक्तं सहिरण्येनेत्यनेनांशेन प्रापितं हिरण्यश्रयणमात्रं चमसेषु न भवति । अन्यत्प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नित्यादि तु चमसेष्वस्त्येवेति सिद्धं भवति । पूर्वसूत्रात्सर्वसोमानामित्यनुवर्तनीयमेव । तेन सुराग्रहेषु न सहिरण्यता ।

होमाभिषवाभ्यां च भक्षो नान्यतरेण कर्मणा ।

सर्वसोमानामित्यनुवर्तत एव । चस्त्वर्थे । भक्षस्तु होमाभिषवाभ्यामित्यन्वयः । भवतीति शेषः । तथा च चमससाधारणता सिद्धा भवति । होमश्चाभिषवश्च होमाभिषवौ ताभ्यां होमाभिषवाभ्याम् । प्रत्येकं निमित्तत्वं खण्डयितुं नान्यतरेण कर्मणेति । एतेनाध्वर्युप्रतिप्रस्थातृनेष्टुन्नेतॄणां होमाभिषवाभ्यां समुचिताभ्यामेव भक्षणं लभ्यते नान्यतरेणेति । अभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्तीतिश्रुत्योभयसमानकर्तृकत्वेन भक्षणस्योक्तत्वादिति भावः । तेन प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनसंबन्धिनोः

---

१ ख. 'ग्रहांश्व° ।

सवनमुखीयचमसयोर्ब्रह्मोद्गातृयजमानचमसेष्वतिग्राह्येषु चाध्वर्योः सत्यप्यभिषवे होमाभावाद्भक्षनिवृत्तिः । एवं प्रतिप्रस्थातृनेष्टुन्नेतॄणामप्येतेषु होमाभावाद्भक्षनिवृत्तिः । अदाभ्यग्रहादौ तु सत्यपि होमेऽभिषवाभावान्न भक्षः । तथा चमसेषु चमसाध्वर्यूणामित्यादि यथायथं द्रष्टव्यम् । तृतीयसवनसंबन्धिसवनमुखीयचमसे तु होमस्यापि सत्त्वाद्भवत्येव भक्षः ।

दधिग्रहस्यांशोरदाभ्यस्य च समानं पात्रम् ।

समानशब्दस्तुल्यार्थे न तु एकमित्यर्थ इति, तेन पात्रत्रयमेवेति । अमुमर्थं सूचयितुमेवासमासेन त्रयाणां निर्देशः । उक्तं चांश्वदाभ्यपात्रतः पार्थक्यमापस्तम्बेन—उत्तरेऽक्षे दधिग्रहपात्रमौदुम्बरं चतुःस्रक्त्येवंरूपमेवांश्वदाभ्ययोरिति । तत्राऽऽपस्तम्बमत एवं प्रयोगभेदः—दधिग्रहस्यैकं पात्रमंश्वदाभ्ययोरेकमिति पात्रद्वयम् । आचार्यमते दधिग्रहस्यैकमंशोरेकमदाभ्यस्यैकमिति पात्रत्रयमित्येवं प्रयोगभेदः । आपस्तम्बमते यदि सोमग्रहं गृह्णीयादेतदेव विभवेदिति सूत्रात्सोमग्रहपक्षे त्रयाणामप्येकमेव पात्रम् । आचार्यमते तु अत्रापि पात्रत्रित्वमेव ज्ञेयमिति त्रयाणां निर्देशः । तुल्यत्वं सजातीयत्वेन तच्च सजातीयत्वमौदुम्बरत्वचतुःस्रक्तित्वाभ्याम् । अंशोः पात्रं दधिग्रहपात्रसमीप एव प्रयुनक्ति । एवमदाभ्यस्य । ते च दधिग्रहपात्रस्योत्तरतः पुरतो वोदक्संस्थे प्राक्संस्थे वा प्रयोज्ये । दधिग्रहस्येति सोमग्रहाज्यग्रहोपलक्षणम् । आज्यग्रहपक्षे तत्पात्रस्य प्रतिपत्तिरग्नावनुप्रहरणं तद्धोमान्त एव । सोमग्रहपक्षे तु अवभृथ एव तस्य प्रतिपत्तिः सोमलिप्तत्वात् । वक्ष्यति चावभृथे यत्किंचित्सोमलिप्तमिति । दधिग्रहपात्रस्यापि असोमलिप्तत्वाद्बौधायनापस्तम्बोक्तरीत्या प्रहरणमेव ।

अंशुना प्रचरति ।

अंशुनांऽशुसाध्येन कर्मणा प्रचरति अंशुसाध्यं कर्मानुतिष्ठतीति यावत् । सामान्यप्रतिज्ञेयम् । इयं प्रतिज्ञा सूत्रान्तरोक्तपाक्षिकत्वव्यावृत्त्यर्था । अयं चांशुग्रहो न सवनाङ्गं किं तु सोमाङ्गमेव । तेन प्रतिसवनं नाऽऽवृत्तिः । प्रदर्शयिष्यति चाऽऽचार्योऽभिषवादिमाध्यंदिनं सवनं तायत इत्यभिषवादिपदेन । जैमिनिरपि ग्रहैष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषत्वादिति । औपानुवाक्यमनारभ्याधीतम् ।

राजानमपादत्ते यावन्तमेकग्रहायाऽऽप्तं मन्यते प्रत्युपनह्येतरं निदधाति तमुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य सकृदभिषुतस्य प्राण्यापान्य प्राणान्वामदेव्यं मनसा गायमानो गृह्णाति ।

राजानमपादत्ते तमुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्येत्येतद्वचनमवावृधं व इत्यभि-

१ ख. ग. सद्भावाद्भ॰ ।

मन्त्रणनिवृत्त्यर्थम्। यावन्तमेकग्रहायाऽऽप्तं मन्यते प्रत्युपनह्येतरं निदधातीत्यवश्यं वक्तव्यमेव। अन्यथैकग्रहपर्याप्तग्रहणस्यापि निवृत्तिः स्यात्। तथा च काम्यं पूर्ण-ग्रहणमपि कदाचित्स्यात्तद्वारणायेदमवश्यं वक्तव्यमेव। प्रत्युपनह्येतरं निदधातीत्यपि मध्यपतितत्वादवश्यं वक्तव्यमेव। अन्यथैतस्यापि निवृत्तिः स्यात्। राजानमपादत्त इत्यारभ्य वसतीवरीभिरुपसृज्येत्यन्तस्य पुनर्वचनं सप्रयोजनमेव। सकृदभिषुतस्य प्राण्यापान्य प्राणान्वामदेव्यं मनसा गायमानो गृह्णातीत्यत्र सकृदभिषुतस्येत्यस्य गृह्णातीत्यत्रैवान्वयः। सति निमित्त आ मा स्कान्द्रप्सश्चेत्येतावभिषवोत्तरं करोति। सकृदभिषुतस्येति द्वितीयार्थे षष्ठी। षष्ठ्यन्तपाठो ब्राह्मणाभिप्रायेण। षष्ठीस्वीकारे प्रकृतेऽवयवरूपार्थकत्वं विनाऽन्यस्यासंभवेनाभिषुतसोमैकदेशस्यैवैतादृशार्थेन ग्रहणं स्यात्, एकदेशस्योपयोगाभावेन त्याग एव स्यात्स च विरुध्येत्। अतो द्वितीया-र्थिकैव षष्ठी। सकृदभिषुतस्येत्येवाऽऽपस्तम्बः। सकृदेकवारं प्राणान्प्राण्य यावच्छ्वासं बहिर्गमयित्वा प्राणानपान्य प्रत्याहृत्य कया न इति वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं, मनसेति वचनादोष्ठताल्वादिव्यापारो निवर्त्यते। यद्यपि तृचे गीतं साम तथाऽपि सामप्रतिनिधित्वेन तद्योनिभूताया एकस्या एव ऋचो ग्रहणस्याग्रिमसूत्रे वक्ष्यमाण-त्वादेकर्चमेवेदं सामेति गम्यते। यद्यपि अत्रानवानता स्पष्टतया नोक्ता तथाऽपि अन-वानं गृह्णातीति अंशुप्रकरणे श्रुतानुक्तत्वाद्यद्यनवानं न शक्नुयाद्ग्रहीतुमित्यग्रिमवचने-नोक्तप्रायत्वाच्चानवानमेवांशोर्ग्रहणम्। अनवानमनुच्छ्वसन्। यद्यपि सामवेदेनोद्गातेति उद्गातुः सामगानं तथाऽपि ग्रहग्रहणस्याध्वर्युकर्तृकत्वाद्गायमान इति शानचा गायन-ग्रहग्रहणयोः समानकालिकत्वश्रवणाद्वसतीवरीभिरुपसृज्येति समानकर्तृकत्वश्रवणाच्चा-ध्वर्योरेव गानम्। नचांशुग्रहग्रहणाङ्गत्वाद्राजोपादानादिवसतीवरीभिरुपसृज्येत्येतदन्त-मप्युद्गातुरेवास्त्विति वाच्यम्। यत्र साम्नः संबन्धस्तत्कर्मोद्गातृकर्तृकमित्यस्य नियमस्य परिमाणात्सामकरणकस्तुतिविधायके नवभिरध्वर्युरुद्गायतीति वाक्ये व्यभिचारदर्शनेन यदध्वर्युरंशुं गृह्णन्नार्धयेदुभाभ्यां नर्ध्येताध्वर्यवे च यजमानाय च यदर्धयेदुभाभ्यामृ-ध्येतानवानं गृह्णाति सैवास्यर्धिरिति श्रुतितः स्पष्टतयाऽध्वर्योरेवांशुग्रहणकर्तृत्वावग-मेन च केवलसामसंबन्धेन सर्वस्मिन्नंशुग्रहग्रहणकर्मणि अश्रुताप्रसिद्धोद्गातृकर्तृकत्वक-ल्पनाया अत्यन्ताप्रयोजकत्वात्।

कया नश्चित्र आभुवदिति वा वामदेव्यस्यर्चा।

कया नश्चित्र आभुवदिति वामदेव्यस्यर्चा वेत्यन्वयः। वामदेव्यस्य कया न इति-ऋगुत्पन्नस्यैवेतरवामदेव्यप्रकृतित्वाद्ग्रहणे सिद्धे कया नश्चित्र आभुवदिति प्रतीकग्रहणं

---

१ ख. ग. 'वर्तते।

वामदेव्यसाम्नि तयोर्न्यां वा तिसृष्वृक्षु यस्याः कस्याश्चिदेकस्या अनियमेन ग्रहणं स्यात्तन्मा भूत्किं त्वेतस्या एव ग्रहणं यथा स्यादित्येतदर्थम् । अत्र मनसा गायमान इति शानचो वर्तमानार्थकत्वात्तत्समकालमुपयामगृहीतोऽसीत्यस्योच्चारणस्योपांशुस्वरेण मनसा वाऽप्यसंभवेनार्थादेव निवृत्तिः ।

यद्यनवानं न शक्नुयाद्ग्रहीतुमा नः प्राण एतु परावत इति हिरण्यꣳ शतमानमभिव्यन्य वरे दत्ते गृह्णाति ।

यदीत्यनेन व्याननाद्यविधानान्तस्य नैमित्तिकत्वं प्रदर्श्यते । अनवानं न शक्नुयाद्ग्रहीतुमित्यनेन निमित्तं प्रदर्श्यते । न शक्नुयान्न समर्थो भवेदित्यर्थः । शतं मानानि यत्र तच्छतमानम् । मानस्वरूपं तु स्मृतौ—

द्विगुञ्जं कथितं मानमेकगुञ्जमथापि वा । इति ।

शक्ताशक्तत्वेनानयोर्व्यवस्था । मीयतेऽनेनेति मानमिति व्युत्पत्त्या यवसर्षपवराटत्री-ज्यादिपरोऽपि मानशब्दः । अयं पक्षोऽत्यन्तानाढ्यस्य । एतादृशं हिरण्यं सुवर्णं तदभि तदुपरि व्यननं श्वासस्य निर्गमनप्रत्याहरणयोर्मध्यावस्थया धारणम् । अभिव्यननोत्तरं वरे दत्ते, यजमानेनेत्येव शेषः । तस्यैव दानेऽविकारात् । उक्तं चैतत्सूत्रकृता दर्शपूर्णमासयाजमानसूत्रे—द्रव्यप्रकल्पनं यजमानस्य दक्षिणादानं ब्रह्मचर्यं जपाश्चेति । आश्वलायनेनाप्युक्तं ददातीति यजमानमिति । कात्यायनेनाप्युक्तं दानवाचनान्वारम्भवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति । तृतीयाध्यायेऽष्टमे पादे जैमिनिनाऽप्युक्तं स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात्, वचनादितरेषां स्यादितिसूत्राभ्याम् । परिक्रयो दक्षिणादानादिरूपः ऋत्विजां स स्वामिनो यजमानस्य कर्म साङ्गस्य कर्मणस्तदर्थत्वात्स्वाम्यर्थत्वात् । परिक्रयस्य स्वामिकर्तृकत्वाभावेऽङ्गानां तत्कर्तृकत्वानुपपत्तेरिति प्रथमसूत्रार्थः । इतरेषामृत्विजां तु वचनात्स्यात्, इतरकर्तृकं दानं तु वचनाद्भवेत् । अनड्वान्होत्रा देय इत्यादिकमुदाहरणं ज्ञेयं स्वकीयं द्रव्यं होत्रा दापनीयं वचनादिति हृदयमिति द्वितीयसूत्रार्थः । वरस्वरूपमापस्तम्बः—गौर्वरोऽतिवरोऽन्यो धेनुर्वरोऽतिवरोऽन्योऽनड्वान्वरोऽतिवरोऽन्य इति । त्रीन्वरान्ददादित्यत्रैतदुपयुज्यते । सूत्रान्तरे गौर्वरो ब्राह्मणस्य ग्रामो राजन्यस्याजां(जा) वैश्यस्येति । प्रकारान्तरमपि स्मृतौ—

वरोक्तौ गां विजानीयाच्चतुर्वर्षामरोगिणीम् ।
दक्षिणानां वरिष्ठो यो वरं तमपरेऽब्रुवन् ॥ इति ।

दक्षिणानां दक्षिणात्वेन दीयमाना हिरण्यादयस्तेषां मध्ये यो वरिष्ठो बहुमूल्यत्वेन श्रेष्ठस्तं पदार्थं वरशब्दवाच्यमपर आचार्या अब्रुवन्नित्यर्थः । गुञ्जामात्रं सुवर्णं वर इति पैङ्गयः । एतेषां पक्षाणां शक्ताशक्तत्वेन व्यवस्था । गृह्णाति अंशुमिति शेषः ।

तस्यैवोपक्रान्तत्वात् । हिरण्येऽभिव्यानने कृते ग्रहग्रहणकाल उच्छ्वासकृतो दोष आयुर्हीनतारूपः स विनश्यतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—अनवानं गृह्णाति सैवास्य-र्धिर्हिरण्यमभिव्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभिविनोति शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठतीति ।

तꣳ सहिरण्येन शतमानेन सꣳस्पर्श्य हिरण्येनापिदधाति ।

तमंशुं हिरण्येन सहितं सहिरण्यमेतादृशं शतमानमन्यद्धिरण्यं तेन संस्पर्श्य सम्यग्घिरण्येन स्पर्शयित्वा हिरण्येनापिदधाति । अत्र सहशब्दोपादानाच्छतमानहि-रण्यसाहित्यार्थमन्यद्धिरण्यं ग्राह्यमिति गम्यते । तच्चात्र रजतरूपमेव न तु सुवर्णरूपम् । बौधायनीयेऽत्र स्पष्टमेव रजतसंबन्धो दृश्यते । शतमानेनेत्यत्रापि तद्विशेष्यत्वेन हिरण्यशब्दोऽन्वेति । इदं च शतमानं हिरण्यं पूर्वशतमानतो भिन्नमेव । पुनः शतमानशब्दोपादानात् । अन्यथा सहिरण्येन तेनेति तच्छब्देन ग्रहणं कृतं स्यात् । न च शतमानशब्दोपादानं रजते शतमानत्वलाभार्थमिति वाच्यम् । शतमानशब्दस्य रजतेऽन्वयासंभवेन तल्लाभासंभवात् । रजते शतमानशब्दस्यान्वयस्तु सशतमानहिरण्ये-नेत्येवंप्रकारकसमासेनैव भवति नान्यथा । न हि प्रकृते तथा समासोऽस्ति । न च विनिगमनाविरहादभिव्याननसंस्पर्शापिधानेषु रजतरूपं गौणं हिरण्यं साहित्यार्थं मुख्यमिति वैपरीत्यमेवास्त्विति वाच्यम् । सुवर्णात्मकहिरण्यस्यैव मुख्यत्वेन तस्यैव मुख्यकार्ये उपयोगः । रजतरूपहिरण्यस्य तु गौणत्वेन साहित्यरूपगौणकार्य एव तस्योपयोग इत्येवं रीत्या विनिगमकलाभेन वैपरीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च रजते हिरण्यत्वे किं प्रमाणमिति वाच्यम् । रजतꣳ हिरण्यमभवत्, तद्दुर्वर्णꣳ हिरण्य-मभवत्, तत्सुवर्णꣳ हिरण्यमभवत्, सर्वꣳ हिरण्यꣳ रजतमित्यादिश्रुतीनां रजतꣳ हिरण्यं मध्यमायामिति सूत्रस्य च मानत्वात् । सꣳस्पर्श्येति णिजन्तप्रयोगाद्धिरण्येन संस्पर्शनमन्येन कारणीयं न तु अध्वर्युणा संस्पर्शः कर्तव्य इति बोध्यते । स्वार्थे णिज्वा । अस्मिन्पक्षेऽध्वर्योरेव । संशब्दात्सर्वावयवावच्छेदेन स्पर्शः । पुनर्हिरण्यग्रहणं रजतव्यावृत्त्यर्थम् । अपिदधातीति वचनात्परिमण्डलाकृतित्वं तस्य गम्यते । अंशुहो-मोत्तरं गृहे तन्नियोजयितव्यमेव दानावचनात् । अभिव्यानने मन्त्रः । प्राणाय त्वेति मन्त्रान्तः ।

इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतामिति हरति ।

इत आरभ्य नित्यो विधिः । हरति आहवनीयं प्रति । अश्विनेति मन्त्रान्तः ।

दधन्वेवा यदीमन्वित्यनवानं जुहोति ।

अनवानमित्युपलक्षणं प्राणनापाननयोः । प्रजापतिरत्र देवता । एतत्सर्वं स्पष्टमा-हाऽऽपस्तम्बः—दधन्वेवा यदीमन्वित्यनिरुक्तया प्राजापत्यया प्राण्यापान्य व्यानञ्जुहो-

तीति। अनिरुक्तया लिङ्गरहितयेत्यर्थः। दृष्टश्चाथमर्थः श्रुतौ सौत्रामण्यां कुविदङ्गे-त्यनिरुक्तया प्राजापत्यया गृह्णातीति। व्यानन्नं परमापस्तम्बीयानामेव नास्माकं ग्रहण एव सूत्रकृता तदभिधानात्। अनवानं होमाशक्तौ पूर्वोक्तमेवाभिव्याननाद्येव प्रायश्चित्तम्। तथा चाऽऽपस्तम्बः—यदि न शक्नुयाद्गृहीतुं होतुं वा वरे दत्ते गृह्णीयाज्जुहुयाद्वेति। अत्रैतद्व्याख्यातृभिरभिव्याननादिभिः पूर्वोक्तैः समुच्चय एवोक्तः। चक्रमिवा-भवदिति मन्त्रान्तः।

अद्भिः प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युं प्रत्युक्षति।

अद्भिरिति वचनं संस्कारनिवृत्त्यर्थम्। अध्वर्युग्रहणं यजमानब्रह्मपत्नीव्यावृत्त्यर्थम्। आभिमुख्येनोक्षणं प्रत्युक्षणम्। इदं नित्यमेव। नैमित्तिकत्वबोधकपदाभावात्। शेषक-रणपक्षे पूर्ववद्भक्षः।

अदाभ्येन प्रचरति।

अदाभ्यसंज्ञकेन कर्मणा प्रचरति अदाभ्यसंज्ञकं कर्मानुतिष्ठतीति यावत्। अदाभ्यनिर्वचनं श्रुतौ—यद्वै देवा असुरानदाभ्येनादभ्नुवन्तददाभ्यस्यादाभ्यत्वमिति। सामान्यप्रतिज्ञेयम्। इयं प्रतिज्ञा सूत्रान्तरोक्तपाक्षिकत्वव्यावृत्त्यर्था।

अथ विशेषविधिमाह—

वसवस्त्वा प्रवृहन्त्वित्येतैरुपनद्धस्य राज्ञस्त्रीनꣳशूनसꣳस्पृष्टान्प्रवृह्यान्यस्मिन्पात्रे दध्नो निग्राभ्याणां वा निःषिच्य[1] मान्दासु ते शुक्र शुक्रमाधूनोमीति तस्मिन्नेतैरेतानꣳशूꣳस्त्रिः प्रदक्षिणमनुपरिप्लावयति।

एतैरितिवचनमेकमन्त्रत्वनिरासार्थम्। उशिक्त्वं देव सोमेति येऽदाभ्या अꣳशवस्तेषा-मेकैकमनुसवनमपिसृजतीतिवक्ष्यमाणसूत्रादेव त्रित्वे सिद्धे त्रीनितिवचनमेकैकमंशुमपि-सृजतीत्यस्य पृथक्पृथगपिसर्जनं मन्त्रावृत्त्या प्रतिसवनमित्येतादृशस्यार्थस्यापि संभवेन द्व्यादिसंख्याया अपि संभवात्तद्वारणार्थम्। त्रीणि, ईनि येषां ते त्रियस्तांस्त्रीन्। त्रिश-ब्देनात्र पर्वत्रयं विवक्षितम्। इट किट कटी गतावित्यत्र दीर्घेकारधातोः प्रश्लेष इति पक्षमाश्रित्य तादृशधातोः संपदादित्वात्क्विप्। त्रिशब्देकारदीर्घेकारात्मकधातोरकः सवर्णे दीर्घ इति सवर्णदीर्घः। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुगागमस्तु न भवति ह्रस्वे-काराभावात्। त्रीश्च त्रीश्च त्रीश्च त्रियस्तांस्त्रीन्। ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्था इति शास्त्रेण त्रीणि पर्वाणि येषां प्राप्तानीत्यर्थो भवति। तथा च त्रिपर्वांशूनां ग्रहणार्थं वचनमितीदं वा प्रयोजनं द्रष्टव्यम्। अस्ति च सूत्रान्तरमुपष्टम्भकमस्मिन्नर्थे—मान्दासु त इति तस्मिंस्त्रिपर्वणोऽशूंस्त्रिः प्रदक्षिणमनुपरिप्लावयतीति। अंशवः काण्डानि। असंस्पर्शो-

१ क. ग. निषिच्य।

पायमाह बौधायनः—अङ्गुल्यवकाशेषु कृत्वेति । अङ्गुल्यन्तरे द्वौ द्वौ कुर्वीतेति कात्यायनः । सव्ये पाणावतिषजति द्वौ द्वावसंश्लिष्टाविति कठश्च । उपेहीति मन्त्रान्तः । प्रवृहणमपकर्षणम् । ननु ग्रहग्रहणस्याग्रे विधास्यमानत्वाद्दधिनिग्राभ्यान्यतरनिषेचनस्या-दाभ्यपात्रे ग्रहणेऽग्रे ग्रहणासंभवादर्थादेवान्यस्मिन्पात्र इतीदं वचनं व्यर्थमिति चेत्स-त्यम् । अन्यस्मिन्यस्मिन्कस्मिंश्चित्पात्रे ग्रहणं न तु वायव्यत्वचमसत्वाद्यन्यतमरूपत्व-नियम इत्यनियमज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । सामान्यतः पात्रशब्दादाकारस्या-नियमः । दध्यत्र लौकिकमेतदर्थमेव कृतम् । निग्राभ्या होतृचमसस्था यजमानावे-क्षिता निःषिच्य[२] स्रावयित्वा तस्मिन्पात्रे निषिक्ते दधि निग्राभ्यानिषेचनपक्षे तास्विति-वचनलिङ्गव्यत्ययो ज्ञेयः । एतैरिति वचनमेकेनैव मन्त्रेण परिप्लावनमवशिष्टानामेकाद-शानां विकल्पार्थेतेति स्यात्तद्व्यावर्तयितुम् । एतस्मादेव वचनादेकैकेन मन्त्रेणैकैका क्रियेत्यपि एकमन्त्राणि कर्माणीतिपरिभाषानुरोधेन सिध्यति । एतान्पूर्वगृहीतान् । परि-भाषयैव प्रादक्षिण्ये सिद्धे प्रदक्षिणवचनमनुकूलत्वार्थम् । यथा दधिहोमानुकूलं द्रवी-भूतं भवति तथा परिप्लावयतीत्यर्थः । अनुशब्द आनुकूल्यमनुलक्ष्यैव परिप्लावनमित्यर्थं बोधयितुम् । परिशब्दः समन्तभावाय । तेन परिभाषासिद्धं प्रादक्षिण्यं सिद्धं भवति ।

चतुः पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वाऽवशिष्टा विकल्पार्थाः ।

त्रिवारं परिप्लावनेन द्रवीभूतताया असंपन्नत्व एते कल्पाश्चतुश्चतुर्वारं पञ्चकृत्वः पञ्चवारं सप्तकृत्वः सप्तवारम् । आवृत्तिबोधकौ सुच्कृत्वसुच्प्रत्ययौ । त्रिरिति पक्षे त्रिभिर्मन्त्रैः क्रियात्रयम् । चतुरिति पक्षे चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्रः क्रियाः । एवं पञ्चकृत्वः सप्तकृत्व इति पक्षयोरपि । तत्र त्रिरित्यादिपक्षेषु नवाष्टौ सप्त पञ्चेति क्रमेण मन्त्रावशेषः । येऽवशि-ष्टास्त एतेषु चतुष्पक्षेषु यथायथं विकल्पार्था भवन्ति । अवशिष्टा विकल्पार्था इति वचनं वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रमित्यनेन सर्वपक्षेष्वपि सर्वमन्त्रविनियोगस्याऽऽपम्बेनोक्तस्य निवृत्त्यर्थम् । एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदा-धावा मान्दासु ते शुक्र शुक्रमाधूनोमीत्याहापामेव नामधेयेन गुह्येन दिवो वृष्टिमवरुन्ध इति श्रुतावाधावशब्दस्यापां नामधेयत्वमुक्तम् । बौधायनेनाऽऽधवनलिङ्गकत्वान्मन्त्रा-णामपि आधावसंज्ञा कृता द्वादशभिराधावैराधुनोतीति सूत्रेण । आपस्तम्बेनांशूनाम-प्याधवनसंज्ञा कृता—आधवनानंशून्प्रज्ञातान्निधायोशिक्त्वं देव सोम गायत्रेण छन्द-सेत्येतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनमेकैकं महाभिषवेष्वपिसृजतीति ।

ग्रहणमन्त्रानाह—

शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यग्निः प्रातःसवने विश्वे

---

१ क. ग. कुरुत इति । २ क. ग. निषिच्य ।

**देवा इदं तृतीय१ सवनं कवीनामित्येनाभि-
गृह्णाति सर्वासामन्तत उपयामा भवन्ति ।**

एताभिर्ऋग्भिरुपयामगृहीतोऽसीत्यन्ताभिः स्वल्पं स्वल्पं गृह्णातीत्यर्थः । शुक्रं त इत्येतस्यापि त्रिष्टुप्छन्दोरूपत्वादन्तत एवोपयामः । सर्वासामित्यनेन शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यह्नो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिरित्येतस्य ऋक्त्वं विना ग्रहणासंभवादवश्यमृक्त्वस्य स्वीकारः । तत्र ऋचः पादबद्धत्वात्कथमत्र पादकल्पना किं वा तस्यां सत्यां छन्दो भवतीति शङ्कायामुच्यते—शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यह्न इत्येकः पादः । रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति एकः । तत्राऽऽद्यः पादो यणादेशेनैक्यभावं गताभ्यामिकाराकाराभ्या-मेकादशाक्षरः । द्वितीयः पादः सूर्यशब्दान्तर्गतयवर्णे रिय इत्यक्षरद्वित्वभावनया दशाक्षरः । तथा च त्रिष्टुभो रुद्रा इति पिङ्गलसूत्रादेकादशाक्षरा त्रिष्टुबिति श्रुतेश्च त्रिष्टुभो लक्षणं सिध्यति । एकस्याक्षरस्य न्यूनत्वान्निचृत्त्रिष्टुब्भवति । ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजाविति पिङ्गलसूत्रात् । रिय इति द्वित्वभावनायां घृणिरिति द्वे अक्षरे सूर्य इति त्रीणि आदित्य इति त्रीणि एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पद१ श्रियाऽभिषिक्तमिति श्रुतिः पाद इयादिपूरण इति पिङ्गलसूत्रे(त्रं) च प्रमाणम् । प्रसिद्धं चैतद्गायत्र्यां ण्यमित्यस्य णियमिति द्वित्वभावनया द्वित्वम् । स्पष्टं च न्यासादौ । एवं च निचृत्त्रि-ष्टुब्लक्षणाक्रान्तत्वादेतस्यापि मन्त्रस्य ऋक्त्वमस्त्येवेति सिद्धम् । रश्मिभिः सह भक्षाः स्याम सुमतौ स्याम वसीयो नयन्तु इति मन्त्रान्ताः ।

आऽस्मिन्नुग्रा अचुच्यवुरिति हरति ।

आहवनीयं प्रति हरति । असश्चतेति मन्त्रान्तः ।

ककुह१ रूपं वृषभस्य रोचते बृहदित्यभिमन्त्रयते ।

स्पष्टम् ।

सोमः सोमस्य पुरोगा इति जुहोति प्रज्ञातान१शून्निदधाति ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

येन क्रमेण प्रवृद्धास्तेनैव क्रमेण प्रज्ञातानंशूननुसवनमभिषवार्थं निदधाति । सोमाय स्वाहेति मन्त्रान्तः । अत्र निःशेषमेव होमः । अभिषवाभावेन भक्षणरूपप्रतिपत्तेरसंभ-वात् । अंश्वदाभ्ययोर्विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—भ्रातृव्यवताऽदाभ्यो ग्रहीतव्यो बुभूषतां-शुस्तौ न सर्वत्र ग्रहीतव्यौ वाजपेये राजसूये सत्रे सहस्रे सर्ववेदसे वा योऽस्य सुप्रियः सुविचित इव स्यात्तस्य ग्रहीतव्याविति । काम्यत्वे प्रकृतावेव निवेशः । वाजपेयादि-

---

१ ख. ग. °न्दोनुरु° ।

ष्वेव विकृतिष्वेव ग्रहीतव्यौ न सर्वासु प्रकृतिविकृतिषु ग्रहीतव्याविति । योऽस्याध्वर्योः सुप्रीतः सुपरीक्षितः स्याद्यजमानः कल्याणगुणो यदि तस्य सर्वास्वेव प्रकृतिविकृतिषु विनाऽपि कामं ग्रहीतव्याविति ।

इत्योकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विषाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टमप्र-
श्नस्य द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथाष्टमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

देवस्य त्वेत्युपांशुसवनं ग्रावाणमादाय
वाचं यच्छत्याऽऽग्रयणस्य ग्रहणात् ।

ग्रावाणमितिवचनमुपरनिहितग्रावचतुष्टयतो भिन्नत्वेऽपि अत्राप्याकारस्तद्वदेव, एत-द्भेदनेऽपि प्रायश्चित्तमपि तदेवेति प्रदर्शयितुम् । आदायेत्यत्रत्यल्पप्समानकालिकत्वा-र्थको मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् । तमाददानो वाचं यमित्वेत्यापस्तम्बेन स्पष्टमेवाय-मर्थ उक्तः । अत आपस्तम्बसूत्रसमानार्थकत्वोपवर्णनमेव युक्तं न तु तद्विसंवाद्युपव-र्णनं युक्तम् । अत्र वाग्यमनविधानेनान्यत्र मध्ये यावदुपयुक्तव्याकृतवागुच्चारणे न दोषः । अत्र तु तदुच्चारणेऽपि दोष इति विशेषोऽवगम्यते । इदं व्याख्यानं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । आदानप्रभृति वाचं यच्छति नियमयति आग्रयणग्रहणपर्यन्तम् । आ, आग्र-यणादिति पदच्छेदः । आदद इत्यन्तो मन्त्रस्य ।

ग्रावाऽसीत्यभिमन्त्रयते ।

वृष्टिवानित्यन्तो मन्त्रस्य ।

तमधिषवण ऊर्ध्वसानुं निधायेन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्ये-
तैर्मन्त्रैः राजानमभिमिमीते यथा क्रयेऽन्यदुपसमूहनात् ।

तमुपांशुसवनम् । अधिषवणे चर्मणि । अधिषवणग्रहणेन सूत्रान्तरोक्त उपरो व्यावर्त्यते । ऊर्ध्वसानुमूर्ध्वाग्रं निधाय स्थापयित्वेन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्यादिभिः पञ्च-भिर्मन्त्रैः राजानमभिमिमीते । एतच्छब्दोपादानप्रयोजनं पूर्ववत् । मन्त्रैरिति वचनं सर्वै-र्मन्त्रैरेकैकं मानमित्यपि पक्षान्तरमस्तीतिज्ञापनार्थम् । श्रुतौ पञ्चकृत्वो यजुषेत्येकवचन-मेवास्मिन्पक्षे प्रमाणम् । अभिशब्द ऊर्ध्वसानोरुपांशुसवनस्योपर्येव मानार्थो यथा क्रय

इति। क्रयातिदेशात्पञ्चकृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चकृत्वस्तूष्णीमिति विधिना मानं भवति। अतिदेशाभावे पञ्चभिर्मन्त्रैरेकैकेन मन्त्रेणैकैकमित्येवं पञ्चवारं मीत्वा तैरेव तथैव पुनर्मानं पञ्चवारमित्येवं दशवारं मानं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं यथा क्रय इति वचनम्। अन्यदुपसमूहनादिति वचनं क्रयेऽवशिष्टानां पृथग्गृहीतानामत्रापि तेनैव पुनरत्र ग्रहणं स्यात्तन्मा भूत्किं तु दशस्वेव मानेषु निःशेषमंशुक्षेपणं यथा स्यादित्येतदर्थम्। तेनायमर्थो भवति मितमवशिष्टं च राजानमेकीकृत्य दश जूटिका बद्ध्वा समन्त्रं पञ्च जूटिका अमन्त्रं च पञ्च जूटिका इत्येवं मिनोतीति। उपसमूहनादन्यदिति पर्युदासेन सहिरण्येन पाणिनैकैकयाऽङ्गुल्या प्रसारितया सर्वास्वङ्गुष्ठमुपनिगृह्णाति यथा प्रथमं न तथा पञ्चमं तथैव दशममित्येतत्सर्वमतिदिश्यते। वाससआस्तरणं परं न भवति तमधिषवण ऊर्ध्वसानुं निधायेतिविशेषविधिना तद्बाधात्।

अधिषवणस्यैकदेशे राजानमपोद्(द्)ह्याऽऽदत्ते यावन्तमेकग्रहायाऽऽप्तं मन्यते मत्युपनह्येतरं निदधाति तमुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य श्वात्राः स्थ वृत्रतुर इति निग्राभ्याभिरुपसृजति।

अधिषवणचर्मण एकदेशे रिक्ते प्रदेशे राजानमपोद्(द्)ह्य मितप्रदेशादपसार्य तस्मादादत्ते। यावन्तमेकग्रहायेत्यादिवसतीवरीभिरुपसृज्येत्यन्तस्य पूर्ववद्व्याख्यानम्। निग्राभ्याः पूर्वं व्याख्याताः। ताभिरुपसृजति मिश्रयति। सोमः पिबत्विति मन्त्रान्तः। निग्राभ्यैकदेशेन यावन्महाभिषवमुपसर्जनम्। उत्तमेऽभिषवे समाप्तिः। आपस्तम्बेन स्पष्टमेवोक्तं—तासामेकदेशेनोपसृज्येति। होतृचमसे निग्राभार्थमवशेषयन्पात्रान्तरे निग्राभ्या अवनीय होतृचमसे त्रिः प्रदक्षिणमनुपरिप्लावयति। यदा यदा निग्राभोपायनं तदा तदा तदर्थं पात्रान्तरस्थानां निग्राभ्याणां तावत्परिमितानां होतृचमस आनयनम्। होतृचमसस्थानां सर्वासामपि निग्राभोपायने निग्राभ्यासु पुनः पुनर्निग्राभ्योपायनमसंगतं स्यात्। निग्राभ्याणां निःशेषत्वे वसतीवरीभिरभिपूरणं तासां तद्योनित्वात्। मन्त्रोऽत्र नैव भवति। व्यानयनरूपक्रियाया एवाभावेन तदर्थत्वस्यैवासंभवात्।

यत्ते सोम दिवि ज्योतिरित्यभिमन्त्रयते।

दात्रेऽवोच इति मन्त्रान्तः।

अभिमन्त्रणमेके पूर्व[१] समामनन्ति।

निग्राभ्योपसर्जनक्रियापेक्षया पूर्वत्वम्। अर्थान्निग्राभ्योपसर्जनक्रियाया आनन्तर्यम्। विपरीतमेके समामनन्तीत्येतावतैव यद्यपि सिध्यति तथाऽपि मन्त्रवैपरीत्यमात्रमत्र शङ्कितं स्यात्तन्मा भूत्, किं तु क्रियावैपरीत्यमपि यथा स्यादित्येतदर्थमावश्यकमेवेदृशं सूत्रम्।

---

१ ख. ग. 'वेदं सू°।

उपसृष्टस्य राज्ञः षडꣳशूनसꣳस्पृष्टान्प्रवृह्य प्रज्ञातान्निधायेतरानादायोपरिष्टाद्ग्रावाणं धारयन्नधस्तादꣳशून्प्रागपागुदगधरागिति होतृचमसे त्रिः प्रदक्षिणमनुपरिप्लावयति स निग्राभो भवति ।

निग्राभ्याभिरुपसृष्टस्यासंस्पर्शः षण्णामपि प्रज्ञातनिधानं प्रवृद्धक्रमेण । इतरान्प्रवृद्धव्यतिरिक्तानन्यान्बहुवचनात्त्रिप्रभृतीन् । उपरिष्टादित्यत्र होतृचमसस्येति शेषः । ग्रावाणमुपांशुसवनम् । अधस्ताद्ग्राव्णोऽधस्तात्षडंशुव्यतिरिक्तान्पूर्वगृहीतानंशूनुपांशुसवनसंश्लिष्टान्धारयन्प्रागपागिति मन्त्रेण त्रिवारं प्रदक्षिणमनुपरिप्लावयति । प्रदक्षिणमनुपरिप्लावयतीति कृतव्याख्यानम् । अत्र प्रदक्षिणशब्दबोधितमानुकूल्यं यथा घर्षणेन तेषामंशूनां तासु निग्राभ्यासु रससंबन्धो भवति तथेत्येवंरूपं ज्ञेयम् । ननु अंशूनामेव संनिहितत्वात्तेषामेवोपरिष्टादित्यत्र संबन्धः, तथा च गृहीतानामंशूनामुपरिष्टाद्ग्रावाणं धारयन्नित्यर्थो भवति, एवं च पूर्वत्रानुपात्तस्य होतृचमसस्य शेषोऽसंगत एवेति चेन्न । तथा सति अधस्तादंशूनित्येतस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यो निग्राभ्यास्वालोडनेनोत्पन्नो रसः स निग्राभसंज्ञको भवति । अम्ब निष्वरेति मन्त्रान्तः ।

तानुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य मा भेर्मा संविक्था इति ग्रावाणमुद्यम्य धिषणे वीडू सती इत्यधिषवणफलके अभिमन्त्रयते ।

तान्निग्राभसंज्ञकरससहितान् । मा भेर्मा संविक्था इत्येतावानेव मन्त्रः । मा मा हिꣳसिषमित्यन्तो धिषणे इति मन्त्रः । वसतीवरीभिरुपसर्जनानन्तरं मा भेरिति ग्रावाणमुद्यम्य धिषणे इत्यधिषवणफलके अभिमन्त्रयते । द्विवचनलिङ्गात्संभवाच्च सकृदेव मन्त्रः ।

अनागसस्त्वा वयमिन्द्रेण प्रेषिता उप वायुष्टे अस्त्वꣳशभूर्मित्रस्ते अस्त्वꣳशभूर्वरुणस्ते अस्त्वꣳशभूरहतः सोमो राजेति यत्र मूलं तृणं काष्ठं वा पश्यति तस्मिन्देशे समे प्रहरति ।

यत्र यस्मिन्राज्ञो मूलाद्यन्यतमं समुच्चितं वा पश्यति तस्मिन्नेव देशे प्रथमं प्रहरति । सम इति वचनात्समानंशून्कृत्वा प्रहरति । यत्र मूलयुक्ता भूयिष्ठा अंशवो भवन्ति तादृशे देशे प्रहरतीति यावत् । काष्ठं लघुकाष्ठखण्डम् । लोष्टमित्यपपाठः[1] । लोष्टस्य राज्ञि संसर्गस्यायुक्तत्वात्तस्य परित्याज्यत्वात् । यदि वा पुरा तृणं काष्ठं मूलं वा स्यात्तस्मिन्प्रहरेदित्यापस्तम्बसूत्रसंवादात् । यदि मूलं न विन्देत्तृणं दारु वाऽन्तर्दध्यादितिमानवसूत्रसंवादाच्च । यदि मूलं मूलभागं सोमस्य न विन्देन्न लभेन्न जानीयात् ।

---

१ ङ. ज. झ. ञ. ठ. लोष्टं ।

संनिहितस्य सोमस्य मूलालाभो ह्यज्ञाननिबन्धनस्तथा च छमधात्वर्थोऽत्र ज्ञानम्[1] । तथा च न विन्देन्मूलं पश्यति तस्मिन्प्रदेशे प्रथमं प्रहरति(?) । तथा च मानवसूत्रम्—मूलेऽभिषुणोतीति । सोमस्य मूलभागे प्रथमोऽभिषवार्थः प्रहारो नाग्र इत्येतस्यार्थः । यदि सोमस्य मूलं न पश्यति तदा तृणं चेत्पश्यति तत्राभिषुणोति । तृणाभावे काष्ठखण्डं वा पश्यति तृणकाष्ठयोरप्यभावे तृणं दारुखण्डं वाऽन्तर्धायाभिषुणोतीत्यर्थः । तत्र प्रहारे मृत्तिका संतता स्यान्न जानीयादित्यर्थः । तर्हि तस्मिन्सोमे तृणं दर्भादि दारु काष्ठखण्डं वाऽन्तर्धायाभिषुणुयादिति मानवसूत्रार्थः ।

तृणमन्तर्धायाभिषुणोतीत्येकेषाम् ।

मूलाद्यन्यतमाभावे द्वितीयादिप्रहारे चापि तृणमन्तर्धायैवाभिषुणोतीत्येकेषामाचार्याणां मतमित्यर्थः । एकेषामितिश्रवणान्मूलाद्यन्यतमाभावे द्वितीयादिप्रहारे चापि तृणान्तर्धानस्यानियतत्वम् । तृणमित्युपलक्षणं दारुखण्डस्य ।

अष्टौकृत्वोऽग्रेऽभिषुत्य निग्राभमुपैति यथा पुरस्तात् ।

अष्टौकृत्वोऽष्टवारम् । अष्टौकृत्व इति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति कृत्वसुच्प्रत्ययः । छान्दसो विभक्त्यलुक् । अग्र इति वचनं द्वितीयतृतीयपर्याययोर्वक्ष्यमाणविकल्पापेक्षया । सति निमित्त आ मा स्कान्द्रप्सश्चस्कन्देत्येतयोः कृतयोर्निग्राभमुपैति पूर्ववदित्यर्थः ।

अपात्तानामंशूनां द्वाभ्यामुपांशुपात्रमपिधायोत्तरतः प्रतिप्रस्थातोपयच्छति ।

अपात्तानां पूर्वगृहीतानां प्रज्ञातक्रमेणासंश्लिष्टतया स्थापितानां षडंशूनां मध्य आद्यौ द्वावंशू ताभ्यामसंश्लिष्टाभ्यां द्वाभ्यां दक्षिणेन हस्तेनोपांशुपात्रमपिधायोत्तरतः पात्रस्योत्तरत आसीनः प्रतिप्रस्थातोपयच्छति तत्पात्रं धारयतीत्यर्थः ।

वाचस्पतये पवस्व वाजिन्निति तस्मिन्नञ्जलिनाऽध्वर्युः सोममासिञ्चति ।

तस्मिन्नंशुद्वयान्तर्हित उपांशुपात्रे प्रतिप्रस्थात्रा धृते । अञ्जलिनेति वचनमेकहस्तेनाऽऽसेचनं व्यावर्तयितुम् । अध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थातृव्यावृत्त्यर्थम् । न चापिधानोपयमनासेचनक्रियाणामेकेन कर्तुमशक्यत्वादेवाऽऽसेचनस्याध्वर्युकर्तृकत्वं सिध्यत्येवेति किमर्थमध्वर्युग्रहणमिति वाच्यम् । उपयच्छतीत्यन्तर्भावितणिच्कल्पनया क्रियात्रयस्यैककर्तृकत्वसंभवेन प्राप्तौ तां वारयितुमध्वर्युग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वात् । अत्रोपयामो न भवति वचनाभावात् । पवित्रमपि अन्तर्यामान्तानां ग्रहाणां न भवतीत्यत्र ज्ञापकमग्रे

१ क. ग. 'र्थोऽत्राज्ञा' ।

वक्ष्यते । एतस्य सादने निषेधं तु स्वयमेव वक्ष्यति । एतत्स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—पवित्रमुपयामः सादनं च न विद्यत इति । गभस्तिपूत इति मन्त्रान्तः ।

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चाभिषवः ।

एवं निग्राभ्योपसर्जनादिना निग्राभोपायनान्तेन प्रकारेण । अन्यत्स्पष्टार्थम् ।

तत्र वैकल्पिकं विशेषमाह—

अपि वैकादशकृत्वो द्वितीयमभिषुणोति द्वादशकृत्वस्तृतीयम् ।

अष्टावष्टौकृत्वोऽभिषुत्यमितिब्राह्मणानुसारेण सर्वेषु अभिषवेष्वष्टकृत्वोऽभिषव उक्तस्तस्यायं विकल्पोऽपि वेति ।

अपोद्धृत्य पूर्वावंशू अन्याभ्यां द्वितीये पात्रमपिधायोपयच्छत्यन्याभ्यां तृतीये देवो देवानामिति द्वितीये सोममासिञ्चति मधुमतीर्न इषस्कृधीति तृतीये ।

अथ द्वितीयतृतीययोरभिषवयोर्नियतो विशेष उच्यतेऽनेन । सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव ।

न सादयति ।

गृहीतं ग्रहं, सर्वग्रहाणां परिमार्जनं यथायोनिसादनं चेत्यैन्द्रवायवग्रहणमुक्त्वा परिभाषाकरणादेव पूर्वेषां ग्रहाणां सादनाभावे ज्ञाते न सादयतीति निषेधोऽप्राप्तस्यापि ग्रहधर्मत्वेन प्राप्तिशङ्कानिरासार्थम् । प्रतिषेधः(ध)संनियोगशिष्टत्वात्परिमार्जनमपि न भवति । न च सोमग्रहपक्षे सोमग्रहेऽश्वदाभ्ययोश्चापि आसादनस्य निषेध एतद्ग्रहासादननिषेधवत्कुतो न कृत इति शङ्कनीयम् । एतेषां ग्रहाणामनारभ्याधीतत्वेनापूर्वत्वात्तत्प्राप्तिशङ्काया एवाभावात् । अथवोपांशुव्यतिरिक्तेष्वधाराग्रहेष्वपि पक्षे तूष्णीं सादनमपि भवतीतिज्ञापनार्थम् । तत्संनियोगशिष्टत्वात्परिमार्जनमपि । अन्तर्यामग्रहेऽप्येवं द्रष्टव्यम् ।

स्वांकृतोऽसीत्युत्तिष्ठति ।[1]

स्पष्टम् ।

उर्वन्तरिक्षमिति गच्छति ।

अन्विहीति मन्त्रान्तः । अत्र पठित एवान्विहीत्यन्तः ।

उत्तरेण होतारमतिक्रम्य ॥ ७ ॥ मनस्त्वाष्ट्वित्युत्तरं परिधिसंधिमन्ववतिष्ठते ।

गत्वेति परित्यज्यातिक्रम्येत्येवं वचनं होतुरुत्तरप्रदेशमदूरमतिक्रम्यैवाग्रिमदेशं

---

१ ख. ग. °ति । प्रतिप्रस्थातुर्ग्रहमादाय स्वांकृतोऽसीत्युत्तिष्ठति । स्प° ।

गच्छति न तु होतुरुत्तरप्रदेशे गमनवेलायां पादौ निधातव्यावित्यर्थविशेषद्योतनार्थम् । उत्तरं परिधिसंधिमित्यत्र द्वितीयाऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगेन ।

उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति दक्षिणाप्राञ्चमृजुं दीर्घꣳ संततं जुहोति ।

तमेव संधिमन्ववहृत्येत्येतावतैव सिद्धे पुनरुत्तरं परिधिसंधिमितिवचनमन्ववस्थानान्ववहरणयोः समकालत्वं ज्ञापयति । अवहृत्यावनतः सन्ग्रहं प्रवेश्येत्यर्थः । दक्षिणाप्राञ्चमाग्नेयींदिक्पर्यन्तमित्यर्थः । अर्थादग्नौ वायवीं दिशमारभ्य धाराकरणम् । ऋजुमिति वक्रताव्यावृत्त्यर्थम् । अग्न्यन्तप्रदेशे वायवीं दिशमारभ्याग्न्यन्तप्रदेश एवाऽऽग्नेयीदिक्पर्यन्तं दीर्घता । अग्नेर्मध्य एव वायवीं दिशमारभ्याग्नेर्मध्य एवाऽऽग्नेयीदिक्पर्यन्तं होमे ह्रस्वता । एतस्या निरासार्थं दीर्घवचनम् । संततवचनं मध्ये विच्छेदव्यावृत्त्यर्थम् । स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति मन्त्रादौ स्वाहाकारसत्त्वेऽपि अन्तेऽपि भवत्येव स्वाहाकारः । न चास्मिन्मन्त्रे पुरस्तात्स्वाहाकारस्य पठितत्वात्पुरस्तात्स्वाहाकृतिरेव सूर्यो नोपरिष्टात्स्वाहाकृतिः, न ह्येकस्यैव पुरस्तात्स्वाहाकृतित्वमुपरिष्टात्स्वाहाकृतित्वं भवति, अतः कथमत्रान्ते स्वाहाकार इति वाच्यम् । अनेकपदैर्मध्ये व्यवधानात् । यत्र देवतापदस्वाहापदयोरव्यवधानं तत्परमेवेदं श्रुत्युक्तं पुरस्तात्स्वाहाकारत्वमुपरिष्टात्स्वाहाकारत्वं व्यवस्थया भविष्यति न सर्वत्रेति । यत्रानेकपदव्यवधानं तत्र पूर्वस्य स्वाहाकारस्य प्रदानार्थकत्वं नेत्येवमेव गम्यते । अन्यथा स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेत्यन्तिमस्वाहाकारस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेत्यादिमन्त्रत्रयस्य प्रत्येकं मन्त्रद्वित्वपरत्वं शङ्क्यम् । एकविꣳशतिं वैश्वदेवानि जुहोतीत्येकविंशतिसंख्याविरोधापत्तेः । अतो मन्त्रास्त्रय एव । इदमेव लिङ्गमादिमः स्वाहाकारो देवतापदाव्यवहितपूर्व एव ग्राह्यो न तु मन्त्रादिर्व्यवहित इति । दिश इति पुरस्तात्प्रतिदिश इति दक्षिणत आदिश इति पश्चाद्विदिश इत्युत्तरत उद्दिश इति मध्ये स्वाहेति सर्वत्रानुषजतीति वपाहोमप्रकरणस्थे सूत्रे सर्वत्रेतिपदेन घृतं घृतपावान इति मध्यस्वाहाकारवति मन्त्रेऽपि तदन्ते स्वाहाकारप्रापणार्थं कृतेनाप्येतादृशार्थः स्पष्टीकृतो भवति । मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिरनुप्रहरतीति लिङ्गमप्यत्र भवति ।

देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इति मध्यमे परिधावभ्यन्तरं लेपं निमार्ष्टि ।

स्पष्टम् ।

यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति ब्राह्मणव्याख्यातम् ।

यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचा हस्तेन निमृज्याद्वृष्टिमेव नियच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन निमृज्याद्वृष्टिमेवोद्यच्छतीति ब्राह्मणे व्याख्यात-

मुक्तं निमार्जने कामनाभेदेन हस्तस्य नीचत्वमुत्तानत्वं चेत्यर्थः । एतयोर्नित्यत्वमपि । लेपः पात्रबहिर्भागे लग्नः ।

आग्रयणस्थाल्याꣳ संपातमवनयति ।

अवयवार्थिकायाः षष्ठ्या अश्रवणात्सर्वसंपातावनयनम् । आपस्तम्बेन सर्वमाग्रयणस्थाल्याꣳ संपातमवनीयेति स्पष्टमेवोक्तमेतत् ।

एष ते योनिः प्राणाय त्वेति पात्रꣳ सादयति ।

सर्वसंपातावनयनाद्रिक्तमेव पात्रं सादयति । अर्थादायतन एव । स्पष्टमेवोक्तमापस्तम्बेन—एष ते योनिः प्राणाय त्वेति रिक्तं पात्रमायतने सादयति तस्मिन्नंशमवास्य तं तृतीयसवनेऽपिसृज्याभिषुणुयादिति ।

तस्मिन्नꣳशुमवदधाति स परिशेते[1] आतृतीयसवनात् ।

तृतीयसवनार्थ एवायमंशुः । तेन यावानुपात्तस्तृतीयसवनाय पर्याप्तो भवेत्तावानेवोपादातव्य इति । एवं च चतुरधिकपर्वैवायमंशुः । अन्यत्र सामान्यतस्त्रिपर्वाणो द्विपर्वाण एव वांऽशवः । त्रिपर्वाणो द्विपर्वाणो वांऽशवो ग्रहीतव्या इति शास्त्रान्तरे श्रवणादिति सिद्धं भवति । एतद्विनाशेऽन्यो ग्रहीतव्यः । तृतीयसवन आदित्यग्रहोत्तरमेतस्यांशोर्नाशश्चेत्तदाऽन्यस्य सोमस्याभावात्समीपवर्तिनं सोमं येन केनचित्पुरुषेण सोमविक्रयिणा वाऽऽहार्य तस्मै किंचिद्दत्त्वाऽभिषोतव्यः । तदभावे फाल्गुनान्यभिषोतव्यानीत्यादिकं प्रायश्चित्तं च सिद्धं भवति ।

अभिचरतस्तु ग्रहं गृहीत्वाऽमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति सादयेत्तꣳ सावित्रेणाऽऽदायामुं जह्यथ त्वा होष्यामीत्यभिमन्त्र्य महर्षिणो मदिरस्य मदे मृषाऽसावस्त्विति जुहोति ।

अभिचरतीत्यभिचरंस्तस्याभिचरतो द्वेष्यमुद्दिश्याभिचारं कुर्वतो यजमानस्येत्यर्थः । तुशब्दोऽत आरभ्य वक्त्रे बाहौ वा तं जुहोतीत्यन्तं कर्म नैमित्तिकं भवतीति प्रदर्शयितुम् । ग्रहमुपांशुं देवस्य त्वेत्युपांशुसवनं ग्रावाणमादायेत्यादिना मधुमतीर्न इषस्कृधीत्यन्तेन विधिना गृहीत्वा, अमुष्येत्यस्य स्थाने शर्मान्तं षष्ठ्यन्तं द्वेष्यस्य नाम गृहीत्वा प्राणे सादयामीति आयतन एव सादयेत् । सादननिषेधेऽपि अभिचाराय सादनं विधीयते । अमुष्य प्राणे त्वां सादयामीति मन्त्रार्थः । तं सादितमुपांशुं देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति सावित्रस्तेनाऽऽदद इत्यन्तेनाऽऽदायोत्थानाद्यन्ववस्थानान्तं कुर्यात् । अमुं जहीत्यत्रामुमित्यस्य स्थाने शर्मान्तं द्वितीयान्तं द्वेष्यस्य नाम ग्राह्यम् । यथाऽमुकशर्माणं जह्यथ त्वा होष्यामीति । अथशब्दो मन्त्र आनन्तर्यार्थः । सादना-

१ ज. झ. ञ. °शेरत ।

व्यवहितोत्तरममुं जहि तस्य हननानन्तरमेव त्वां होष्यामीत्यमिमन्त्रगमन्त्रार्थः । प्रह-र्षिण इति मन्त्रेऽसावित्यस्य स्थाने शर्मान्तं प्रथमान्तं नाम ग्राह्यम् । यथा प्रहर्षिणो मदिरस्य मदे मृषाऽमुकशर्माऽस्त्विति । स्वाहा त्वा सुभव इत्यस्य स्थानेऽ-यमभिचारार्थो होममन्त्रः । होमानन्तरं लेपनिमार्जनादि संपातावनयनान्तं कृत्वैष ते योनिः प्राणाय त्वेत्यासादनमन्त्रमपोह्यामुष्य त्वा प्राणे सादयामीति मन्त्रमुक्त्वा तत्पात्रं सादयित्वा तस्मिन्नंशुमपिदधातीति । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—ततो जुहुया-त्प्रहर्षिणो मदिरस्य मदे मृषाऽसावस्त्विति जिह्मस्तिष्ठन्हुत्वाऽमुष्य त्वा प्राणे सादया-मीति सादयेदिति ।

आ होतोरप्राणन्नासीत ।

आ होतोः सादनप्रभृति होमपर्यन्तमप्राणञ्श्वासं बहिरनिर्गमयन्नासीतोपविशेदि-त्यर्थः । भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्निति सूत्रेण तोसुन्प्रत्ययः । इदं च होमपर्यन्तमुपवेशनं संनिहितद्वेष्यविषयम् । दूरस्थस्याग्रे विशेषान्तरस्याभिधास्य-मानत्वात् ।

यदि दूरे स्यादा तमितोस्तिष्ठेत् ।

आ तमितोर्यावद्ग्लम् । अप्राणन्निति अनुवर्तते । दूरे द्वेष्यस्य सत्त्वे होमपर्यन्तमे-वाप्राणन्निति न किं तु ततोऽप्यधिकम् । तस्यावधिस्तु यावद्ग्लमप्राणत्वमिव यावद्ग्लं होमदेश एव तिष्ठताऽपि ।

द्वेष्यस्य नाम गृह्णाति ।

अस्मिन्नाभिचारिके कर्मणि अमुष्याममुमसावित्येतेषां स्थाने क्रमेण षष्ठीद्वितीयाप्रथ-माभिर्विभक्तिभिर्द्वेष्यस्य नाम गृह्णातीत्यर्थः ।

देवा᳚ꣳशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमपरिप्लुता भङ्ग्येन हतोऽसा फडिति
योऽस्या᳚ꣳशुराश्लिष्ट उरसि वक्षे बाहौ वा तं जुहोति ।

हे देव हेंऽशो यस्मै यदर्थं त्वामहमीडे प्रार्थयामि तत्सत्यमपरिप्लुताऽपरिप्लुतमप्र-तिहतमस्तु भङ्ग्येन भङ्गाय शत्रोर्नाशाय हितं कर्म भङ्ग्यं तेन भङ्ग्येनानेन वक्ष्यमा-णेन कर्मणा हतोऽमुकशर्माऽस्तु इति मन्त्रार्थः । फडिति फट्कारः स्वाहाकारप्रत्या-म्नायः । योऽस्योपांशुग्रहणस्याभिषवदशायामभिहतोंऽशुरुत्प्लुत्याभिषुण्वता, उरसि वक्षे बाहौ वाऽऽश्लिष्टो भवेत्तं हुते ग्रहे सादिते च पात्रेऽनेन मन्त्रेण फडित्यन्तेन जुहो-तीत्यर्थः । यदि न श्लिष्टो भवेत्तदा नैष होम इत्यर्थसिद्धम् । तस्मिन्नंशुमवदधाति स परिशेत[1] आतृतीयसवनादित्यन्त आभिचारप्रयुक्तविधिविशिष्टकर्माणि निर्वृत्त एवायमं-

१ ख. ग. °शेरत ।

शुहोम इति ज्ञापयितुमेवैतत्पूर्वं द्वेष्यस्य नाम गृह्णातीतिसूत्रप्रणयनम् । एतदन्तं नैमित्तिकम् ।

अथ प्रकृतमुच्यते—

महाभिषवाय पर्युपविशन्ते पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता पश्चान्नेष्टोत्तरत उन्नेता ।

सवनार्थत्वात्सर्वाध्वर्युकर्तृकत्त्वाच्च महत्त्वमभिषवस्य । चतुर्थी तादर्थ्ये महाभिषवार्थमित्यर्थः । परि परस्पराभिमुखामित्यर्थो न तु समन्तमिति । तस्य पुरस्तादित्यादिवक्ष्यमाणेनैव सिद्धेः । विदिग्व्यावृत्त्यर्थं पुरस्तादित्यादिकम् । महाभिषवाय पर्युपविशन्ते सर्वेऽध्वर्यवो दिक्षु क्रमेणेत्येतावतैव सेत्स्यति सति गुरुसूत्रकरणं क्रमेणोपवेशनार्थं पुरस्तात्प्रथममध्वर्युरुपविशति ततो दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता ततः पश्चान्नेष्टा तत उत्तरत उन्नेतेति । पुरस्तादित्यादयः प्रदेशा राजानमपेक्ष्य ज्ञेया अभिषवानुकूलत्वाय ।

राजानमपादत्ते यावन्तं प्रातःसवनायाऽऽप्तं मन्यते प्रत्युपनह्येतरं निदधाति तमुपरे न्युप्योशिक्त्वं देव सोमेति येऽऽदाभ्या अंशवस्तेषामेकैकमनुसवनमपिसृजति यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीति चोपांशुपावनानां द्वौ द्वौ ।

तमुपरे न्युप्येत्यन्तं कृतव्याख्यानम् । पूर्वत्रैकग्रहायाऽऽप्तमित्युक्तं स्थितं तत्रायं विशेषोऽत्र प्रातःसवनायाऽऽप्तं मन्यत इति । प्रतिग्रहमभिषवशङ्कां दूरीकर्तुं वा यावन्तं प्रातःसवनायाऽऽप्तं मन्यत इति वचनम् । ये, आदाभ्या इति पदच्छेदः । तद्धिताभावः पूर्वसवर्णदीर्घो वाऽऽर्षः । आदाभ्या अदाभ्यसंबन्धिनो येंऽशवस्तेषां मध्य एकैकमेकमेकमंशुं सवनं सवनमनु अनुसवनं प्रवृहणक्रमेणापिसृजति प्रातःसवनार्थमपात्तेन राज्ञा संस्पर्शयति । अत्रापिसर्जनं राज्ञि मेलनं न भवति किं तु संस्पर्शनमेव । अन्यथा तानुपरे न्युप्येति उत्तरत्रोक्तस्योपरे निवपनस्यासंगतत्वापत्तेः । अपेहीत्यन्तास्त्रयो मन्त्राः । तेषां मध्ये प्रथमेन मन्त्रेण प्रथममंशुं प्रातःसवनेऽपिसृजति । द्वितीयेन द्वितीयं द्वितीये । तृतीयेन तृतीयं तृतीय इति केचित् । तन्न । वसवस्त्वा प्रवृहन्त्वित्येतैरुपनद्धस्य राज्ञ इतिवदत्रैतैरितिवचनाभावेनैकमन्त्रत्वमेव सूत्रकाराभिमतमित्यवगमात् । यदि सूत्रकारस्य मन्त्रनानात्वमभिमतं भवेत्तदैतैरिति पूर्ववद्ब्रूयादेव । वाधूलेन—उशिक्त्वं देव सोम गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः प्रियं पाथो अपीहि वशी त्वं देव सोम त्रैष्टुभेन छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथो अपीह्यस्मत्सखा त्वं देव सोम जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथो अपीहीत्येतेनैकैकमंशुमनुसवनमपिसृजतीत्येकमन्त्रत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । यत्ते सोमादाभ्यमित्ययमपि आदाभ्यांश्वपिसर्जन एव । चकारेण समु-

घपस्यैवावगमान्मन्त्रलिङ्गाच्च । पूञ्पवन इत्यस्माद्धातोः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । ततो भावे घञ् । पूयते ग्रहणकाले यैस्ते पवनाः । पवना एव पावनाः । उपांशोः पावना उपांशुपावना उपांशुसंज्ञकस्य ग्रहस्य पावना इत्यर्थः । तेषां मध्ये द्वौ द्वौ प्रवृहणक्रमेणापिसृजति तूष्णीमेव मन्त्रानुपदेशात् । अत्रापि उक्तेन हेतुनाऽपिसर्जनं संस्पर्शनमेव । अथ वा द्वौ द्वावित्यत्र चकारोऽन्वेति । तथा चैवमर्थो भवति—उशिक्त्वमिति आदाभ्यांश्वपिसर्जनमन्त्रः । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्युपांशुपावनाख्यांशुद्ध्यापिसर्जनमन्त्र इति । प्रत्यंशु मन्त्रावृत्तिः ।

तानुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य दक्षिणैः पाणिभिर्ग्रावभिर्यथार्थमभिषुत्य निग्राभमुपयन्ति यथा पुरस्तात् ।

तानादाभ्योपांशुपावनानंशूनुपरे न्युप्योपरस्थराज्ञः समीपे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य, दक्षिणैः पाणिभिरित्यत्र दक्षिणग्रहणं द्वाभ्यां पाणिभ्यामभिषुण्वन्तीतिसूत्रान्तरमतव्युदासार्थम् । नन्विदं सोमग्रहार्थाभिषव एव वक्तव्यं सर्वाभिषवाणामेष कल्प इत्यनेनात्रापि प्राप्नोत्येवेति चेत् । उच्यते—महाभिषवव्यतिरिक्तस्थले दक्षिणपाणिनियमं वारयितुमेवात्र दक्षिणैः पाणिभिरितिसूत्रं कृतमिति ज्ञेयम् । तेनात्र दक्षिणस्य पाणेरसामर्थ्येऽपि विरम्य विरम्य दक्षिणेनैवाभिषोतव्यम् । अन्यत्र दक्षिणस्यासामर्थ्ये वामेनापि सोमग्रहांशूपांशुसवनार्थसोमाभिषवो भवति । इदमपि सिद्धं भवति महाभिषवे सर्वथा दक्षिणस्यासामर्थ्ये वामेनात्रापि भवति परं तु नियमोल्लङ्घननिमित्तं त्रयस्त्रिंशतं यज्ञतनूहोमः प्रायश्चित्तार्थे कर्तव्यः सर्वप्रायश्चित्तं च । महाभिषवव्यतिरिक्तेष्वभिषवेषु नियमाभावात्प्रायश्चित्तहोमो नेति । महाभिषव एव दक्षिणनियम इत्यत्र लिङ्गं नरो यत्ते दुदुहुर्दक्षिणेनेति मन्त्रगतं बहुवचनम् । नृशब्दस्य प्रथमाबहुवचनं नर इति । पाणिवचनं सहिरण्यत्वप्रदर्शनार्थम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—हिरण्यपाणिरभिषुणोति गृह्णाति जुहोतीत्यत्यन्तप्रदेश इति । प्रदेशो विधानम् । अत्यन्ताय प्रदेशोऽत्यन्तप्रदेशः । सोमाभिषवादीन्हिरण्यपाणिः करोतीति सार्वत्रिको विधिरित्यर्थः । ग्रावभिरुपांशुसवनादन्यैश्चतुर्भिर्यथार्थं यथाप्रयोजनं सर्वेऽभिषुत्य निग्राभमुपयन्ति । बहुवचनात्सर्वे । यथा पुरस्तादित्यनेनांश्वादानादिः स निग्राभो भवतीत्यन्तो विधिः प्राप्यते । षडंशुप्रबृहणं नात्र भवति तस्योपांशुमात्रार्थत्वात् । आ मा स्कान्द्रप्सश्चेत्येते अध्वर्योरेवेति केचित् ।

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चाभिषवः ।

एवं वसतीवर्युपसर्जननिग्राभोपयमाभ्यां विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चाभिषवो भवतीत्यर्थः । सति निमित्त आ मा स्कान्द्रप्सश्चेति ।

त्रिरभिषुतꣳ राजानमाधवनीये सꣳसिञ्चन्ति ।

निष्पीड्य सिञ्चन्तीत्यर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—अभिषुतमध्वर्युरञ्जलिना सꣳसिञ्चति तमुन्नेताऽन्तरेणेषे अपोद्धृत्योत्तरत आधवनीयेऽवनयत्येष एवापाꣳसोमस्य च पन्था इति । अस्यार्थः—एवं त्रिरभिषुतमञ्जलिनोदचने संसिञ्चति गृह्णाति तं गृहीतमुन्नेताऽन्तरेषे यः पन्थास्तेनोद्धृत्योदचनमुत्तरत आधवनीयस्य गत्वा तस्मिन्नवनयति । उपसर्जनार्थानां वसतीवरीणामभिषुतस्य सोमस्य चैष एव पन्था इति । इदमप्यविरोधात्स्वीकर्तव्यमेव । तत्रोदचने संसिञ्चनमात्रमध्वर्युकर्तृकम् । सूत्रविरुद्धत्वादाधवनीयेऽवनयनमापस्तम्बानामिव केवलाध्वर्युकर्तृकं न भवति किं तु सर्वाध्वर्युकर्तृकं संसिञ्चन्तीति बहुवचनात् । अत एव केवलोन्नेतृकर्तृकताऽपि वारिता भवति ।

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च पर्यायः ।

संसिञ्चनान्तेन विधिना विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च पर्यायः । तथा च त्रिपर्यायो महाभिषवो भवतीति । आपस्तम्बोऽपि अमुमर्थं स्पष्टमाह—त्रिपर्याय इति ।

उत्तमेऽभिषवे सुसंभृतꣳ राजानं कृत्वा पवित्रेण प्रपीड्योपरे ग्राव्णः संमुखान्कृत्वा तेभ्य ऋजीषं व्यपोहति ।

सुष्ठु संभृतं निःशेषं संभृतं राजानमाधवनीये कृत्वा पवित्रेण दशापवित्रेण ऋजीषमाधवनीय एव प्रपीड्योपरे ग्राव्णः पूर्ववत्संमुखान्कृत्वा तेभ्यो ग्रावभ्यो ग्रावार्थं प्रपीडितमृजीषं व्यपोहति विभजतीत्यर्थः । उत्तमेऽभिषवे निग्राभोपायने जाते होतृचमसीयानां निग्राभोपायनार्थैरंशुभिः सह होतृचमसस्थानां निग्राभ्याणां समाप्तिः ।

ऋजीषमुखान्करोति ।

विभक्तमृजीषं मुखेषु येषां त ऋजीषमुखा एतादृशान्ग्राव्णः करोति । घासमेभ्यः प्रयच्छतीति विज्ञायत इत्यापस्तम्बः । घासो भक्षः ।

प्राञ्चमुद्गातारो द्रोणकलशं ग्रावस्वध्यूहन्ति ।

प्राञ्चमिति द्रोणकलशविशेषणं छन्दोगोक्तस्योदञ्चं वेति पक्षान्तरस्य व्यावृत्त्यर्थम् । उद्गातार उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तार एव न सुब्रह्मण्योऽपि । छन्दोगसूत्रे बहुवचनेन तेषामेव ग्रहणात् । ग्रावसु संमुखीकृतेषु द्रोणकलशं प्राञ्चमध्यूहन्ति । उपरि प्रतिष्ठापयन्ति ऋतपात्रमसीत्यादिस्वसूत्रोक्तेन विधिना ।

अधोक्षमुपकर्षन्ति ॥ ८ ॥

अक्षस्याध इत्यधोक्षम् । अव्ययीभावसमासोऽयम् । अक्षस्याधोभागेन ग्रावसु प्रतिष्ठापयितुमुपकर्षन्ति । उद्गातार इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते ।

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः । अतप्ततनूर्न तदामो

अश्नुते भृतास इद्दहन्तस्तत्समाशतेति तस्मिन्नुदीचीनदशं पवित्रमुद्गातारो वितत्य धारयन्ति ।

तस्मिन्कलश उदीचीनदशमुदग्दशं पवित्रं वितत्य विस्तार्य कोणान्धारयन्ति यथाऽधस्ताद्ग्रहा गृह्येरन्नित्यर्थः । उद्गातृविधिप्रदर्शनमनेकसामशाखाभेदेन पाठान्तरसत्त्वे पक्षे तृचविनियोगसत्त्वे पवित्रस्य प्राग्दशत्वे चापि अयमेव पाठोऽभिप्रेत एकैवर्गभिप्रेतोदग्दशत्वमेवाभिप्रेतं पवित्रस्येत्येतदर्थम् ।

एतयैवाध्वर्युरभिमन्त्रयते ।

एतयैव पवित्रं त इत्येतयैवर्चेत्यर्थः । ययोद्गातृभिर्वितत्य धारणं कृतं तयैवेति निष्कृष्टोऽर्थः । अनेन सामशाखान्तर्गतैवात्र विनियुज्यते नाऽऽरण्यकान्तर्गतेति बोध्यते तथा च एवं कर्मस्विति प्रवर्ग्यसूत्रबोधितं शान्तिकरणं न भवति । वितत्यमानमिति शेषः । पवित्रमिति लिङ्गात् ।

तस्य यजमानो नाभिं करोति ।

तस्य दशापवित्रस्य । तां वितननकाले दशापवित्रस्य नाभिं करोतीत्येतस्याध्वर्युकर्तृकताऽत एवोक्ता न चेदेतस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । तथा चाध्वर्युर्यजमानो वा नाभिं करोतीति विकल्पः सिद्धो भवति । अथ वाऽन्तर्भावितो णिज्कार्यः । तथा चाध्वर्युप्रेरणं यजमानकर्तृकं सिद्धं भवति । नाभिशब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः ।

होतृचमसेन चास्मिन्संततां धारा स्रावयति ।

स्रावयतीत्यनन्तरं चकारोऽन्वेति । तथा चायमर्थो भवति—यजमानो नाभिं करोति स एव धारां स्रावयति चेति । चकारस्य मध्ये पाठेन श्रुतिरेवेयमनूदितेत्यनुमीयते । अवधारणार्थो वा चकारः । यजमान इत्यनुवर्तत एवास्मिन्पक्षेऽपि । स्पष्टः सूत्रार्थः ।

आधवनीयादुन्नेतोदञ्चनेन होतृचमस आनयति ।

उन्नेतृग्रहणं परिकर्मिचमसाध्वर्युव्यावृत्त्यर्थं नत्वध्वर्युव्यावृत्त्यर्थं तस्य कार्यान्तरव्यापृतत्वेनासंभवादेव व्यावृतेः । उदञ्चनं नाम सोमग्रहणार्थश्चमस एव । तथा चोदञ्चनं चमसमिति बह्वृचाः । आपस्तम्बोऽत्र विशेषमाह—संतता धारा स्रावयितव्या कामो हास्य समर्धुको भवतीति विज्ञायते यं द्विष्यात्तस्य विच्छिन्द्यादिति । अस्य यजमानस्य कामाः समृध्येरन्निति फलार्थवादः ।

***स्रवत्या धाराया ग्रहान्गृह्णाति ।**

---

* स्रवन्त्या इति युक्तम् ।

---

१ क. °भेता प्राग्द° ।

नाभिदेशेन स्रवत्या धाराया इत्यर्थः । स्रवत्या धाराया इत्यपादाने पञ्चमी । स्रवत्या धारायाः सकाशाद्ध्रुवान्तान्ग्रहान्गृह्णातीत्यर्थः । अन्यथा धारया ग्रहान्गृह्णातीत्यैन्द्रवायवादिषु धारायामणुत्वविशेषणादन्तर्यामे महत्येव धारा । मीमांसकमते तु अन्तर्यामस्य धाराग्रहत्वं नास्तीति द्रष्टव्यम् । एतदन्ता परिभाषा धाराग्रहाणाम् ।

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छेत्यन्तर्यामम् ।

मादयस्वेत्यन्तः । गृह्णातीति पूर्वसूत्रादनुवर्तते ।

तस्योपाꣳशुना कल्पो व्याख्यातः ।

उत्थानगमने एव पर्यवसानमेतस्य सूत्रस्य । परं त्वत्रोत्थानमन्त्रस्यान्ते विशेषः स्वांकृतोऽसि मधुमतीर्न इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इति । अन्यथोपांशुदृष्टस्य स्वांकृतोऽसीत्येतावत एव ग्रहणे मधुमतीरित्यस्य प्रकरणपठितस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

उपांशुना कल्पो व्याख्यात इत्यनेन प्राप्तमुत्तरेण होतारमतिक्रम्येत्यादिकं तद्बाधकं विशेषमाह—

दक्षिणेन होतारमतिक्रम्य वाक्त्वाऽष्ट्विति दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववतिष्ठते दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्य स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति प्राञ्चमुदञ्चमृजुं दीर्घꣳ संततं जुहोति ।

वाक्त्वाऽष्ट्वित्ययं मनस्त्वाऽष्ट्वित्यनेन स्वशाखास्थेन मन्त्रेण विकल्पते । अथ वोत्थानमन्त्रशेष एव मनस्त्वाऽष्ट्वित्ययमंशः । स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति पुनर्मन्त्रवचनं पूर्वमन्त्रतोऽन्तकृतवैजात्यं द्योतयति । तथा च देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इति होममन्त्रस्यैव शेषो विनियोगान्तरासंभवादिति सिद्धं भवति । प्राञ्चमुदञ्चमैशानीदिक्पर्यन्तम् । उपांशुना कल्पो व्याख्यात इत्यनेनैव सिद्ध ऋजुं दीर्घं संततमितिवचनं यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्मं तस्य जुहुयाद्यं द्विष्यात्तस्य ह्रस्वं विच्छिन्नं जुहुयादितिसूत्रान्तरोक्तकाम्यतानिरासार्थम् ।

न परिधौ लेपं निमार्ष्टि नाऽऽग्रयणस्थाल्याꣳ संपातमवनयति ।

तेन सर्वस्य होमः । सशेषहोमपक्षे संपातावनयनरूपप्रतिपत्तेरभावाद्भक्षणं भवत्येव ।

एष ते योनिरपानाय त्वेति पात्रꣳ सादयति ।

पात्रमन्तर्यामपात्रं, सादनमायतने ।

नाꣳशुमवदधाति ।

स्पष्टम् ।

१ ख. °त्थानाग° । २ ख. °त्ययं मन्त्रः । स्वा° ।

ते अन्तरेण ध्यानाय त्वेत्युपाꣳशुसवनं ग्रावाणꣳ सꣳस्पृष्टमुपाꣳशुपात्रेण सादयति ।

ते उपांश्वन्तर्यामयोः पात्रे ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यसꣳस्पृष्टौ तस्य सादयेद्यं कामयेत सर्वमायुरियादिति सꣳस्पृष्टौ तस्य सादयेत् ।

यं यजमानं प्रमायुकोऽल्पायुः स्यादिति कामयेत तस्य यजमानस्य क्रतावसंस्पृष्टावुपांशुसवनेनासंस्पृष्टावुपांश्वन्तर्यामावध्वर्युः सादयेत् । यं यजमानं सर्वं पूर्णमायुरियादिति कामयेत तस्य क्रतौ संस्पृष्टावध्वर्युः सादयेत् । तत्र न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायेन पूर्वपक्षनिन्दाया उत्तरपक्षस्य प्राशस्त्ये तात्पर्यम् । परिक्रयलब्धोऽध्वर्युः कथमनिष्टं यजमानस्य कामयीत तस्मादर्थवादादुभयोरसंस्पृष्टतया सादनमप्रशस्तत्वान्नैव कार्यमिति । उत्तरः काम्यः कल्पो नित्योऽपि । अयं पक्षः केवलेनोपांशुपात्रमात्रसंस्पर्शात्मकेन नित्येन कल्पेन विकल्पते । अत्र कमिधातुश्रवणेऽपि न संकल्पः कामनाया यजमानगतत्वाभावात् । यं द्विष्यं यजमानं यजमानः कामयेतेति यजमानगतैव चेदेवंरीत्या कामना तदा कामनाप्रयुक्तः संकल्पो भवत्येव ।

उभावुदिते जुहोत्यत्वरमाणः ।

तमोपघाते प्रातरनुवाकसमाप्तावपि यस्य कर्मकरणविषये त्वरा नास्ति सोऽत्वरमाण एतादृशोऽध्वर्युरुभावुपांश्वन्तर्यामावुदिते सूर्ये सति जुहोतीत्यर्थः ।

त्वरमाणस्त्वनुदित उपांशुमुदितेऽन्तर्यामम् ।

तुशब्दः पूर्वापेक्षया वैलक्षण्यार्थः । त्वरायां सत्यामपि उदित एवान्तर्यामं गृह्णाति, उभयोरुदिते ग्रहणेऽपि स्वकाले सवनसमापनकरणसामर्थ्यवताऽपि अनुदित एवोपांशुर्ग्राह्य इति द्विविधोऽत्र नियमः । अनयैव रीत्योभयोरुपादानं सार्थकं नान्यथेति द्रष्टव्यम् ।

उभावनुदित इत्येकेषाम् ॥ ९ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अस्मिन्पक्षेऽपि ऐन्द्रवायवादीना ग्रहणमुदित एव यथा भवति तदनुरोधेनानुदितेऽन्तर्यामग्रहणम् ।

रेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु दिवाकरः ।
उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

इत्याग्निहोत्रदृष्ट एवोदितकालोऽत्र । स्पष्टोऽर्थः ।

इत्यौकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निचित्कवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विषाहस्राग्निचित्पौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टमप्र-
श्नस्य तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथाष्टमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

रथंतरसाम्न्यैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयात् ।

रथंतरं साम यस्मिन्स सोमो रथंतरसामा तस्मिन्रथंतरसाम्नीन्द्रवायू देवता यस्य ग्रहस्य स ऐन्द्रवायवः। सोऽग्रे प्रथमो ग्रहणे येषां त ऐन्द्रवायवाग्रा एतादृशान्ग्रहान्गृह्णीयादित्यर्थः । प्रथमे प्रयोगे रथंतरसामैवेत्येकेषामाचार्याणां मतम्। तथा चाऽऽपस्तम्बः—न रथंतरसामानमकृत्वा बृहत्सामानमाहरेदित्येक इति । एक इतिवचनान्नायं नियम इति बोध्यते ।

बृहत्साम्नि शुक्राग्रान् ।

शुक्रः शुक्रग्रहोऽग्रे येषां ते शुक्राग्रा एतादृशान्ग्रहान्बृहत्साम्नि सोमे गृह्णातीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽन्तर्यामोत्तरमादौ शुक्रमेव गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्वाऽन्यस्य हस्ते तं दत्त्वैन्द्रवायवं गृहीत्वा तं परिमृष्टमायतने सादयित्वा शुक्रं गृहीत्वा तं परिमृष्टमायतने सादयित्वा मैत्रावरुणं गृहीत्वा शृतशीतेन पयसा श्रीत्वा सादयित्वा मन्थिग्रहणादीत्येवं प्रयोगक्रमः । नचात्र ज्योतिष्टोमात्कर्मान्तरविधिः । ज्योतिष्टोमस्य रथंतरसामेतिविशेषणासंभवात्तत्र सामान्तरसत्त्वेन व्यावर्तकत्वाभावात्सकलज्योतिष्टोमव्यापनासंभवाच्च । अतः सामर्थ्याभावान्न ज्योतिष्टोमस्य रथंतरसामनिमित्त ऐन्द्रवायवाग्रताविधिः । नापि बृहत्सामनिमित्ते शुक्राग्रताविधिरिति वाच्यम् । यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयाद्यदि बृहत्सामा शुक्राग्रानिति श्रुतौ यदिशब्दाज्ज्योतिष्टोमप्रकरण एतस्याः श्रुतेः पाठाच्च सोमशब्देन ज्योतिष्टोमस्यैवानुवादात् । विशेषणत्वं तु अयोगव्यवच्छेदेन परस्परविरोधिरथंतरबृहत्सामव्यवच्छेदेन चोपपन्नं द्रष्टव्यम् । तथा च द्वितीयाध्याये तृतीयपादे जैमिनिः—गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्संयोगस्याशेषभूतत्वात् । एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वादिति-सूत्राभ्याम् । एकस्यैव क्रतोरग्निष्टोमस्य लिङ्गभेदाद्रथंतरसामा बृहत्सामोभयसामेत्येवंरू-

पस्य लिङ्गस्य स्वरूपस्य भेदादग्रताप्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वमेकक्रतुपरत्वमेव। एतेषामुदाहृतानां गुणवाक्यत्वाद्गुणा ऐन्द्रवायवाग्रत्वादयस्तदर्थानि वाक्यानि गुणवाक्यानि तस्माद्धेतोरेकक्रतुपरत्वमेवेति द्वितीयसूत्रार्थः। [प्रथम] सूत्रार्थस्तु रथंतरसामत्वादिः क्रतुसंयोगात्। पूर्वक्रतुसंबन्धात्कर्मान्तरमेव प्रयोजयेद्बोधयेत्। कुतः संयोगस्य रथंतरसामेति सामसंयोगस्याशेषे कृत्स्ने क्रतौ भूतत्वाद्वगतत्वात्तस्य च ज्योतिष्टोमे संभवाभावादिति।

उभयसाम्नि याथाकामी।

उभयं साम रथंतरबृहदात्मकं यस्मिन्सोमे स उभयसामा तस्मिन्याथाकामी यथाकामं यथेच्छमैन्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रता वा भवतीत्यर्थः। एतस्य प्रकृतावसंभवेन सर्वपृष्ठासोर्यामादौ निवेशः।

ऐन्द्रवायवान्गृह्णीयाद्वैकारिके पृष्ठसंयोगे।

कण्वरथंतराख्यविकारसिद्धे पृष्ठसंयोगे पृष्ठसंबन्धे यस्मिन्सोमे सति यथा सप्तदशप्रश्नान्तर्गतदशमे खण्डेऽग्निष्टोमेन कण्वरथंतरसाम्ना वैश्यः पुष्टिकामो यजेतेत्यादौ यथा वा राजनसाम्नि महाव्रत ऐन्द्रवायवाग्रानेव गृह्णीयादित्यर्थः।

ऐन्द्रवायवाग्राञ्ज्येष्ठबन्धुर्गृह्णीतेति नित्ये काम्ये।

ज्येष्ठबन्धुरित्यनन्तरं कनीयसाऽनतिक्रान्त इति शेषः। वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानुप्रयन्तीत्युपक्रम्य तस्मादैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्त इत्यैन्द्रवायवाग्रतोपसंहारेणैन्द्रवायवग्रहस्यैव प्रथमपाठेन च नित्ये ज्येष्ठबन्धुर्गृह्णीतेति शाखान्तरे फलश्रवणेन काम्ये विधौ चैन्द्रवायवाग्रतैव भवतीत्यर्थः। ज्येष्ठबन्धुरित्यस्य ज्येष्ठभ्रातेत्यर्थः। अस्मिन्नर्थे श्रुतिरस्ति न ज्यायांसं कनीयानतिक्रामतीति। एतस्य काम्यत्वमैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयाद्यः कामयेतेत्युपक्रम्य न ज्यायांसं कनीयानतिक्रामतीत्युपसंहारात्। कनीयःकृतातिक्रमपरिहार एवात्र कामना।

ऐन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयादामयाविन इति ब्राह्मणव्याख्यातानि काम्यानि ग्रहणानि तेषां याथाकामी।

आमयावी रोगी। अन्तर्यामस्य धाराग्रहत्वेऽपि न तत्पूर्वमैन्द्रवायवग्रहणं किं तु स्वस्थान एवैन्द्रवायवः। न चैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्निति तदनन्तरं काम्याग्रताविधानमिति सर्वादितः प्रतिकर्ष इति वाच्यम्। प्रस्तुतधाराग्रहाणामेवाग्रताविशिष्टानां फलसंबन्धात्। तदाह दशमाध्याये पञ्चमे पादे जैमिनिः—कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यादिति। शुक्राग्रत्वे तु न स्वस्थानस्थितिः। अप्राप्तशुक्राग्रताया एव फले विधानात्। तस्मादादित एव प्रतिकर्षः। तथा च दश-

माध्याये पञ्चमे पादे जैमिनिः—परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात्तदादिष्विति । ऐन्द्रवायवादिधाराग्रहाणां प्रकृतत्वात्तदाश्रितैव शुक्राग्रता फले विधीयत इति न सर्वादितः प्रतिकर्षः । तथा च दशमाध्याये पञ्चमे पादे जैमिनिः—पुरस्तादैन्द्रवायवाग्रस्य कृतदेशत्वादिति । गृह्णीरन्निति बहुवचनात्सत्रपरता मैत्रावरुणाग्रतायाः । आश्विनाग्रत्वे ध्यानाय त्वेत्युपांशुसवनसादनोत्तरमेवाऽऽदौ मैत्रावरुणचमसीयैकधनैकदेशानामाधवनीयेऽवनयनं कृत्वा तिरःपवित्रं पूतभृति तदेकदेशमवनीय द्रोणकलशादुपस्तीर्य पूतभृत उन्नीय द्रोणकलशादभिघारयतीति स्वोक्तप्रकारेण बहिष्पवमानात्पूर्वमेव ग्रहणं वाचनिकम् । अथवाऽन्तर्यामहोमोत्तरमेव मैत्रावरुणचमसीयाश्चैकधनैकदेशाश्चाऽऽधवनीयेऽवनीयेत्यादि आश्विनग्रहग्रहणान्तं कृत्वैन्द्रवायवग्रहणादि ध्रुवग्रहणान्तं कृत्वा धारां विरम्य प्रपीड्य पवित्रं तन्निधाय सवनीयपशूपाकरणादि समानम् । शुक्राग्रतायां प्रकारः प्रागेवोक्तः । मन्थ्यग्रतायामादौ मन्थिनं गृहीत्वैन्द्रवायवं गृहीत्वा तत्सादनानन्तरं मन्थिनं सादयित्वा मैत्रावरुणशुक्रसादनानन्तरमाग्रयणग्रहणसादनादि । आग्रयणाग्रोक्थ्याग्रतयोः प्रथममेतयोर्ग्रहणमनन्तरमैन्द्रवायवादीनाम् । एतेषां पक्षाणामिष्टविषयकत्वात्काम्यत्वम् ।

मैत्रावरुणाश्विनशुक्रमन्थ्याग्रयणोक्थ्याग्रतास्वरूपमाह—

पुरस्तादैन्द्रवायवाद्गृह्यन्ते सन्ने साद्यन्ते ।

सन्न ऐन्द्रवायवे सन्ने । सादनं चाविशेषत्वादिति जैमिनिरपि । अवदानवद्ग्रहणस्य न प्रदानोपक्रमत्वं सर्वेषु गृहीतेषु पश्चात्तदनुष्ठानात् । नातः प्रदानापकर्षः । तथा च जैमिनिः-प्रदानं चापि सादनवदिति ।

प्रकृतं प्रयोगमाह—

ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ।

सामान्यप्रतिज्ञानं काम्यविषयकत्वशङ्कां निवर्तयितुम् ।

आ वायो भूषेत्यनुद्रुत्य पात्रमुपयच्छत्युपयामगृहीतोऽसि वायवे त्वेति तस्मिन्गृह्णाति ।

उपयमनं नाम धारायाः समीपे नियमनं धारणमिति यावत् । तस्मिन्धाराया अधस्ताद्धृते पात्रे चतुर्थभागन्यूनं पात्रार्धमितं सोमं गृह्णातीत्यर्थः ।

पात्रमपयम्येन्द्रवायू इत्यनुद्रुत्य पुनरेवोपयच्छत्युपयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुभ्यां त्वेति तस्मिन्पुनर्गृह्णाति ।

अपयम्य धारातो दूरीकृत्योपर्यर्धं गृह्णाति । पुनरेवोपयच्छतीतिवचनं पात्रभेदशङ्कानिरासार्थम् । पुनरेवोपयच्छतीत्यनेनैव सिद्धे तस्मिन्पुनर्गृह्णातीतिवचनमैन्द्रवायवग्र-

हणकाले पुनरुपयमनमात्रं वायव्यपात्रस्य, ऐन्द्रवायवग्रहणं तु भिन्नपात्र इति पुनः शङ्कायास्तादवस्थ्यं स्यात्तद्वारयितुम्। तस्मिन्पुनर्गृह्णातीत्येतावतैव सिद्धे पुनरेवोपयच्छतीतिवचनं धारातो दूरीकृतस्यापि पात्रस्य ग्रहणसमय एव धाराया अधस्तादेव नयनं केवलं स्यात्तन्मा भूत्किं तु मध्ये धारासमीपे मन्त्रपठनकाल एव धारणं यथा स्यादित्येतदर्थम्। वायोर्द्विवारग्रहणविषये ब्राह्मणम्—तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते तस्मात्सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विर्वायवे द्वौ हि स वराववृणीतेति।

यदव्यापृतं पवित्रं तेन परिमृज्यैष ते योनिः सजोषाभ्यां त्वेत्यायतने सादयति।

अव्यापृतमित्यनेन द्रोणकलशोपरि धृतस्य व्यावृत्तिः क्रियते। तेनेति वचनाद्दशाभिरेव परिमार्जनमापस्तम्बोक्तं मानवसूत्रोक्तं च निवार्यते। आयतने स्वस्थाने। ग्रहेषु तु सहिरण्यतेति पूर्वोक्तया परिभाषया सर्वेषु ग्रहेषु हिरण्यश्रयणम्। एतस्य कृताकृतत्वमग्रे वक्ष्यते।

परिभाषामाह—

पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्टादुपयामा ऋचा।

ऐन्द्रवायवग्रहणोत्तरं परिभाषाकरणादैन्द्रवायव एतस्या न प्रवृत्तिः। तथा चोपयामेनैवैन्द्रवायवग्रहणमुपरिष्टादुपयामत्वेऽपि। अनुद्रुत्येत्यस्यात्र पठित्वेत्येवार्थो न तूपयामेन सह योजनार्थः। अन्यथा मन्त्रोपयामसंधानसमकालतया ग्रहण एव संभवेन पात्रोपयमनरूपक्रियाया मध्ये विहिताया निरर्थकत्वापत्तेः। अनुद्रुत्येत्यस्य पठित्वेत्यर्थस्वीकारे पाठसमकालपात्रोपयमने कालभेदसंभवेन निरर्थकत्वाभावात्। ल्यपः समकालत्वमेवार्थो न तु आनन्तर्यमर्थः। अन्यथा तद्दोषतादवस्थ्यापत्तेः। पुरस्तादुपयामा येषां ग्रहाणां ते पुरस्तादुपयामाः, येषां ग्रहाणां मन्त्रेषु पुरस्तात्पूर्वमुपयामगृहीतोऽसीति पठितस्त इति यावत्। एतादृशा ये ग्रहास्ते यजुषा गृह्यन्ते यजुःकरणकग्रहणा भवन्तीत्यर्थः। उपरिष्टादुपयामा येषां ग्रहाणां त उपरिष्टादुपयामाः, येषां ग्रहाणां मन्त्रेषूपरिष्टादनन्तरमुपयामगृहीतोऽसीति पठितस्त इति यावत्। एतादृशा ये ग्रहास्त ऋचा गृह्यन्त ऋक्करणकग्रहणा भवन्तीत्यर्थः। पुरस्तादुपयामा यजुरन्ते गृह्यन्त उपरिष्टादुपयामा ऋगन्ते ननूपयामेनेत्यर्थः। एतेन कदाचन प्रयुच्छसीति शृतातङ्क्यं दधि यज्ञो देवानां प्रत्येतीति य आदित्यस्थालगा८ सोमस्त८ सर्वं गृह्णातीत्यादित्यग्रहीयदधिग्रहणसर्वसोमग्रहणयोरुपयामपाठाभावादुपयामेनैव ग्रहणं सिध्यति। षोडशे प्रश्ने षोडशे खण्डे विपुत्रत्युद्द्त्यं जातवेदसमिति तेषां मध्ये सौर्यं सप्तमं मध्यमं गृह्णाति

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतय इति विश्वजिति वैश्वकर्माणं महीमू षु मातरमित्यपरेद्युरादित्यमित्येतत्सूत्रेण विहिते प्रथमे विषुवति गृह्यमाणे सौर्येऽतिग्राह्ये विश्वजिति गृह्यमाणे वैश्वकर्मणेऽतिग्राह्य उत्तरे विषुवति आदित्येऽतिग्राह्ये चोपयामपाठाभावादुपयामेनैव ग्रहणम् । उपयाम उपयामगृहीतोऽसीत्यंशः । उपयामशब्देन पात्ररूपा पृथिव्युच्यते । तथा च श्रुतिः—उपयामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनुप्रजायन्त इति । उपयामेन पृथिव्यैव गृहीतोऽसि हे सोमेति मन्त्रार्थः ।

सर्वग्रहाणां परिमार्जनं यथायोनिसादनं च ।

ग्रहाणामिति बहुवचनेनैव सिद्धे सर्वग्रहणं परिभाषार्थम् । तेन धाराग्रहव्यतिरिक्तोक्थ्यादिग्रहेष्वपि परिमार्जनं सिद्धं भवति । अत्र परिभाषाकरणात्पूर्वेषु ग्रहेषु न परिमार्जनम् । ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रैकत्वश्रवणादेकस्यैव ग्रहस्य संमार्ग इति तु न भवति । ग्रहमात्रोद्देश्यत्वात्सर्वग्रहेषु संमार्गः । एकत्वस्यापि विधाने तु ग्रहोद्देशेन संमार्गैकत्वोभयविधाने वाक्यभेदापत्तेः । तस्मादेकत्वानुवाद एव । तथा च तृतीयाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिः—एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति । न्यायप्रदर्शनार्थं च सर्वग्रहणम् । सूत्रार्थस्तु ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रैकत्वश्रवणादेकस्यैव ग्रहस्य संमार्गो न सर्वेषां श्रुतावेकत्वस्यैव संबन्धादिति । परिमार्जनं यद्व्याप्तं तेन । पूर्वत्र तस्यैवोक्तत्वात् । ग्रहग्रहणं चमसव्यावृत्त्यर्थम् । एकत्वाविवक्षावत्तस्वरूपाविवक्षा नैव भवति किं तु विवक्षैव स्वरूपस्य । उद्देश्यं विना विध्ययोगेन तत्स्वरूपस्याविवक्षायां कारणाभावात् । तथा च चमसेषु न संमार्ग इति । तथा च तृतीयाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिः—संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात्, व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्दप्रमाणत्वादिति सूत्राभ्याम् । संस्कारात्संमार्गरूपसंस्काराद्गुणानां ग्रहत्वचमसत्वादिगुणानामव्यवस्थैव स्यान्न तु ग्रहत्वचमसत्वस्वरूपव्यवस्थाऽत्र । तेन चमसानामपि संमार्ग इति प्रथमसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रे वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । व्यवस्थैवात्रार्थस्य ग्रहचमसत्वधर्मद्वयावच्छिन्नार्थद्वयस्य ग्रहचमसात्मकस्य श्रुतिसंयोगाद्ग्रहं संमार्ष्टीत्येव श्रुतिसंबन्धो न तु चमसं संमार्ष्टीति श्रुतिसंबन्धस्तस्माद्ग्रहश्रुतिसंबन्धात्तस्य ग्रहश्रुतिसंबन्धस्य शब्दप्रमाणत्वाच्छब्दैकगम्यत्वादिति द्वितीयसूत्रार्थः । योनिशब्देन कारणीभूतमन्त्रायतनयोर्ग्रहणम् । योनिश्च योनिश्च योनी योनी अनतिक्रम्य यथायोनि । तथा च यथाकरणमन्त्रं यथायतनं चेत्यर्थः । योनिशब्दस्य कारणवाचित्वं प्रसिद्धम् । स्थानवाचित्वं तु योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारीति श्रुतेर्हे इन्द्र तवोपवेशनाय स्थानं मया कृतमित्यर्थात् । ग्रहणकाले पूर्वं बुध्नस्योदकेऽवधानं बौधायनेनोक्तं तदपि दृष्टप्रयोजनसंभावनायां कर्तव्यं सर्वत्र । अत्र परिभाषाकरणादन्तर्यामान्तेषु ग्रहेषु न परिमार्जनम् । चकार ऋगुपयामयोरनुद्रवणसमुच्चयार्थः ।

अयं वां मित्रावरुणेति मैत्रावरुणꣳ राया वयꣳ ससवाꣳसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः। तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीमिति तꣳ शृतशीतेन पयसा श्रीत्वा सादयति।

इत्यनुद्रुत्य पात्रमुपयच्छतीति सर्वग्रहेष्वनुवर्तते। मैत्रावरुणमित्यनन्तरं गृहीत्वेति शेषः। अयं वां मित्रावरुणेत्यादिषु तत्तत्प्रतीकेन तत्तल्लिङ्गकग्रहणमन्त्रसहिताः सर्वे मन्त्रा गृह्यन्ते। तं मैत्रावरुणं शृतशीतेन शृतं पक्वं सच्छीतं तेन पयसा पूर्वसंपादितदोहेन श्रीत्वा मिश्रयित्वेत्यर्थः। शृतेनेत्येतावत्युच्यमाने पक्तार्थमत्रैव दोहः स्यात्तदर्थं शीतेनेति। शीतेनेत्येतावत्युच्यमाने तापो न स्यात्तदर्थं शृतेनेति। शृतशब्दः पाकपरः शृतं पाक इति पाणिनिस्मरणात्। यथादेवतमन्त्रेण तत्तन्मन्त्रान्ते, तत्तद्देवतालिङ्गकग्रहणमन्त्रस्तत्तद्ग्रहणे तत्तद्देवतालिङ्गकसादनमन्त्रस्तत्तद्ग्रहसादन इति सर्वग्रहोपयोगिविधिः। मैत्रावरुणग्रहेऽयं वां मित्रावरुणेति उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वेति एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति मैत्रावरुणग्रहे मन्त्राः। एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति सादनमन्त्रः।

अयं वेन इति शुक्रꣳ हिरण्येन श्रीणाति।

शुक्रमित्यनन्तरं गृहीत्वेति शेषः। अत्र हिरण्येन श्रीणातीति पुनर्विधानात्पूर्वत्र हिरण्यश्रयणस्यानित्यता। उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वा, एष ते योनिर्वीरतां पाहीति ग्रहणसादनौ मन्त्रौ।

तं प्रत्नथेति मन्थिनम्।

गृहीत्वेति शेषः।

मनो न येषु हवनेषु जुहद्विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता। आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्या-श्रीणीताऽऽदिशं गभस्ताविति सक्तुभिर्मन्थिनꣳ श्रीणात्यात्मानमनभिध्वंꣳसयन्नितराꣳश्च ग्रहान्।

उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा, एष ते योनिः प्रजाः पाहीति ग्रहणसादनौ। सक्तवो यवपिष्टानि। तत्रैव तस्य रूढेः। तद्यवं प्राविशदिति लिङ्गाच्च। अत्र सक्तवः श्रौताग्नौ भर्जनाविधानाद्बहिरेव विहारादुत्पादयितव्याः। बौधायनेन लौकिकसक्तुनिष्पादनमेवोक्तं तच्च पूर्वेद्युरेव। तदर्थं पयश्च सक्तूꣳश्च कुरुतेति प्रैष एवोक्तः। आत्मानमनभिध्वंसयन्नविकिरन्। इतरान्ग्रहांश्चानभिध्वंसयन्नविकिरन्नित्यर्थः। आत्मानमनभि-

१ ग. ङ. ज. झ. ञ ससृवाꣳ०।

ध्वंसयान्नितरांश्च ग्रहानितिवचनादेवं ज्ञायते प्रवाते देशे प्रायेण सक्तुध्वंसनं स्यादेव तच्च सोमस्यान्येषां हविषां च परस्परं संसर्जने दोषावहं स्यादिति । तेनान्यानि हवींषि स्पृष्ट्वा प्रक्षालितपाणिभिरेव राजा स्प्रष्टव्यः । राजानं स्पृष्ट्वाऽन्यानि हवींषि । तथा च वाधूलादिसूत्रे नास्पृष्टोदकाः सोमेनेतराणि हवींष्यालभेरन्निति । कात्यायनसूत्रे च—आज्यमालभ्योपस्पृशेदपः सोममालभ्यमानस्तथेति । छन्दोगसूत्रे च — न राजानमालभ्यानुपस्पृश्याप आज्यमालभेरंस्तथाऽऽज्यं राजानं सर्वत्रेति । आश्वलायनेनापि तत्र तत्र राजसंस्पर्शनोपस्थितेः प्राक्स्पृष्टोदकमिति उदकस्पर्शो विहितः । एतदन्तानामुपांशुस्वरः ।

ये देवा दिव्येकादश स्थेति स्थाल्याग्रयणपा-
ग्रयणोऽसीति वा पुरस्तादुपयामेन यजुषा ।

स्थालीग्रहणं तां विश्वे देवा आग्रयणस्थाल्योर्जमदुहन्नित्याद्यर्थवादबोधितोर्गदोहपात्रताऽऽग्रयणग्रहणकाले कर्तव्येति स्फोरणाय । स्थाल्या गृह्णाति । वायव्येन जुहोति । तस्मादन्येन पात्रेण पशून्दुहन्ति । अन्येन प्रतिगृह्णन्ति । अथो व्यावृतमेव तद्यजमानो गच्छतीतिश्रुतिचोदितस्थालीकरणकग्रहानुकरणाय च । ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्सुषदो महिनैकादश स्थ ते देवा यज्ञमिमं जुषध्वमुपयामगृहीतोऽसीति प्रथमे पक्षे मन्त्रः । उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिमभि सवना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणेति द्वितीये पक्षे मन्त्रः । एतेनोपरिष्टादुपयामस्यैवाऽऽग्रयणोऽसीत्ययं शेष इति शङ्का निरस्ता । आग्रयणोऽसीति पुरस्तादुपयामेन यजुषा वेत्यन्वयः । पुरस्तादुपयामेनेति विशेषणात्पूर्वमन्त्रस्यकर्वादुपरिष्टादुपयामत्वं सूचितम् । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—ये देवा दिवीत्युपरिष्टादुपयामया पुरस्तादुपयामेन वा यजुषेति । पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्टादुपयामा ऋचेत्यनेनैव सिद्धेऽत्र पुरस्तादुपयामेनेति वचनमेकस्यैवोपयामस्य मध्यपातिन उभयान्वयित्वादुभयमन्त्रस्यापि सोपयामत्वमिति, तेनोपयामद्वयपाठाभावात्कस्य सोपयामत्वं कस्योपयामरहितत्वं तथा च यस्योपयामरहितत्वं तस्योपयामेनैव ग्रहणं स्यान्नतु ऋग्यजुरन्यतरान्त इति तद्व्यावर्तयितुम् । तेनोभयपक्षेऽपि तत्तन्मन्त्रान्त एव ग्रहणं न त्वेकत्रोपयामेनैकत्र मन्त्रान्त इति सिद्धं भवति ।

द्वाभ्यां धाराभ्यां गृह्णाति ।

सामान्यप्रतिज्ञेयं द्वयोर्धारयोः साहित्यार्था ।

य आग्रयणस्थाल्यां सोमस्तस्यैकदेशमन्य-
स्मिन्पात्रे *निषिच्य द्वितीयां धारां करोति ।

* सूत्रपुस्तकेषु निःषिच्येति पाठः ।

अनेन ज्ञायत उपांशुपात्रस्य बिलं विस्तीर्णं निम्नतरं चेति । इदमपि ज्ञायतेऽर्धस्य होमोऽर्धस्य स्थाल्यामवनयनमिति । एकदेशश्चतुर्थांशरूपः । अन्यस्मिन्यस्मिन्कस्मिंश्चित्पात्रे निषिच्य स्रावयित्वा तेन द्वितीयां धारां करोतीत्यर्थः ।

विदद्यती सरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः पूर्व्यꣳ सध्रियक्कः । अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गादिति पुरोरुचमभिचरतः कुर्यात् ।

उपयाममन्त्रात्प्रागुच्यते यर्क्तस्याः पुरोरुगिति संज्ञा । यत्राभिचारनिमित्ते ग्रहग्रहणे विशेषभूताया ऋचो ग्रहणं क्रियते तत्र पुरोरुगिति संज्ञयोपादानम् । दृष्टं चैतच्छ्रुतावभिचर्यमाणस्योक्थ्याग्रतायाम्—उक्थ्याग्रान्गृह्णीताभिचर्यमाणः सर्वेषां वा एतत्पात्राणामिन्द्रियं यदुक्थ्यपात्रꣳ सर्वेणैवैनमिन्द्रियेणातिप्रयुङ्क्ते सरस्वत्यभिनोनेषिवस्य इति पुरोरुचं कुर्याद्वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमतिप्रयुङ्क्ते मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्मेत्याह मृत्योर्वै क्षेत्राण्यरणानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न गच्छतीति । अभिचरतीत्यभिचरंस्तस्याभिचरतो द्वेष्यमुद्दिश्याभिचारं कुर्वतः । एतादृशस्य यजमानस्येमां पुरोरुचं कुर्यात् । रुग्णवत्पदघटितत्वादिति भावः । अत्र श्रुतावुपयामपाठाभावादुपयामेनैव ग्रहणं नर्गन्त इति द्रष्टव्यम् ।

त्रिꣳशत्त्रयश्चेति भ्रातृव्यवतः ।

भ्रातृव्यः शत्रुस्तद्वतः । पूर्वः कल्पस्तस्यैवापकाराय । अयं तु तत्कृतापकारप्रतीकारायेति भेदः । अत्राऽऽग्रयणोऽसीत्ययमुपरिष्टादुपयामस्यैव शेषः । पूर्ववद्विकल्पबोधकपदाभावात् । आग्रयणोऽसीत्यस्मिन्मन्त्रे भ्रातृव्यकर्तृकापकारप्रतीकारबोधकपदाभावेन तदुपयोगासंभवाच्च । सादनमन्त्रः पूर्ववदेव ।

आग्रयणं गृहीत्वा हिमिति त्रिर्हिं करोति शनैरग्रेऽथोच्चैरथ सूच्चैः सोमः पवत इति त्रिराह शनैरग्रेऽथोच्चैरथ सूच्चैः ॥ १० ॥

आग्रयणं गृहीत्वेतिवचनं नैमित्तिक आग्रयणग्रहण एव वक्ष्यमाणमभिमन्त्रणान्तमिति शङ्कां व्यावर्तयितुम् । तेन नित्येऽपि आग्रयणग्रहण इदं भवत्येवेति सिद्धं भवति । हिंकारस्य हिं हुं हामितिनानारूपत्वाद्दिष्टपरिग्रहार्थः पाठो हिमिति । अग्र उच्चैरितिश्रवणाच्छनैःशब्द स्वरे वर्तते । शनैरुच्चैः सूच्चैरितिशब्दैर्मन्द्रमध्यमकुष्टस्वरा उच्यन्ते । शनैरुच्चैः सूच्चैरित्येतावतैव हिंकारत्रयस्य स्वरत्रये लब्धेऽग्रशब्दोऽथशब्दद्वयं चेदं ज्ञापयति प्रथमं त्रिः शनैरनन्तरमेवोच्चैस्तदनन्तरमेव सूच्चैरिति न तु एकवारं शनैस्तत उच्चैस्ततः सूच्चैरित्येतादृशक्रमेणेति । एतेनार्थात्प्रतिस्वरं त्रिरावृत्तिरपि सिद्धा भवति । सुष्ठुच्चैः सूच्चैरुच्चैरपेक्षया सुष्ठुता । सोमः पवत इत्यत्राप्येवमेव द्रष्टव्यम् ।

अस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै क्षत्राय पवतेऽस्मै सुन्वते यजमानाय पवत इष ऊर्जे पवतेऽद्भ्य ओषधीभ्यः पवते वनस्पतिभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते सुभूताय पवते ब्रह्मवर्चसाय पवते यजमानाय पवते मह्यं ज्यैष्ठ्याय पवत इति सोममभिमन्त्र्य वाचं विसृजते ।

सोमं गृहीतम् । अभिमन्त्रणाऽव्यवहितोत्तरमेव वाचं विसृजते । तत एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादनम् । वाचं विसृजत इत्यनेन वाग्विसृष्टा मयेति भावना कर्तव्येति बोध्यते न तु वाग्विसर्गार्थं सर्वथा भाषणं मध्ये कर्तव्यमिति । आग्रयणनिर्वचनं श्रुतौ—वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना ते देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्णत साऽमन्यत वागन्तर्यन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्यागच्छत्तदाग्रयणस्याऽऽग्रयणत्वमिति ।

अतिग्राह्यान्गृह्णाति ।

अतिग्राह्यसंज्ञकान्ग्रहान्गृह्णातीत्यर्थः । सामान्यप्रतिज्ञेयम् । इयं च प्रतिज्ञा सूत्रान्तरोक्तपाक्षिकत्वव्यावृत्त्यर्था । न चोक्थ्ये गृह्णीयाद्विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या इति विशेषवचनं यद्विषये तत्रैव नान्यासु विकृतिष्वतिदेशः, अन्यथोक्थ्ये गृह्णीयाद्विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या इत्युभयत्रैवातिदेशः कृतो व्यर्थः स्यात् । अग्निष्टोमे तु ग्रहीतव्या इति वाक्यं[1] तु नियतत्वार्थमपेक्षत एवेति वाच्यम् । गुणकामप्रवृत्त्यर्थं समानविधानस्याऽऽवश्यकतया पुनःश्रवणस्य समानविधानार्थत्वेनान्यत्रातिदेशनिवृत्त्यभावात् । तथा चैकादशाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिः—अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यादिति ।

अग्न आयूंषि पवस इत्याग्नेयमुत्तिष्ठन्नोजसा सहेत्यैन्द्रं तरणिर्विश्वदर्शत इति सौर्यम् ।

उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा तेजस्वते । एष ते योनिरग्नये त्वा तेजस्वत इत्याग्नेयस्य ग्रहणसादने । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस्वते, एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजस्वत इत्यैन्द्रस्य । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वते, एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वत इति सौर्यस्य । ऋगन्ते ग्रहणम् ।

ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत्समवर्तयत् । इन्द्रश्चर्मेव रोदसी । अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथेति वैताभ्याम् ।

---

1 क. ग. वाक्ये ।

ऐन्द्रपौर्णयोर्वैकल्पिकौ शाखान्तरीयौ मन्त्रौ। ग्रहणसादनमन्त्रौ तु पूर्ववैव तयोः। आग्नेयातिग्राह्यस्य तूक्त एव मन्त्रः। अतिग्राह्यनिर्वचनं श्रुतौ—देवा वा इन्द्रियं वीर्यं[1] व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत तदतिग्राह्या अभवन्तदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वमिति।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वय-
स्वत उक्थ्यायुव इति स्थाल्योक्थ्यम्।

स्थालीग्रहणं तामिन्द्र उक्थ्यस्थाल्येन्द्रियमदुहदित्यर्थवादबोधितदोहभावनास्फोरणाय श्रुत्यनुकरणाय च। विष्णवे त्वेत्यन्तो मन्त्रः। यजुरन्तेऽत्र ग्रहणम्। एष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्थ्यायुव इति सादनमन्त्रः।

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थाल्या ध्रुवम्।

स्थालीग्रहणं तां मनुष्या ध्रुवस्थाल्याऽऽयुरदुह्रन्नित्यर्थवादबोधितायुर्दोहभावनास्फोरणाय श्रुत्यनुकरणाय च। अन्तर्गेते ग्रहणम्। उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानरायेति उपयाममन्त्रः।

ध्रुवोऽसीति वा पुरस्तादुपयामेन यजुषा।

उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानराय ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम इति मन्त्रपाठः। यजुरन्तेऽत्र ग्रहणम्। पूर्ववद्व्याख्यानम्। एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानरायेति सादनमुभयत्रापि।

पूर्णम्।

एतेन ज्ञायत इतरे ग्रहा नित्यमुपर्यर्धं ग्रहीतव्याः। ध्रुवस्तु पूर्ण एव नित्यं ग्राह्यः।

द्वेष्यस्योनम्।

द्वेष्यस्य यजमानद्वेष्यस्य नाशायोनम्। तथा चाऽऽपस्तम्बः—अल्पं गृह्णीयाद्यः कामयेत प्रमायुकः स्यादित्युपर्यर्धं यः कामयेतोत्तरमायुरियामिति। अल्पं न्यूनम्। अर्धादधिकमुपर्यर्धम्। उत्तरमायुः पञ्चाशत ऊर्ध्वं वयः।

हिरण्ये सादयत्यायुष्कामस्य।

आयतन एव हिरण्ये सादनम्। स्पष्टमेतदुक्तमापस्तम्बेन—एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानरायेत्यायतने हिरण्ये सादयेदायुष्कामस्येति। हिरण्यसादनस्य काम्यत्वाद्विकृतौ निवृत्तिः। आयुष्कामो हिरण्ये सादयिष्य इति संकल्पो यजमानेन कार्यः।

तं दक्षिणे हविर्धान आसीनो राजपुत्रो गोपायति।

तं ध्रुवम्। दक्षिणे हविर्धान इति समीपसप्तमी। तथा च दक्षिणहविर्धानसमीप-

---

१ ख. ङ. ज. झ. ञ. °त इ°।

आसीन इत्यर्थो भवति । दक्षिणग्रहणमुत्तरस्याावृत्त्यर्थम् । आसीनग्रहणं दक्षिणे हविर्धान इति सप्तम्यन्तस्याऽऽकाङ्क्षापूरणार्थमनुवादः । अथ वा दक्षिण इति प्रदेशविशेषणं न तु हविर्धानविशेषणम् । तथा चायमर्थो भवति—हविर्धानमण्डपे दक्षिणे प्रदेश आसीन इति । दक्षिणे प्रदेश इति सामान्योक्त्या यत्र कुत्रचिद्दक्षिणे प्रदेश उपवेशनं सिद्धं भवति । उपवेशनाय हविर्धानरूपं स्थलविशेषं विधातुमनुवादो वा । दक्षिणेनेति पाठ एनबन्तो दक्षिणशब्दो ध्रुवसमीप एवोपवेशनं विदधाति । हविर्धान आसीन इत्यनेन बहिरुपवेशनं व्यावर्त्यते । राज्ञः पुत्रो राजपुत्र इत्येव समासो न तु राजा चासौ पुत्रश्चेति । पुत्रपदवैयर्थ्यापत्तेः । राज्ञः पुत्र इत्येतादृशे समासे तु राजा भिन्नः पुत्रो भिन्न इति न पुत्रपदवैयर्थ्यम् । राजसंबन्ध्यभिन्नः पुत्र इति समासार्थः । निपातातिरिक्तनामार्थयोरभेदान्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वात् । गोपायति रक्षति । गुपू रक्षण इत्यस्माद्धातोर्गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय इत्यायप्रत्यये गुणे च सति रूपम् । अवनयनपर्यन्तं रक्षणमर्थात् । आऽवनयनादित्यापस्तम्बः स्पष्टमेवाऽऽह । राजपुत्रविधानेन बौधायनोक्तो ध्रुवगोपारव्यः सदस्यो व्यावर्त्यते । अत एव सदस्यपुरुषावन्यौ द्वौ सदस्यावपि व्यावर्त्येते । न च राजपुत्रस्यैव सदस्यत्वमस्त्विति वाच्यम् । सदस्येऽपि ऋत्विक्त्वसत्त्वेन राजपुत्रस्य क्षत्रियत्वेन तत्राऽऽर्त्विज्याधिकारस्यासत्त्वेन ऋत्विक्त्वाभावात् । अत्रावेष्ट्यधिकरणन्यायेन राजशब्दः क्षत्रियपरो नैव भवति । किं तु अभिषिक्तक्षत्रियपर एव । अन्यथा पुत्रशब्दवैयर्थ्यापत्तेः ।

सर्वान्पूर्णान्वृष्टिकामस्य ग्रहान्गृह्णीयात् ।

सर्वग्रहणं धाराग्रहव्यतिरिक्तोक्थ्यपर्यायादिसंग्रहार्थम् । इदं च काम्यत्वात्प्रकृतावेव निविशते । पूर्णान्ग्रहान्गृह्णीयाद्यर्हि पर्जन्यो न वर्षेत्प्राणान्वा एतर्हि प्रजानाꣳ शुगृच्छति यर्हि पर्जन्यो न वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव प्रजानाꣳ शुचो मुञ्चति ताजक्प्रवर्षतीति ब्राह्मणम् । आमयाविनोऽपि पूर्णग्रहग्रहणम् । तथा च ब्राह्मणम्—पूर्णान्ग्रहान्गृह्णीयादामयाविनः प्राणान्वा एतस्य शुगृच्छति यस्याऽऽमयति प्राणा ग्रहाः प्राणानेवास्य शुचो मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येवेति । सूत्रे वृष्टिकामग्रहणमामयाविन उपलक्षणम् ।

यदि कामयेत यो ग्रामे तं ग्रामान्निरूह्येयं यो बहिर्ग्रामात्तं ग्रामे कुर्यामितीदमहममुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रममुष्या विश उत्खिदामीति ध्रुवमुत्खिद्येदमहममुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रममुष्यां विशि सादयामीति तं पुनः सादयेद्य एव ग्रामे तं ग्रामान्निरू(रु)ह्य यो बहिर्ग्रामात्तं ग्रामे करोति ।

यदीत्यनेन कामनाया यजमानगतत्वं प्रदर्श्यते । कामयेतेत्यनेन काम्यत्वम् । यो ग्रामे शत्रुस्तं ग्रामाद्बहिः पर्यासयेयं यो बहिर्ग्रामात्सुहृत्तं ग्रामे तस्य स्थाने कुर्यामिति

यदि यजमानः कामयीत तदाऽध्वर्युरिदमहममुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रममुष्या विश उत्खिदामीति मन्त्रेण ध्रुवमुत्खिद्य तस्मात्स्थानादपनीयेदमहममुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रममुष्यां विशि सादयामीति मन्त्रेण तं ध्रुवं पुनस्तत्रैव सादयेत् । य एव शत्रुर्ग्रामे तं ग्रामान्निरू(रु)ह्य पर्यस्य यः सुहृद्बहिर्ग्रामात्तं ग्रामे शत्रोः स्थानेऽनेन विधिना करोति । उत्खेदनमूर्ध्वग्रहणम् । उत्खेदनार्थे मन्त्रेऽमुमित्यस्य स्थाने शत्रोर्नामग्रहणम् । आमुष्यायण इति तस्य गोत्रप्रयुक्तं नाम । आमुष्यायण इति पितुर्नामधेयेनेत्युक्तमेव प्राक् । अमुष्य पुत्रमित्यत्रत्यामुष्यशब्देन तस्य पितुर्नाम्नो ग्रहणम् । अमुष्या विश इत्यत्रामुष्यशब्देन ग्रामनाम्नो ग्रहणम् । विट्शब्दो ग्रामवाची । सूत्र इदानीमिदमहममुष्याऽऽमुष्यायणममुष्याः पुत्रममुष्या विश उत्खिदामीति पाठो दृश्यते सोऽपपाठ एवेति भाति । कथमिति चेत् । उच्यते—अमुष्येति षष्ठ्यन्तस्यान्वयासंभवाच्छत्रोर्नाम्नोऽसंग्रहात्पितुर्नामग्रहणं विना केवलमातृनामग्रहणस्यासमञ्जसत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । तत्र विश इत्यन्तस्याऽऽपस्तम्बपाठानुसारेणैव पाठो युक्त इदमहममुमामुष्यायणममुष्य पुत्रममुष्या विश इति । तथा चैतादृशो मन्त्रो भवति—इदमहं विष्णुगुप्तं वैन्यं चित्रसेनस्य पुत्रं काश्या विश उत्खिदामीति । आपस्तम्बपाठस्तूदूहामीति । अत्र विरोधाभावान्नाऽऽदर्तव्य उदूहामीति पाठः । अथवेदमहममुष्येत्यस्मिन्मन्त्रे षष्ठी द्वितीयार्थे द्रष्टव्या । इदमहममुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रममुष्यां विशि सादयामीत्ययमपि पाठः पूर्वमन्त्रवदपपाठ एव पूर्वोक्तहेतुभिः । अत्रापि पाठ आपस्तम्बपाठानुसारेणैव कृत्स्नस्यैव मन्त्रस्य भेदाभावात् । तथा चैवं मन्त्रो भवति—इदमहं मित्रगुप्तं सैन्यं शूरसेनस्य पुत्रं काश्यां विशि सादयामीति । इदंशब्देन पात्रं निर्दिश्यते । अमुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रममुष्या विश उत्खिदन्तु इदं पात्रमहमुत्खिदामीति मन्त्रार्थः संपन्नो भवति । उत्तरमन्त्रस्य तु अमुमामुष्यायणममुष्य पुत्रममुष्यां विशि सादयितुमिदं पात्रमहं सादयामीति । अत्रापि षष्ठी द्वितीयार्थे वा द्रष्टव्या । पुनःशब्दः प्रथमसादनदेश एवेदं सादनमिति प्रदर्शयितुं न तु नित्यसादनस्यैतत्पूर्वत्र सद्भावं सूचयितुमुत्खेदनविधिबलादेव तस्य सिद्धेः । य एव ग्राम इत्यादिना फलं प्रदर्श्यते । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—यद्येवं कुर्यादायुः प्रजानां विचालयेत्तृणमेतेन मन्त्रेणोपर्युपर्यतिहरेदिति । एतेनेदमहमित्येतेन । उपर्युपरि ध्रुवस्थाल्या बुध्नमारभ्याऽऽबिलं तृणमवगमयेदित्यर्थः ।

ध्रुवꣳ सादयित्वा राजानमतिपावयति
यावन्तं प्रातःसवनायाऽऽप्तं मन्यते ।

ननु ध्रुवꣳ सादयित्वेति वचनं व्यर्थम् । नैमित्तिककर्माधिकारनिवृत्त्यर्थमिति चेत्कामनावाक्येनैव फलसिद्धौ तदन्तमेव नैमित्तिकमित्येतादृशार्थप्रदर्शनस्यैव पुनःफलप्रदर्शनप्रयोजनत्वेनावश्यं वक्तव्यतया तेनैव तत्सिद्धेरिति चेत्सत्यम् । व्यापत्तौ माध्यंदिने

सवने यदि भुवः स्कन्नेदायुर्दा असि ध्रुवायुर्मे धेहीत्यादि प्रायश्चित्तं कृत्वा तं सादन-मन्त्रेण सादयित्वैव राजातिपावनादि करोतीति । एवमेव तृतीयसवने । राजानमतिपा-वयति । द्रोणकलश इति शेषः । तस्यैवोपस्थितत्वात्प्रयोजनसद्भावाच्च । अथ वा कालाव्यवधानार्थमिदं वचनम् । अतिपावयतीत्यत्रातिराधिक्यार्थः । यावन्तं प्रातःसव-नायाऽऽलं मन्यत इत्येतत्साहचर्यात् । पावयतीति शब्दाद्दशापवित्रेण धाराप्लुतस्यैव यावत्प्रयोजनमवनयनं न धाराप्लुततो भिन्नस्य । अत एवाग्रे वक्ष्यति विरमति धारा प्रपीड्य पवित्रं निदधातीति । द्रोणकलशेऽधिकसोमानयने प्रमाणविशेष उक्तः कात्यायनेन—अत्रार्धपूर्णं द्रोणकलशं कृत्वेति । बौधायनेन तु द्रोणकलशमुपर्यर्धं कृत्वेत्युक्तम् । राजानमपादत्ते यावन्तमेकग्रहायाऽऽलं मन्यत इतिवद्गुरुसूत्रकरणप्र-योजनं द्रष्टव्यम् ।

विरमति धारा प्रपीड्य पवित्रं निदधाति ।

विरमति धारेत्यनेन तदन्तं सांतत्यं बोध्यते । तेन ग्रहग्रहणव्यतिरिक्तकालेऽपि धाराकरणं सिद्धं भवति । पवित्रं दशापवित्रं प्रपीड्य द्रोणकलश एव प्रपीड्य पवित्र-निधानं दक्षिणहविर्धान एवेत्यत्र ज्ञापकमुक्तमेव ।

मैत्रावरुणचमसीयाश्चैकधनैकदेशाश्चाऽऽधवनी-
येऽवनीय तिरःपवित्रं पूतभृत्येकदेशमवनयति ।

मैत्रावरुणचमसीया इत्यत्र चकारो मैत्रावरुणचमसीयानामेकधनैकदेशानां च संहे-षावनयनार्थः । मैत्रावरुणचमसीयानां सर्वासामेवावनयनम् । एकधनैकदेशावनयनं यथा-र्थम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—एकधनानां यथार्थं सर्वाश्च मैत्रावरुणचमसीया आध-वनीयेऽवनीयेति । यावतीभिर्वर्धितं रसं प्रातःसवनाय पर्याप्तं मन्यते तावतीरवनयतीत्यर्थः । तिरोऽन्तर्हितं पवित्रं यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा पूतभृति आधवनीयैकदेश-मवनयति अवनतो भूत्वा प्रापयति पवमानग्रहार्थम् । एकदेश आश्विनग्रहग्रहणपर्याप्तः । शुक्रामन्थिसहचारिचमसगणप्रभृतीनामुन्नयननिर्वाहार्थमेवाऽऽधवनीयं पूतभृत्यवनीय दशाभिः कलशं मृष्ट्वा न्युब्जतीति चमसगणोन्नयनात्पूर्वं विहितमवनयनं सूत्रकृता । आश्विनग्रहग्रहणस्य स्वल्पप्रयोजनत्वात्स्वल्पमेवावनयनम् । चमसोन्नयनात्पूर्वमेवाऽऽ-धवनीयावनयस्य विधास्यमानत्वात्केवलमाश्विनग्रहग्रहणमात्रार्थता गम्यते ।

अत ऊर्ध्वं पूतभृति तिरःपवित्रमेवावनीयते ।

आधवनीयं पूतभृत्यवनीय दशाभिः कलशं मृष्ट्वा न्युब्जतीत्यत्र । नन्वेवं लाघवा-त्तत्रापि तिरःपवित्रमित्येव वक्तव्यमेतावतैवार्थसिद्धौ किमर्थं स्वल्पप्रयोजनार्थं गुरुसूत्र-करणम् । माध्यंदिनसवनतृतीयसवनार्थमिति चेत्तस्य प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यात

इत्यतिदेशादेव माध्यंदिनसवनसिद्धेस्तृतीयसवने तस्य माध्यंदिनसवनेन कल्पो व्याख्यात इति प्रातःसवनातिदेशवन्माध्यंदिनसवनातिदेशात्सिद्धेरिति चेन्न। पूतभृति आधवनीयैकदेशावनयने तिरःपवित्रताया अनावश्यकताद्योतनार्थत्वेन सार्थक्यात्। तर्हि पूतभृतः पूतभृत्त्वसंज्ञाया अनुपपत्तिरिति चेत्। उच्यते—न हि वयमपूतसोमावनयनं ब्रूमो येनेयमनुपपत्तिर्भवेत्किं तु आधवनीयस्थसोमैकदेशं तिरःपवित्रं पात्रान्तरेऽवनीय तं पूतं सोमं तेन पात्रेणानन्तर्हितपवित्र एव पूतभृत्यवनयतीत्येवं ब्रूम इति अवेहि। एवं च सूत्रं सप्रयोजनं पूतभृत्त्वसंज्ञाया अपि नानुपपत्तिरिति सुस्थम्।

पवमानग्रहान्गृह्णाति।

पवमानस्य ग्रहाः पवमानग्रहाः। ते चोत्तरसूत्रे वक्ष्यन्ते तान्गृह्णातीत्यर्थः। इयं च संज्ञा पवमानग्रहान्कलशाञ्छुक्रामन्थिनावाग्रयणमुक्थ्यं च ग्रहावकाशैरुपस्थायेत्यादौ संप्रत्ययार्था। पवमानस्य ग्रहाः पवमानग्रहा इत्येतादृश एव समासः। पवमानग्रहान-गृहीत्वा पवमानोपाकरणे दोषश्च ब्राह्मणे प्रदर्शितः—पवमानस्य ग्रहा गृह्यन्तेऽथ वा अस्यै ते गृहीता द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृत्तान्यदगृहीत्वोपाकुर्यात्पवमानं विच्छिन्द्यात्तं विच्छिद्यमानमध्वर्योः प्राणोऽनु विच्छिद्येतेति।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोण-
कलशमभिमृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं वि-
श्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृतम्।

उत्तरयोरप्युपयामगृहीतोऽसीत्यनुवर्तते। तथा चाऽऽपस्तम्बः स्पष्टमाह—पुरस्ता-दुपयामाः सर्व इति। प्रथमवदुत्तरयोरप्युपयामानुषङ्ग इति भावः। एतैर्मन्त्रैरभिमर्शन-मेवात्र ग्रहणम्। अत एव सादनमपि न। एतैरभिमर्शने पूर्वोक्तदोषौ न भवतः पशुः प्रजालाभश्च परं भवतीति। तथा च ब्राह्मणम्—उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभिमृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृतं पवमानमेव तत्संतनोति सर्वमायुरेति न पुराऽऽयुषः प्रमीयते पशुमान्भवति विन्दते प्रजामिति। अत्र न परिमार्जनमग्रहत्वादिति केचित्। तन्न। सर्वग्रहाणां परिमार्जनमिति सर्व-ग्रहणविरोधापत्तेः।

निःसर्पन्तः समन्वारभन्ते ॥ ११ ॥

निरित्युपसर्गोऽत्र बहिरर्थे। तथा च बहिः सर्पन्त इत्यर्थो भवति अर्थाद्धविर्धानात्। निःसर्पन्त इति शतृप्रत्ययाद्बहिःसर्पणसमकालं समन्वारम्भः। क्रमेणायमन्वारम्भो न त्वेकदाऽसंभवात्। निःसर्पन्त इति प्रस्तोत्रादीनां विशेषणम्। अध्वर्योऽस्तु न। समन्वारभ्यस्यान्यस्यैवाभावात्। संशब्दोऽन्वारम्भे दार्ढ्यमाचष्टे यथा सर्पतां समन्वा-

रब्धानां मध्येऽपच्छेदो न भवेत् । समन्वारब्धानां सर्पतामुद्गाताऽपच्छिद्येत यज्ञेन यजमानो व्यृध्येतादक्षिणः स यज्ञक्रतुः संस्थाप्योऽथान्य आहृत्यस्तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात्त एनमृत्विजो याजयेयुरित्यादिप्रायश्चित्तश्रवणात् । ब्रह्मयजमानापच्छेदे विशेषप्रायश्चित्तस्यानुक्तेरनुद्रवणविशिष्टयज्ञतनूहोमात्मकसामान्यप्रायश्चित्तमेव । तथा चैतयोरपि सम्यगन्वारम्भः ।

अध्वर्युं प्रस्तोताऽन्वारभते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता प्रतिहर्तारमुद्गातोद्गातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानो यजमानं ब्रह्मेत्येकेषाम् ।

पूर्वसूत्रे सामान्यतः समन्वारभन्त इत्युक्तं तत्र के समन्वारभन्त इत्याकाङ्क्षायामिदं सूत्रम् । ननु अध्वर्युं प्रस्तोताऽन्वारभते तं प्रतिहर्ता तमुद्गाता तं ब्रह्मा तं यजमानो यजमानं ब्रह्मेत्येकेषामिति तस्य तस्य तच्छब्देनैव ग्रहणसिद्धौ पुनर्निर्देशो व्यर्थः । नायं व्यर्थः । एवमुच्यमाने तच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन मुख्यपरामर्शित्वान्मुखतःप्रवृत्तत्वरूपमुख्यत्वमादायाध्वर्योरेव परामर्श इत्यपि स्यात्तद्व्यवच्छेदाय पुनर्निर्देश आवश्यक इति चेदध्वर्युं प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रुद्गातृब्रह्मयजमाना अन्वारभन्त इत्येतादृशेन लघुसूत्रेणैवाध्वर्युपरामर्शसिद्धौ पुनर्निर्देशस्यानावश्यकत्वस्यैव सिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वादिति चेत्सत्यम् । तथा सत्येककालेऽपि अन्वारम्भः स्यात्तद्वारणार्थमवश्यमपेक्षितत्वेन वैयर्थ्याभावात् । एवं चाध्वर्युपरामर्शवारणार्थं पुनर्निर्देश आवश्यक एवेति सुस्थम् । अध्वर्युं निष्क्रामन्तं प्रस्तोता संतनुयात्तमुद्गातोद्गातारं प्रतिहर्ता तं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमान इति च्छन्दोगोक्तः क्रमः । अन्वक्छन्दोगान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्याविति आश्वलायनोक्तः प्रशास्ता चापि निवारितो भवति । पुनरन्वारभत इति वचनमनुवादः । अथ वा निःसर्पन्तः समन्वारभन्त इति स्वतन्त्रो विधिरितिज्ञापनार्थैतद्वचनम् । के समन्वारभन्त इति आकाङ्क्षापूरणाय पवमानसंबन्धिन इति शेषः । तथा च च्छन्दोगोक्तः क्रम आश्वलायनोक्तः प्रशास्ताऽपि सर्पणे लब्धो भवति । स च च्छन्दोगेभ्यः पश्चात् । अन्वक्छन्दोगान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यावित्याश्वलायनसूत्रात् । उत्तरसूत्रोक्तः क्रमस्तु स्वतन्त्रतया पक्षान्तराभिप्रायक एव । अत एव केवलमन्वारभत इति शब्दान्तरं प्रयुक्तम् । अस्मिन्कल्पेऽपि अन्वारम्भे दृढत्वमस्त्येव । अपच्छेदे प्रायश्चित्तश्रवणात् । उभयकल्पेऽप्यन्वारम्भो दक्षिणहस्तेनैव । अन्वारम्भस्यैव प्रथमोपस्थितत्वेन मुख्यत्वात् । मुख्ये मुख्यदक्षिणहस्तसंबन्धस्यैव युक्तत्वात् । यस्मिन्नन्वारम्भे दार्ढ्यं स द्विविधो विशिष्टः केवलो वा । दक्षिणहस्तकृत एव चेदन्वारम्भो विवक्षितस्तदा विशिष्टान्वारम्भः । एतदन्वारम्भस्वीकारे सव्यहस्तेनैव सर्पणार्थहोमः ।

केवलान्वारम्भस्वीकार आदौ प्रथमं सर्पणार्थान्वारम्भस्यैवोपस्थितत्वेन मुख्यत्वान्मुख्येन दक्षिणेन हस्तेनैवान्वारम्भमात्रं कृत्वा होमकाले दक्षिणहस्तकृतान्वारम्भे सत्येव सव्यहस्तेन दृढमन्वारम्भं कृत्वा दक्षिणहस्तकृतान्वारम्भं विसृज्य दक्षिणहस्तेनैव सर्पणार्थं होमं कृत्वा सव्यहस्तकृतान्वारम्भे सत्येव दक्षिणहस्तेन दृढमन्वारम्भं कृत्वा सव्यहस्तान्वारम्भं विसृज्य गायत्रः पन्था इत्यादि । प्रथमपक्ष एव सुगमः । उभयपक्षेऽपि अपच्छेदो नैव यथा भवति तथा सावधानेन कर्तव्यम् । तत्र दक्षिणहस्तस्य मुख्यत्वमेकाङ्गवचने दक्षिणं प्रतीयादनादेश इत्याश्वलायनवचनात् ।

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

इतिच्छन्दोगपरिशिष्टाच्च । ब्रह्माणं यजमानो विपरीतं वेत्येवमुच्यमाने सर्वेषां वैपरीत्यं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं यजमानं ब्रह्मेत्येकेषामित्येवं वचनम् ।

निःसृप्य यस्ते द्रप्सः स्कन्दतीति तिस्रो यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अंशुः स्वः परश्च यो दिवः पुरः । अयं देवो बृहस्पतिः सं तत्सिञ्चतु राधसेति वैप्रुषान्सप्तहोतारं च हुत्वोदञ्चः प्रह्वा बहिष्पवमानाय सर्पन्ति ।

निःसृप्येतिवचनं कालाव्यवधानार्थम् । तेनोद्गातृभिः स्वसूत्रोक्तो होमः पूर्वमेव कर्तव्यो नतु मध्य इति । समानकर्तृ[क]त्वार्थं च । तेन ये निःसर्पणकर्तारस्ते वैप्रुषसप्तहोतृहोमकर्तारस्त एव च बहिष्पवमानार्थकसर्पणकर्तार इति । मन्त्रत्रयग्रहणार्थं तिस्र इति । ऋक्त्वज्ञानाय स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । जुहोम्यन्तास्त्रयो मन्त्राः । चतुर्थः सौत्रः । वैप्रुषानित्यनन्तरं होमानिति शेषः । स्कन्नानां विप्रुषां देवत्राकरणार्था वैप्रुषा नामैते होमाश्चत्वारः । सप्तहोताऽत्र होमार्थत्वात्मग्रहः । मनसाऽनुद्रुत्येतिवचनाभावात्सवनस्वर एवात्र । आपस्तम्बस्तु मनसाऽनुद्रुत्येत्यत्रापि पठितवान् । सप्तहोतारमित्यत्र चकारोऽपभ्रष्टो द्रष्टव्यः । हुत्वा सर्पन्तीत्यन्वयात्सर्प्स्यतां सर्वेषामेव होमः । एतेन वैप्रुषान्होमाञ्जुहृत्यध्वर्युर्वेति कात्यायनोक्तं पक्षान्तरं निरस्तं द्रष्टव्यम् । मैत्रावरुणस्य सर्पणपक्षे तस्याप्येवमेव । सामशाखिनि यजमान उद्गातृभिर्ब्रह्मणा च स्वसूत्रोक्तरीत्यैव होमः कर्तव्यो न त्वध्वर्युसूत्रोक्तरीत्याऽपि । ऋक्शाखिनि यजमाने ब्रह्मणोद्गातृभिश्च स्वसूत्रोक्तरीत्यैव होमः कर्तव्यः । मैत्रावरुणसर्पणपक्षे तेनाप्येवमेव नत्वध्वर्युसूत्रोक्तरीत्याऽपि । सामशाखिनर्क्शाखिना वाऽपि यजमानेन सत्याषाढसूत्रानुसारेणानुष्ठाने क्रियमाणे होमद्वयमुद्गातृब्रह्मयजमानैर्मैत्रावरुणेन च कर्तव्यम् । अध्वर्युणा तु सर्वत्रा-

१ क. ख. ग. °तारं हु° ।

ध्वर्युसूत्रोक्तरीत्यैवेति ज्ञेयम्। उदञ्च उदङ्मुखाः। प्रह्वा इत्यनेन सर्पण ऋजुता व्यावर्त्यते। बहिष्पवमानायेति प्रयोजनप्रदर्शनाय। तेन बहिष्पवमानार्थोपवेशनपर्यन्तमन्वारम्भ इति अवगतं भवति। बहिः स्तूयमानं यत्पवमानं तद्बहिष्पवमानं बहिर्बहिर्भावं गतानपि पुनातीति बहिष्पवमानमिति वा। सर्पणे विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—त्सरन्त इव रेहाणा इव न्यङ्क्त्वि शीर्षाणि कृत्वा सर्पन्ति मृगमिव दिदृक्षवो व्याधा मृग इव हि यज्ञ इति। त्सरन्तश्छद्मना गच्छन्त इव गच्छन्ति। तथा रेहाणा हिंसन्त इव तथाऽवनतशिरसश्च मृगं दिदृक्षवो द्रष्टुमिच्छन्त इव यथा व्याधाः। व्याधा अत्रोपमानमृत्विज उपमेयाः। तथा मृग उपमानं यज्ञ उपमेयः। मृगरूपत्वं यज्ञस्य ब्राह्मण आम्नातम्—यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वेति। कृष्णो मृगः।

गायत्रः पन्था वसवो देवता वृकेणापरिपरेण
पथा स्वस्ति वसूनशीय। वागग्रेगा अग्र एत्वृजुगा
इत्यध्वर्युः पूर्वो बर्हिर्मुष्टिमीषदिव विधून्वन्सर्पति।

मन्त्रद्वयस्य करणत्वं वाचनिकम्। पूर्वः पूर्वस्मिन्निति पूर्वः सुपां[सु]लुगित्यनेन सप्तम्याः सुः। प्रदेश इति योग्यतया विशेष्यमत्र द्रष्टव्यम्। मुष्टिग्रहणाद्दर्भाणां बन्धनम्। ईषदिवेत्यस्येषत्सदृशमित्यर्थः। तेन धूनने मध्यमावस्था बोधिता भवति। विधून्वन्निति शतृप्रत्ययेन धूननसर्पणयोः समकालता। मन्त्रोऽप्यध्वर्योरेव। तत्राध्वर्युग्रहणम् "अध्वर्युर्वा ऋत्विजां प्रथमो युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्य इत्याहुर्वागग्रेगा अग्र एत्वृजुगा देवेभ्यो यशो मयि दधती प्राणान्पशुषु प्रजां मयि च यजमाने चेत्याह वाचमेव तद्यज्ञमुखे युनक्ति वास्तु वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्ग्रहान्गृहीत्वा बहिष्पवमान९ सर्पन्ति" इत्यर्थवादस्फोरणाय। पूर्व इत्यनेनान्वारम्भाविच्छेदानुरोधेन त्रिचतुष्पदानि पुरतः पूर्वमादौ गच्छति। एतत्सर्पणमेकवचनादध्वर्योरेव। मन्त्रोऽपि सर्पणार्थत्वात्तस्यैव। ततः सर्वे उदञ्चः प्रह्वा गच्छन्ति। यजमाने चेति मन्त्रान्तः।

दक्षिणेन चात्वालमुपविश्यान्तर्वेदि चात्वा-
लमवेक्षमाणा बहिष्पवमानेन स्तुवते।

दक्षिणेन चात्वालं चात्वालस्य दक्षिणेऽदूरे। अन्तर्वेदीत्यनन्तरं भवेयुरिति शेषः। तथा चायमर्थो भवति—आदौ चात्वालसामीप्यानुरोधेनैवोपविश्य पश्चादन्तर्वेदि सर्वे भवेयुरित्यर्थः। उत्तरवेद्यंसस्योत्तरतः प्रक्रमास्त्रिपदात्मको यदि तदैतत्सप्रयोजनं द्रष्टव्यम्। न च दक्षिणेन चात्वालमन्तर्वेद्युपविश्य चात्वालमवेक्षमाणा बहिष्पवमानेन स्तुवत इत्येवमेवान्वयः कुतो न स्वी क्रियत इति वाच्यम्। त्काप्रत्ययस्योत्तरेण वाक्येनानन्वयापत्तेः। तथा हि उपवेशनं सर्वविषयकं स्तवनं तूद्गातृमात्रविषयकं तथा चोप-

विष्टानां सर्वेषां स्तवनकर्तृत्वाभावेनानन्वय इति । न चोपवेशनस्योद्गातृमात्रविषयकत्व-मस्त्विति वाच्यम् । इतरेषामुपवेशनाभावापत्तेः । अत उक्तरीतिरेव सम्यक् । चात्वा-लमवेक्षमाणा इति वर्तमानशानचा चात्वालावेक्षणबहिष्पवमानस्तवनयोः समकालता । अनेन द्यावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणा इति च्छन्दोगोक्तं व्यावर्त्यते । स्तुवत इत्यनन्तर-मुद्गातार इति शेषः । उपवेशनोत्तरमन्वारम्भो न । सत्रे सर्वेषां यजमानत्वात्सर्वेषां होत्रादीनामपि सर्पणम् । अत्र यजमानं ब्रह्मेत्ययमेव पक्ष आश्रयणीयोऽन्वक्छन्दो-गान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यौ तावन्तरेणेतरे दीक्षिता इत्याश्वलायनसूत्रैकवाक्यत्वाय । न च सर्वे याजमानमार्त्विज्येनाविप्रतिषिद्धं कुर्युरिति द्वादशाहीयसूत्राद्धोतुः सर्पणं न भवति, तस्य हविर्धानोपवेशनात्मकेनाऽऽर्त्विज्यकर्मणा विरोधादिति वाच्यम् । यद्यु वै स्वयं होता यजमानः स्यात्सर्पेदेवोपगात्रं ह्यस्येति बह्वृचब्राह्मणं भवतीति आपस्तम्बो-क्तेन विशेषणैतस्य सामान्यस्य बाधात् । विबाधमान आर्त्विज्यं बलीय इति आपस्त-म्बीयं द्वादशाहस्थमेतस्य विशेषविधायकस्य सामान्यसूत्रं द्रष्टव्यम् । तत्रेतरेषां छन्दोगब्रह्मणोर्मध्य एव समावेशः । अन्वक्छन्दोगान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यौ ताव-न्तरेणेतरे दीक्षिता इत्याश्वलायनसूत्रात् । तत्रेतरेषु मुख्यगौणत्वानुरोधेन क्रमः । तत्रापि मैत्रावरुणस्य होतुरपेक्षया गौणत्वेऽपि च्छन्दोगपश्चाद्भावित्वं तस्यैव । अन्व-क्छन्दोगान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यौ तावन्तरेणेतरे दीक्षिता इत्याश्वलायनसूत्रात् । मैत्रावरुणस्य पश्चाद्भाविन इतरे । तेषां क्रमः—मैत्रावरुणं होता होतारं प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातारं ब्राह्मणाच्छंसी ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकोऽच्छावाकं नेष्टा नेष्टारमाग्नीध्र आग्नीध्रं ग्रावस्तुद्ग्रावस्तुतमुन्नेतोन्नेतारं पोता पोतारं सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यं गृहपतिर्यज-मानो गृहपतिं यजमानं ब्रह्मेति । मैत्रावरुणं गृहपतिर्यजमानो गृहपतिं यजमानं होते-त्येवं वा । सूत्रे सत्रे सदस्यस्य परिसंख्यातत्वान्नात्र स भवतीति द्रष्टव्यम् ।

वायुर्हिं कर्तेति प्रस्तोत्रे बर्हिर्मुष्टिं प्रयच्छ-न्स्तोत्रमुपाकरोत्यसर्ज्यसर्जि वागसर्ज्यैन्द्रꣳ सहोऽसर्ज्युपावर्तध्वमभिसर्प यजमानेति ।

हस्तस्थितमुष्टिं प्रस्तोत्रे प्रयच्छति । प्रयच्छन्नेव स्तोत्रमुपाकरोति । प्रयच्छन्निति शतृप्रत्ययाद्बर्हिर्मुष्टिप्रदानस्तोत्रोपाकरणयोः समकालता । उपाकरोति उपक्रमयति । वायुर्हिं कर्तेति बर्हिर्मुष्टिप्रदानमन्त्रः । बर्हिर्मुष्टिप्रदानसमकालमेवासर्ज्यसर्जीतिस्तोत्रोपा-करणम् । अथ वा वायुर्हिं कर्तेति स्तोत्रोपाकरणस्यैव मन्त्रः । बर्हिर्मुष्टिप्रदानं तूष्णीमेव । तद्दानसमकालमेव , वायुर्हिं कर्तेति स्तोत्रोपाकरणम् । असर्ज्य-सर्जीति उपाकरणस्यैव द्वितीयो मन्त्रः । तेन मन्त्रद्वयकरणकमुपाकरणमिति सिद्धं भवति । उपावर्तध्वमित्ययमपि मन्त्र उपाकरणार्थः सर्वेषु पवमानेषु अधिकः ।

उपावर्तध्वमित्यनन्तरमितिशब्दाध्याहारः । अभिसर्प यजमानेतीत्येतदनन्तरं संप्रेष्यतीत्यध्याहारः । अथ वा स्तोत्रोपाकरणार्थः प्रैष एवायमुपावर्तध्वमित्येतदन्त उद्गातॄणाम् । अभिसर्प यजमानेति यजमानं प्रति प्रैषः । उपावर्तध्वं स्तवनायोप समीपमावर्तध्वं संमुखा भवतेत्यर्थः । उप समीप उपविष्टाः सन्तो बहिष्पवमानमारभध्वमिति वाऽर्थः । हे यजमानाभि उद्गातॄणां संमुखं प्रणवोपगानार्थं सर्पाऽऽगच्छेत्यर्थः । एतेन ज्ञायतेऽन्वारम्भविसर्गोत्तरमपि यत्रान्वारम्भविसर्गः कृतस्तं यजमानः प्रैषपर्यन्तं तत्रैवोपविष्टो भवेदिति ।

सर्वान्पवमानानेवम्।

सर्वान्पवमानानेवं वायुर्हि कर्तेत्यादिनाऽभिसर्प यजमानेत्यन्तेन प्रकारेणेत्यर्थः । एतेनेदं ज्ञायत इतरेषु स्तोत्रेषु यजमानेन स्वायतन आसीनेनैवोपगानं कर्तव्यमिति ।

उपावर्तध्वमिति बर्हिर्भ्यामितराणि स्तोत्राणि ।

उपार्तध्वमित्यन्तप्रदर्शनम् । तेन वायुर्हि कर्तेत्यादि सर्वं भवति । एतेनाभिसर्प यजमानेत्येतद्व्यावृत्तिः सिध्यति । अथ वोपावर्तध्वमित्येतावतैवोपाकरणम् । अस्मिन्पक्षे वायुर्हि कर्तेत्यस्यासर्ज्यसार्जे वागसर्ज्यैन्द्रꣳ सहोऽसर्जीत्येतदन्तस्यांशस्य च निवृत्तिः । अभिसर्प यजमानेत्यस्य निवृत्तिस्त्वत्राप्यस्त्येव । बर्हिर्भ्यामिति बर्हिर्मुष्टिबाधनार्थम् । इतराणि आज्यानि पृष्ठानि अग्निष्टोमसामषोडश्यादीनि च स्तोत्राणि उपाकरोतीति शेषः । बहिष्पवमानस्तवन उद्गातृभिः क्रियमाण उपगातृभिरुपगानं कार्यम् । तथा च श्रुतिः—नाध्वर्युरुपगायेद्वाग्वीर्यो वा अध्वर्युर्यदध्वर्युरुपगायेदुद्गात्रे वाचꣳ संप्रयच्छेदुपदासुकाऽस्य वाक्स्यादिति । अध्वर्योरुपगाननिषेधादुपगानमस्ति तच्च ऋत्विक्कर्तृकमेवेति । स्पष्टमेतत्सर्वमुपगातृसंख्यां चाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—स्तूयमानं यजमान उपगायति चत्वारोऽवरार्ध्या उपगातारो नाध्वर्युरिति । अस्यार्थः—स्तूयमानं बहिष्पवमानं यजमानस्तावदुपगायति ऋत्विजोऽपि चतुरवरा उपगायन्तीति । ऋत्विजामुपगातृत्वेऽध्वर्योरप्यविशेषादुपगानकर्तृत्वप्राप्तौ नाध्वर्युरिति निषेधः । उपगानप्रकारमप्याह भरद्वाजः—यजमानपञ्चमा उपगायन्ति हो इत्यृत्विज उपगायन्त्योमिति यजमान इति । तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनिरपि उपगाश्च लिङ्गदर्शनादिति । नाध्वर्युरुपगायेदिति निषेधः प्राप्त्यभावेऽनुपपन्न इत्यध्वर्युभिन्नानामुपगातृत्वलिङ्गदर्शनादिति सूत्रार्थः । चशब्दोऽन्ये न भवन्तीत्यस्यार्थस्यानुकर्षणार्थः । के चन च्छन्दोगा वैपरीत्येनाऽऽहुर्हो इति यजमान ओमित्यृत्विज इति । सूत्रान्तरे नाध्वर्यव उपगायेयुरिति निषेधादध्वर्युवर्गव्यतिरिक्ता उपगातारः । उत्तरमीमांसायां तु गुणोपसंहारपाद ऋत्विज उपगायन्तीति वचनमेवोदाहृतम् । उपगानप्रकारश्छन्दोगसूत्रे—अपरेणोद्गातृꣳस्त्र्यवरार्धा उप*गातारश्चतुरवरार्धानेके षट्पराध्यां(र्धा)स्त्व एतेनाक्षरेणोपगायेयुर्हो इति मन्द्रस्वरेण

* अग्रिमार्थानुरोधेनोपगातार इत्यत्रोपगा इत्यपेक्षितम् ।

संततꣳ सहवाच्येष्वारमन्त इति । अस्यार्थः—उद्गातृनपरेणोद्गातृणां पश्चिमे प्रदेशे समीप एव । त्रयोऽवरोऽर्धो भागो येषां ते त्र्यवरार्धाः । उपगा उपगातारः । एक आचार्या उपगांश्चतुरवरार्धान्मन्यन्ते । षट्परार्धा इत्यनेन बहुत्वसंख्यावधिः प्रदर्श्यते[1] । ते यदि त्र्यवरार्धाश्चतुरवरार्धा वा षट्परार्धास्त इत्यर्थः । एतेन वक्ष्यमाणेनाक्षरेण । तदक्षरमाह हो इति । मन्द्रस्वरेण संततमविच्छिन्नं हो इत्यक्षरेणोपगायेयुः । सहवाच्यानि निधनानि तेष्वारमन्तः । अन्तर्निधनेष्वपि आरमणम् । एतेनाक्षरेण प्रस्तावादिभक्त्यन्तरालानि च्छान्दयन्त उपगायेयुरिति निष्कृष्टोऽर्थः । ओमिति यजमानस्योपगानमप्येवमेव । निधनात्पूर्वं नोपगानं विच्छेदाभावात् । एवं सर्वस्तोत्रेषु ।

स्तूयमानं बहिष्पवमानं ब्राह्मणाः सम-
भिसर्पन्ति द्वेष्यं परिबाधन्ते ॥ १२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

स्तूयमानं बहिष्पवमानं सन्तं ब्राह्मणाः सं संगम्याभिमुखाः सर्पन्ति बहिष्पवमानगातृसमीप उपविशन्तीत्यर्थः । इदं सर्पणं पावित्र्याय । तथा च श्रुतिः—तस्मादेवं विदुषा बहिष्पवमान उपसद्यः पवित्रं वै बहिष्पवमान आत्मानमेव पवयत इति । स्तूयमानमिति वर्तमानशानचा समकालिकत्वं बोध्यते । तेन स्तवनसमकालं गातृसमीप उपवेशनमिति सिद्धं भवति । तच्च प्रथमर्चि प्रथमकर्प्रस्तावानन्तरं वा उपस्थितत्वात् । तावत्पर्यन्तं तु समीप उपवेशनाभावेऽपि श्रवणं यत्रोपविष्टानां जायेत तावत्येव दूर उपवेशनं न तु श्रवणं यत्रोपविष्टानां न जायेत तावति दूरे । अन्यथा कृत्स्नबहिष्पवमानश्रवणजन्यं श्रुतिबोधितं पावित्र्यरूपं फलं न स्यादिति द्रष्टव्यम् । उद्गातृभिर्निनीतेनोदकेन सर्वपापक्षयार्थं मार्जनं कुर्युस्तदश्वमेधावभृथतुल्यमित्यभियुक्ताः केचन प्राहुः । केवलं पापक्षयार्थत्वमेवेति न किं तु द्वेष्यपरिबाधनमपि फलमित्याह द्वेष्यं परिबाधन्ते द्वेष्यः शत्रुस्तस्य परिबाधनं परिपीडनम्[2] ।

इत्योकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विषाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टमप्र-
श्नस्य चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

---

१ ख. °ते । य° । २ क. ख. °पदेश° ।

अथाष्टमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशाꣳ अलं कुरु प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति स्तुत उत्तिष्ठन्संप्रेष्यति ।

अलं कुर्वित्यन्त आग्नीध्रं प्रति प्रैषः । प्रतिप्रस्थातः पशुना सह, आ, इहि आगच्छेति । पशुनेहीत्यत्रोमाङोश्चेति पररूपम् । स्तुत इत्यनेन प्रैषकालः प्रदर्श्यते । उत्तिष्ठन्निति शत्रोत्थानप्रैषयोः समकालत्वं न त्वङ्गाङ्गिभाव उत्थानमन्त्रयोः । तेन मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातो न भवतीति बोध्यते । तथा जैमिनिरपि तृतीयाध्याये द्वितीये पादे तथोत्थानविसर्जने इति नवमेन सूत्रेणाऽऽह । सूत्रार्थस्तु—उत्तिष्ठन्नग्नीदग्नीन्विहरेति व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीत्युभयत्र कालार्थ एव संयोगो[२] नाङ्गाङ्गीभाव इति । तथाशब्दस्तथाऽऽह्वानमपीति चेत्पूर्वाधिकरणताकालार्थसंयोगार्थकत्वानुवृत्त्यर्थः ।

हविर्धाने प्रविश्य विष्णो त्वं नो अन्तम इति ग्रहानुपतिष्ठते पात्राणि च संमृशति ।

पूर्वेणापरेण वेतिविशेषानुक्तेरन्यतरेण द्वारेण प्रवेश इति । येन प्रवेशस्तेनैव निर्गमनम् । द्वारसमीपेऽतिसंमर्दे वातायनेनापि अत्र प्रवेशः । द्वारेणेत्यनुक्तेः । ग्रहा ऐन्द्रवायवाद्यर्थं गृहीताः सोमरसास्तान् । पवमानग्रहाणामप्यत्र ग्रहणम् । पात्राणि सोमवन्ति तेषामेवारिक्तानि चेति कश्चित्तन्न । यदेवास्य शयानस्योपशुष्यतीति वाक्यशेषविरोधात् । चकारो मन्त्रानुकर्षणार्थः । संशब्दाद्धस्ततलेन स्पर्शः पात्रबिलेषु मन्त्रावृत्त्या । अक्षितमिति मन्त्रान्तः । एतत्फलं ब्राह्मणे—पराञ्चो हि यन्ति पराचीभिः स्तुवते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योपतिष्ठते यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवाकर्विष्णो त्वं नो अन्तमः शर्म यच्छ सहन्त्य प्र ते धारा मधुश्चुत उत्सं दुह्रते अक्षितमित्याह यदेवास्य शयानस्योपशुष्यति तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययतीति । चिरकालं पात्रस्थितः सोमः शयान इत्युच्यते ।

आग्नीध्रीयादाग्नीध्रोऽङ्गारानाहृत्य तैरेव मन्त्रैर्यथान्युप्तं धिष्णियान्विहरति ।

अङ्गारा धूमरहिता अग्न्यवयवा अर्थात्सर्वधिष्णियविहरणपर्याप्तास्तान्पात्रे गृहीत्वाऽऽहृत्य तैरेव मन्त्रैर्धिष्णियनिवपनार्थैरेव मन्त्रैः । यथा*न्युप्तं नितरामुप्तं न्युप्तं न्युप्तमनतिक्रम्य यथान्युप्तं यथा निवपने नितरामिति तथैव विहरणेऽपीति बोधयितुम् ।

* अत्र यथान्युप्तमितिवचनमिति अपेक्षितम् ।

१ क. ग. °न्त्रान्तक° । २ क. ग. °र्थकत्वा° ।

तेन प्रतिधिष्ण्यमङ्गारत्रित्वं सिद्धं भवति । अनेनैच्छिकत्वं व्यावर्त्यते । धिष्णियानग्नीन्विहरति तत्र तत्र स्थापयति । आहवनीयेऽग्निसंसर्गदोषापत्तेर्न विहरणम् । आग्नीध्रीयात्तूष्णीमेवाऽऽग्नीध्रोऽङ्गारानाहृत्य विभूरसीति मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रीय एकमङ्गारं निक्षिप्य वह्निरसीति मन्त्रेण होत्रीये निक्षिप्य व्यवायदोषपरिहारार्थमङ्गारैः सहैवोत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं परीत्यान्तरा यूपमङ्गारान्हरन्नग्रेण यूपं गत्वा दक्षिणेन मार्जालीयं धिष्ण्यं प्रशास्तृधिष्ण्यसमीपमागत्य श्वात्रोऽसीति निक्षिप्य यथेतं प्रत्येत्य ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्यादिष्वच्छावाकधिष्ण्यान्तेषु तत्तन्मन्त्रेण निक्षिप्य यथेतं पूर्ववन्मार्जालीयं धिष्णियं गत्वा शुन्ध्यूरसीति मार्जालीये सर्वान्निक्षिपेत् । प्रत्यङ्मुखोदङ्मुखत्वयोर्विकल्पो निवपनवत् । धिष्णियानामग्नीनां सर्वेषां प्रज्वलनं व्याघारणार्थम् । घारयन्ति धिष्णियानिति तृतीयसवने घारणावचनादितरयोः सवनयोर्व्याघारणोत्तरं नाशेऽपि न दोष इति गम्यते । यथान्युप्तमित्यनेनेदमपि गम्यते पांसुधिष्णियेष्वेव विहरणं न त्वनुदेश्येषु बहिष्पवमानास्तावादिष्वपि । तथा चाऽऽपस्तम्बः—पांसुधिष्णियेषु निवपति तेनाऽऽनुपूर्व्येण यथान्युप्ता भवन्तीति । तैरेव मन्त्रैरिति वचनं तूष्णींत्वनिवृत्त्यर्थम् । आग्नीध्रग्रहणमध्वर्युव्यावृत्त्यर्थम् । अत्र रौद्रानीकवन्मन्त्रानुषङ्गः कृताकृतः । वचनाभावात् ।

अध्वर्युश्चतुश्चमसे राजानं गृहीत्वा पञ्चगृहीतं चाऽऽज्यं पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीनस्तैरेव मन्त्रैर्यथान्युप्तं धिष्णियान्व्याघारयति ।

अध्वर्युग्रहणमाग्नीध्रव्यावृत्त्यर्थम् । चतुश्चतुर्वारम् । चमस एकादशचमसव्यतिरिक्ते । अदनसाधनत्वाच्चमसत्वम् । पञ्चगृहीतं चाऽऽज्यमित्यत्र चकारः साहित्यार्थः । तेनाध्वर्युणैवोभयोराहरणं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । आज्यमित्यनन्तरं गृहीत्वेत्यनुवर्तते । चमसे राज्ञो ग्रहणं परिप्लवया । आज्यग्रहणं प्रचरण्यां यया क्रतुकरणं हुतं तस्यां न दक्षिणहोमार्थायाम् । अत्र ज्ञापकमुक्तमेव प्रचरणीं प्रथमा[१] स्रुचं प्रयुनक्तीत्यस्मिन्सूत्रे । पुरस्ताद्धिष्ण्यपुरोभागे प्रत्यङ्प्रत्यङ्मुख आसीन उपविष्टस्तैरेव मन्त्रैर्निवपनक्रमेणैव धिष्णियानग्नीन्व्याघारयति । अत्राऽऽसीनवचनाद्विहरणे तिष्ठताऽपि पक्षे गम्यते । पुरस्तादितिवचनं धिष्ण्यदक्षिणपार्श्वे प्राङ्मुखोपवेशनं व्यावर्तयितुम् । प्रत्यङ्ङिति वचनं विहरणे प्रत्यङ्मुखताया अनियमं व्यावर्तयितुम् । तेनोदङ्मुखताऽपि पक्षे विहरणे भवति । तैरेव मन्त्रैरिति वचनमापस्तम्बोक्ततूष्णींत्वपक्षव्यावृत्त्यर्थम् । अत्रापि रौद्रानीकवन्मन्त्रानुषङ्गः कृताकृतो वचनाभावात् । अन्त्यमन्त्रे तु भवत्येव श्रुतौ पाठितत्वात् । द्विविधोऽत्र नियमः—तैरेव मन्त्रैरिति तैर्मन्त्रैरेवेति । प्रथमनियमे विभवे प्रवाहणाय स्वाहेत्यादिबौधायनोक्तपाक्षिकमन्त्रान्तरनिवृत्तिः फलम् ।

---

१ ख 'वतीत्यर्थः । अ° ।

द्वितीय आपस्तम्बोक्ततूर्ष्णीत्वनिवृत्तिः फलम् । व्याघारणशब्दचोदितत्वान्न दर्विहोमधर्मः । अत्र राजा परिप्लवया द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदन्यतरस्थो ग्राह्यो विशेषवचनाभावात् । यदि द्रोणकलशस्थस्यैव ग्रहणमिष्टमभविष्यत्तदाऽध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति वक्ष्यमाणाघारार्थद्रोणकलशादानकपरिप्लवाकरणकसोमग्रहणवद्द्रोणकलशाच्च परिप्लवया राजानमित्यत्राप्यवक्ष्यत् । अतोऽत्रानियम एवेति । आपस्तम्बस्तु अत्र द्रोणकलशादेव व्याघारणार्थं सोमस्य ग्रहणमाह ।

सोमेनाऽऽहवनीयमाग्नीध्रीयं होत्रीयं मार्जालीयं चाऽऽज्येनेतरान् ।

सोमेन व्याघार्याणामयं विवेको न तु व्याघारणक्रमनियमः । यथान्युप्तं धिष्णिया-न्व्याघारयतीत्यनेनैव क्रमस्य सिद्धत्वात् । तस्मान्निवपनक्रमेणाऽऽहवनीयाग्नीध्रीयहोत्रीयानन्तरं प्रशास्त्रीयादिमार्जालीयान्तान्व्याघारयति । उत्तरवेदिराहवनीयायतनं तस्याः प्रथमं न्युप्तत्वात्प्रथममाहवनीयव्याघारणमेव । आज्येन प्रचरणीगताज्येन । प्रचरण्यैवेत-रान्प्रशास्त्रीयादीनच्छावाकीयान्तान्धिष्णियानित्यर्थः ।

अतिहाय वषट्करोति ।

मार्जालीयधिष्ण्यमतिहाय ततः किंचिदुपसृत्य वषट्करोति वषडित्येके समामनन्ति वौषडित्येके वाषडित्येके वशाडित्येक इति याजुषहौत्रे वक्ष्यमाणानां चतुर्विधानां वषट्काराणां मध्येऽन्यतरेण वषट्कारेण वषट्करोतीत्यर्थः । अथवा तं तं धिष्ण्यमतिहाय वषट्करोतीत्यर्थः ।

व्याख्यातः सोमस्य भक्षः ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याग्रेण होतारं पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीनो नृचक्षसं त्वेत्यवेक्ष्य मन्द्राभिभूरिति भक्षयतीत्यनेनोक्तमित्यर्थः । अत्रापि भवत्येवोपह्वानं प्रतिभक्षितुरभावेऽपि । नानुपहूतेन सोमः पातव्य इति निषेधात् । हिन्व म इत्यात्माभिमर्शनं मार्जालीये पात्रं प्रक्षाल्याऽऽयतने सादयति । व्याघारणशब्देन विहितत्वात्तस्य च होमत्वाभावात्तन्निमित्तकस्य भक्षस्याप्राप्तिः स्यात्तां वारयितुमिदं सूत्रम् ।

संततमनुपृष्ठ्यं बर्हिः स्तीर्त्वाऽऽग्नीध्रः पुरोडाशानलं करोति ।

मध्यमणिन्यायेनाऽऽग्नीध्रशब्दस्योभयोरन्वयः । अथवाऽऽग्नीध्रशब्दस्य संततमित्येतस्मात्प्रागन्वयः । अत्राऽऽग्नीध्रग्रहणं पृष्ठ्यास्तरणपुरोडाशालंकरणयोः प्रकृतावध्वर्युकर्तृकताया एव दृष्टत्वेन तदनुरोधेनात्रापि स्यात्प्रैषस्याऽऽस्मार्थत्वमादायोपपत्तेरिति शङ्कां निरसितुम् । संततवचनं विच्छेदनिवृत्त्यर्थम् । अनुपृष्ठ्यं पृष्ठ्यायामेवेत्यर्थः ।

---

१ ख. 'र्थः । अस्मिन्पक्षे होमानामनेकेषां मध्ये वषट्कारैर्व्यवधानात्प्रत्येकं होमस्य निमित्तत्वम् । तेन प्रतिहोमशेषं प्रतिग्रहणं च भक्ष इति सूत्रादिति द्रष्टव्यम्' इत्या° ।

तेन तूष्णीं दक्षिणां तूष्णीमुत्तरामिति निवर्तते। बर्हिर्वचनं शुष्कदर्भवाच्योल्लपस्तरणनिवृत्त्यर्थम्। यज्ञस्येति मन्त्रेण गार्हपत्यादुपक्रम्याऽऽहवनीयायतनपर्यन्तम्। तथा चाऽऽपस्तम्बः—यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै त्वा यज्ञस्येति गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततमनुपृष्ठ्यं बर्हिः स्तृणात्याहवनीयादिति। अत्र धानादिष्वपि पुरोडाशशब्दप्रवृत्तिर्बहुवचनात्। बर्हिरास्तरणात्पूर्वं केचित्कर्मणे वामिति पाणिप्रक्षालनमिच्छन्ति। देवो वः सविता मध्वाऽनक्तु इति धानालंकरण ऊहः। प्रकृतिवदितरेषाम्। आमिक्षावाजिनयोर्नालंकरणम्। अलंकरणं कृत्वाऽऽग्नीध्रो विरमति। अत्र विशेषमाह बौधायनः—अथैव आग्नीध्रो जघनेन गार्हपत्यमुपविश्य पात्र्यां पञ्चधोपस्तृणीते मध्यतः पुरोडाशमुपस्तीर्णाभिघारितमुद्वासयति पुरस्ताद्धाना दक्षिणतः करम्भं पश्चात्परिवापमामिक्षामुत्तरत इति।

ऐति पशुना।

सवनीयपशुना सहेति आगच्छति प्रतिप्रस्थातेति शेषः। तं प्रत्येव प्रैषात्।

या वां कशा मधुमतीत्याश्विनं ग्रहमध्वर्युर्गृह्णाति।

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेति ग्रहणमन्त्रः। ऐन्द्रवायवादिवद्धाराग्रहत्वाभावेऽपि ग्रहत्वमस्त्येवेति दर्शयितुं ग्रहवचनम्। तेन ग्रहं संमार्ष्टीति संमार्गोऽत्रापि सिद्धो भवति। अध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थातृव्यावृत्त्यर्थम्।

ग्रहणप्रकारमाह—

परिप्लवया द्रोणकलशादुपस्तीर्य पूतभृत उन्नीय द्रोणकलशादभिघारयति।

परिप्लवयेत्युत्तरत्राप्यनुवर्तते। तेन परिप्लवयैवोन्नयनमभिघारणं च भवति। उदञ्चनव्यावृत्तये परिप्लवयेति वचनम्। द्रोणकलशवचनमाधवनीयव्यावृत्तये। द्रोणकलशादित्यनन्तरं सोमं गृहीत्वेति शेषः। उच्छब्द आधिक्यार्थकः। यद्यपि मन्त्रपाठक्रम आश्विनस्तृतीयस्तथाऽपि तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनो गृह्यत इति श्रौतक्रमस्य मन्त्रपाठक्रमापेक्षया प्रबलत्वाद्दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान्गृह्णाति यदाश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोतीति श्रुतेश्चात्राऽऽश्विनग्रहणमिति। जैमिनिरपि—क्रमकोपोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्चेति। उपांश्वादितग्रहाणां मध्ये दशमस्थान आश्विनग्रहणं तृतीयस्थाने होम इति यदाश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोतीतिश्रुतिगतदशमतृतीयशब्दयोरर्थो ज्ञेयः। उपस्तरणाभिघारणशब्दाभ्यामिदं ज्ञायत उन्नयनं मुख्यमेते अङ्गे। मुख्यमुन्नयनमुपर्यर्धपर्यन्तम्। वृष्टिकामामयाविनोः पूरणपर्यन्तम्। उपस्तरणाभिघारणे स्वल्पसोमेनेति।

१ ख. ग. ङ. ज. ञ. एति। २ ख. °दश्वन°।

इमं विधिमन्यत्राप्यतिदिशति—

सर्वग्रहाणामेष कल्पः ।

ऋतुग्रहव्यापन्नपुनर्ग्रहसोमातिरेकग्रहषोडशिप्राजापत्यादीनामित्यर्थः । एष उक्त एव कल्पः प्रकारो भवतीत्यर्थः । ग्रहाणामिति बहुवचनादेव सर्वग्रहलाभे सर्वग्रहणमाश्विनग्रहस्याध्वर्युग्राह्यत्वात्तत्र परिभाषाकरणादध्वर्युमात्रग्राह्यग्रहविषयत्वं शङ्क्येत तद्व्यावर्तयितुं *सर्वग्रहणम् ।

तꣳ सादयित्वा त्रिवृता यूपं परिवी-
याऽऽग्नेयं पशुꣳ सवनीयमुपाकरोति ।

यथायोनिसादनं चेति परिभाषयैव सिद्धे सादने तꣳ सादयित्वेतिवचनं सादनयूपपरिव्ययणयोः कालाव्यवधानार्थम् । एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वेति सादनमन्त्रः । प्रातर्युजौ विमुच्येथामित्ययं या वां कशेत्यनेन विकल्पते । प्रातर्युजौ विमुच्येथामित्यनेन ग्रहण एष ते योनिरश्विभ्यां त्वेत्येव एव सादनमन्त्रः । पूर्वां रशनामुदू(दु)ह्य त्रिवृता त्रिगुणया रशनया निरूढपशुबन्धोक्तकल्पेन देवस्य त्वेतिरशनादानादिना नाभिदघ्ने यूपं परिवीयाऽऽग्नेयं पशुं सवनीयमुपाकरोतीत्यर्थः । न चैतस्या रशनायाः पश्वङ्गतैवास्तु यूपाङ्गत्वे त्वदृष्टार्थत्वापत्तेरिति वाच्यम् । यूपाङ्गत्वेऽपि दार्ढ्यरूपदृष्टसंभवात् । द्वितीयाश्रुतेश्च यूपार्थत्वस्यैव रशनापरिव्याणस्य युक्तत्वात् । तथा च चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे जैमिनिः—पश्वङ्गं रशना स्यात्त तदङ्गमविधानादिति । केचित्पूर्वामेव रशनामादाय परिव्ययन्ति । तन्न । पुनस्त्रिवृद्वचनवैयर्थ्यापत्तेः । पूर्वामुदू(दु)ह्येत्येव कात्यायनबौधायनाभ्यां स्पष्टतयोक्तेश्च । सा च सवनीयबहुत्वेऽपि नाऽऽवर्तते यूपसंस्कारत्वात् । स्वरुस्तु पूर्व एव मन्त्रेणाऽऽदायावगूह्यः । प्रतियूपं स्वरव इति वचनाल्लिङ्गात्समानो यूपः स्वरुरिति अग्निष्टोम एव स्पष्टवचनाच्च । देवस्य त्वेत्यादि स्वर्वैवगूहनान्तमुन्मार्जनाग्रप्रेक्षणवर्जं वा । पशुरजोऽभिप्रेतः । जात्यन्तरावचनादाग्नेयमजमग्निष्टोम आलभन्त इति श्रुत्यन्तराच्च ।

तस्य रूपनियमो न विद्यते ।

तस्य सवनीयपशो रूपनियमो लोहत्वादिरूपनियमो न विद्यते नास्त्यत्रेत्यर्थः । इदमपि अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे लिङ्गम् ।

हुतायां वपायां प्रसृप्स्यन्तो ग्रहावकाशैरुपस्थाय संप्रसर्पन्ति ।

उत्तरपरिवप्यहोमश्चात्वाले मार्जनं च भवत्येव । तयोर्वपाहोमाङ्गत्वात् । वरदानमपि भवति । पश्वै(श्वे)कादशिनीसूत्रे वरदानस्य तन्त्रत्वविधानाल्लिङ्गात् । सुब्रह्मण्या-

* सर्वग्रहणमित्यधिकम् ।

ह्वानं नात्र। अवचनात्। प्रसृप्स्यन्तः सदसि स्वस्थानं प्रति उपवेशनार्थं गमनं प्रसर्पणं तत्करिष्यन्तः। अवकाशयन्तेऽर्थं प्रकाशयन्त इत्यवकाशा मन्त्राः। ग्रहाणामवकाशा ग्रहावकाशा ग्रहाणामवकाशः प्रकाशो येष्विति वा। द्वौ समुद्रावित्यारभ्य स्पयः स्वस्तिरित्यतःप्राग्ग्रहावकाश इति संज्ञा मन्त्राणां तैर्द्रोणकलशप्रभृतीनुपस्थाय संप्रसर्पन्ति समेताः सदः प्रविशन्तीत्यर्थः। सामान्यप्रतिज्ञेयम्। प्रसृप्स्यन्त इति वचनात्सोमातिरेकनिमित्तकोक्थ्यग्रहणे प्रसर्पणाभावाद्ग्रहावकाशोपस्थाननिवृत्तिः। बहुवचनादध्वर्युप्रतिप्रस्थातृयजमाना आध्वर्यवेण विधानेनोपस्थानसर्पणे कुर्वन्ति। उन्नेतुरप्याध्वर्यवेण विधानेनोपस्थानसर्पणे। उपवेशनं सदस्येवैतस्यापि। सदस्यस्याप्येवमेव। नेष्ट्राग्नीध्रयोरुभयान्वितयोर्हौत्रेणाऽऽध्वर्यवेण वा। प्रसृप्स्यन्त इत्यनेन ये ये प्रसर्पणकर्तारस्तेषामिदमुपस्थानं, तेन ब्रह्मणोऽपि प्रसर्पणकर्तृत्वादुपस्थानं, होत्रादीनामुद्गात्रादीनां च कर्म शाखानुसारेणेति यथार्थं द्रष्टव्यम्।

द्वौ समुद्राविति द्रोणकलशाधवनीयौ।

सकृदुक्तेन मन्त्रेण द्वौ युगपदुपतिष्ठन्त इत्यर्थः। सेतुनाऽतियन्त्यन्यमिति मन्त्रान्तः।

द्वे द्रधसी इति पूतभृतम्।

उपतिष्ठन्त इति शेषः। जार्यो इति मन्त्रान्तः।

परिभूरग्निमिति सर्वसोमम्।

उपतिष्ठन्त इत्येव शेषः। तस्य त इदमुन्मृज इति मन्त्रान्तः। सर्वश्चासौ सोमश्च सर्वसोमस्तम्। अत्र सर्वशब्दः प्रकारकात्स्न्र्यमाचष्टे सर्वान्नं भक्षयतीतिवत्। सर्वसोम इति द्रव्यैकत्वात्सकृन्मन्त्रमुक्त्वा सर्वस्य सोमस्योपस्थानम्। सर्वग्रहणं ग्रहद्रोणकलशाधवनीयपूतभृत्स्थसोमोपस्थानार्थम्।

प्राणाय म इत्युपांशुपात्रमपानाय म इत्यन्तर्यामं व्यानाय म इत्युपांशुसवनं ग्रावाणं वाचे म इत्यैन्द्रवायवं दक्षक्रतुभ्यां म इति मैत्रावरुणं चक्षुर्भ्यां म इति शुक्रामन्थिनौ श्रोत्राय म इत्याश्विनमात्मने म इत्याग्रयणमङ्गेभ्यो म इत्युक्थ्यमायुषे म इति ध्रुवं वीर्याय म इत्यतिग्राह्यांस्तेजसे म ओजसे मे वर्चसे म इति वैतैर्यथारूपं वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति सर्वत्रानुषजति ॥ १३ ॥

यथारूपमित्यस्यानन्तरमुपतिष्ठन्त इत्येव शेषः। अन्तर्यामशब्दे पात्रलक्षणा। हुतत्वाद्ग्रहाय[1]। आदिवृद्ध्यभावश्छान्दस इति वा। तेनान्तर्याममिति रूपं भवति।

१ ख. 'द्ग्रहस्येति। आ'।

पात्रमित्यध्याहारो योग्यतया । चक्षुर्भ्यां म इत्यत्रापि वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्येव । वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति सर्वत्रानुषजतीति सूत्रे सर्वत्रेति पदनात्राप्येकवचनपाठस्यैव प्रापणात् । द्रव्यपृथक्त्वान्मन्त्रावृत्तिः । चक्षुर्भ्यामिति परस्परापेक्षं द्विवचनमस्मिन्कल्पे द्रष्टव्यम् । सूत्रस्वरससिद्धमिदं व्याख्यानम् । वर्चोदौ वर्चसे पवेथामिति श्रुत्युक्तो द्विवचनयुक्तः पाठोऽनेन विकल्पते । अस्मिन्कल्पे द्विवचनालिङ्गत्वात्सकृदेव मन्त्रः । वीर्याय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेतिमन्त्रावृत्त्याऽतिग्राह्यान् । तेजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । ओजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । वर्चसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति क्रमेणातिग्राह्याणां त्रयाणामेते त्रयो मन्त्रा वीर्याय म इत्यनेन विकल्पिताः । एतैरितिवचनमेकमन्त्रत्वनिरासार्थम् । अर्थादेव क्रमे सिद्धे यथारूपमितिवचनं वाजपेय ऐन्द्रातिग्राह्यस्थानीयपञ्चैन्द्रातिग्राह्येषु द्वितीयमन्त्रस्यैवाऽऽवृत्तिर्न त्वन्तिमस्यैवेतिप्रदर्शनार्थम् । अस्मच्छब्दादेशभूतान्म इति शब्दादनन्तरं वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्ययमंशः सर्वत्र सर्वेषु मन्त्रेषु अनुषजति अनुषक्तो भवतीत्यर्थः ।

विष्णोर्जठरमसीति द्रोणकलशमिन्द्रस्य जठरमसीत्याधवनीयं विश्वेषां देवानां जठरमसीति पूतभृतं वर्चोदा मे वर्चसे पवस्वेति सर्वत्रानुषजति ।

स्पष्टम् ।

कोऽसि को नामेति सर्वं[1] राजानमविशेषेण ।

उपतिष्ठन्त इत्येव । तस्य त इदमुन्मृज इति मन्त्रान्तः । सर्वग्रहणप्रयोजनं पूर्ववत् । न विद्यत ऐन्द्रवायवत्वादिधर्मभेदनिमित्तकावृत्तिरूपो ग्रहत्वकलशस्थत्वधर्मभेदनिमित्तकावृत्तिरूपो वा विशेष उपस्थाने यस्मिन्मन्त्रे स मन्त्रोऽविशेषस्तेनेत्यर्थः । तेनेदं सिद्धं भवति सकृदुक्तेनैव मन्त्रेण सर्वराज्ञ उपस्थानं न प्रत्येकधर्ममादाय भेदेनोपस्थानमिति । एतेन पूर्वस्मिन्सर्वराजोपस्थान आवृत्तिरवगता भवति ।

बुभूषन्ब्रह्मवर्चसकाम आमयाव्यन्नाद्यकामोऽभिचरन्वाऽवेक्षेत ।

बुभूषन्नवेक्षेत ब्रह्मवर्चसकामोऽवेक्षेत, आमयाव्यवेक्षेत, अभिचरन्नवेक्षेतेति स्वशाखागता एते कल्पाः । अन्नाद्यकामोऽवेक्षेतेति कल्पः शाखान्तरीयः । अत्र काम्यकल्पप्रदर्शनात्पूर्वत्रोपस्थाने काम्यत्वं न । इदमित्येतस्य स्थाने तत्तत्कामोल्लेखः कार्यः— तस्य ते भूतिमुन्मृजे तस्य ते ब्रह्मवर्चसमुन्मृजे तस्य त आयुरुन्मृजे तस्य तेऽन्नाद्यमुन्मृजे तस्य तेऽमुष्य प्राणानुन्मृज इति । बौधायनोऽप्यन्नाद्यकामनां विना भूत्यादिकामनाप्रयुक्तमन्त्रविकारान्स्पष्टमेव प्रदर्शितवान् । कामाभावे त्वविकृतो मन्त्रः । अत्र काम-

१ ख. ग. 'ष्टत इ' ।

नायां सत्यामवेक्षणमपि कार्यं कामनाया अभाव उपस्थानमात्रं नावेक्षणमित्ययं विशेषः। अयमर्थः शब्दान्तरप्रयोगादेकवचनाच्च प्रतीयते। इदमवेक्षणं यजमानस्यैव, सामान्यतः फलस्य यजमानगतत्वमेवेति सर्वमतसिद्धत्वात्समस्ते क्रत्वर्थे श्रूयमाणं यजमानः कामयते यानि तु कामयतिः श्रावयतीति सूत्राच्च। यदि ऋत्विग्गतमपि स्यात्तदाऽवेक्षेरन्निति ब्रूयात्। एतेनाध्वर्युपरत्वमपि निरस्तम्। अत्र पाठोऽवसरप्रदर्शनार्थः। तत्तत्कामनोद्देशेन संकल्पं कृत्वाऽवेक्षणं यजमानेन कार्यम्। यजमानः कामयते यानि तु कामयतिः श्रावयतीति सूत्रात्।

एतदन्ता ग्रहावकाशसंज्ञका मन्त्रा इत ऊर्ध्वं ये मन्त्रास्ते प्रसर्पणार्थास्तेषां विनियोगमाह—

स्फ्यः स्वस्तिरित्युत्करे वेदिकरणानि संन्यस्तानि यथारूपम्।

यैः स्फ्यादिभिर्वेदिः कृता तानि वेदिकरणानि सम्यङ्न्यस्तानि संन्यस्तानि एतादृशानि यथारूपं यथालिङ्गमुपतिष्ठन्त इत्यर्थः। स्फ्यः स्वस्तिरित्यनेन स्फ्यम्। विघनः स्वस्तिरित्यनेन विघनम्। पर्शुर्वेदिरित्यनेन पर्शुम्। परशुर्नः स्वस्तिरित्यनेन परशुमिति यथारूपशब्दार्थः। संशब्दः पृथग्भावेन न्यासार्थः। न्यस्तानीति शब्दो निधानव्यावृत्त्यर्थः। नीत्युपसर्गोऽसंसर्गार्थः। उत्करे स्फ्यादीनां न्यसनं परिकर्मिकर्तृकम्। संन्यस्तानीतिशब्दस्वरसात्। अन्यथा संन्यस्येति ब्रूयात्। इत आरभ्य प्रसर्पणमोपवेशनं, तेन माध्यंदिनसवनतृतीयसवनयोः प्रसर्पणाभावाद्वेदिकरणोपस्थानादि सदसो दक्षिणार्धस्य प्रेक्षणं यावत्तावन्न भवति प्रातःसवनप्रसर्पणेनैव कार्यसिद्धेरिति भावः। ग्रहावकाशोपस्थानं तूत्तरयोः सवनयोर्वचनाद्ग्रहसंस्कारत्वाच्च भवत्येव।

यज्ञिया यज्ञकृतः स्थेति सर्वाणि।

उपतिष्ठन्त इत्येव। ह्वयध्वमित्यन्तः। पूर्वं व्यष्टिरूपतयोपस्थानमिदं समष्टिरूपतयेति भेदोऽनयोः। सर्वाणि स्फ्यादीनि चत्वारि।

उप मा द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी।

उपतिष्ठन्त इति शेषः सर्वत्र। द्यावापृथिव्यावभिसंधायोपतिष्ठन्त इत्यर्थः।

उपास्ताव इति यत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते।

यत्र बहिष्पवमानेन स्तुवत इत्यास्तावशब्दार्थप्रदर्शनार्थम्। तमुपतिष्ठन्त इति शेषः।

उपकलश इति द्रोणकलशमुपसोम इति सोममुपाग्निरित्यग्निमुपदेवा इति देवानुपयज्ञ इति यज्ञमुपमा होत्रा उपहवे ह्वयन्तामिति होत्रकान्।

उपतिष्ठन्त इत्येव। सोमोऽभिषुत एव प्रकृतत्वात्। स चैकादशग्रहकलशात्रयस्थः। अग्निरौत्तरवेदिक एव। तस्यैव सौत्ययागाधिकरणत्वेन प्रधानत्वात्। देवा अत्र

त्रयस्त्रिंशत् । ते चैकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयाजाः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति । प्रकृतग्रहादीनामप्यत्र देवता विवक्षिताः । यज्ञशब्देन यज्ञसाधनानि हविराज्यादीनि । होत्रका मैत्रावरुणादयः । द्रोणकलशसांनिध्यात्सर्वाण्यपि कर्मोपयुक्त॰ पदार्थानामेवोपस्थानान्येतानि । गाशब्दनिवृत्त्यर्थं तत्र तत्रोपेत्यस्य पाठः । अधिकृतेन बुद्धिस्थेनापि तेनाऽऽकाङ्क्षानिवृत्तेरुपदेवा उपयज्ञ इति लिङ्गाच्च । न चायं समाधि- रुपसर्गस्य संभवति । उपसृष्टस्यैवाऽऽख्यातस्य धातोरर्थविशेषसमर्पकत्वादिति भावः । एतेन यदाद्यन्तयोः श्रुतत्वान्माशब्दमप्यनुषजन्ति केचित्तन्निरस्तम् ।

ह्वयताꣳ ह्वयेताꣳ ह्वयन्तामिति यथारूपꣳ सर्वत्रानुषजति ।

ह्वयतेः संनिहितस्यापि वचनस्य वैरूप्यात्क्वचित्क्वचिदयोग्यान्वयः स्यादतः कथम॰ नुषङ्गः सेत्स्यतीति शङ्का न कार्या सामर्थ्याद्विपरिणतान्वयस्यैवाङ्गीकारादिति भावः । उक्तश्च विपरिणतान्वयः शाब्दिकैरर्थाद्विभक्तिविपरिणाम इत्यनया परिभाषया । सर्वत्र सर्वेषु मन्त्रेषु यथारूपं देवतागतैकत्वाद्यनुरूपं क्रियापदमनुषजति अनुषक्तं भवतीत्यर्थः । आस्तावकलशसोमाग्नियज्ञानामेकवचनप्रतिपाद्यत्वाद्ध्वयतामिति । द्यावापृथिव्योर्द्विवच॰ नप्रतिपाद्यत्वाद्ध्वयेतामिति । देवानां बहुवचनप्रतिपाद्यत्वाद्ध्वयन्तामिति । यद्यपि उपस्थेयक्रमानुसारेण ह्वयेतां ह्वयतां ह्वयन्तामिति पठितुं शक्यं तथाऽपि वचनक्रमानु- सारेणापि पाठे बाधकाभावात्तथोक्तिः । अन्तिममन्त्र उपहव इत्येतस्य शब्दस्याधि- कत्वात्तदनुरोधेन ह्वयतेः पुनः पाठः ।

नमोऽग्नये मखघ्ने मखस्य मा यशोऽर्यादित्याहवनीयमुपतिष्ठते ।

ब्राह्मणानुकरणार्थमुपतिष्ठत इत्यस्यात्रोपस्थानमर्थो न भवति किं तु नमस्कार एव नमःपदघटितत्वान्मन्त्रस्य । तथा च नमःपदस्य मन्त्रादावेव सत्त्वात्तदारभ्यैव नमस्कारार्थं नतिमुद्राकरणं तच्च मन्त्रसमाप्त्यन्तम् । तथा च नमस्कारस्य बाह्यचेष्टा॰ त्वेन मन्त्रान्ते क्रियां वारयितुमेव चैतस्य वक्ष्यमाणमन्त्रयोश्च कृत्स्नः पाठः । अनेन तेभ्य एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पत्यात्मनोऽनार्त्या इति श्रुत्यर्थः सिद्धो भवति । चतुर्थो मन्त्रस्तु सौत्र एव । पुनरुपतिष्ठत इति वचनादेवं ज्ञायते स्फ्यप्रभृतिहोत्रकान्तानामुप॰ स्थानमेकं कर्मेतिद्योतनार्थम् । तेन हविर्धानपूर्वद्वारस्थितैरेवोपस्थानं कार्यं न तु तत्तत्स॰ मीपं गत्वोपस्थानमिति सिध्यति ।

नमो रुद्राय मखघ्ने नमस्कृत्या मा पाहीत्याग्नीध्रम् ।

आग्नीध्रमग्निमाहवनीयसांनिध्यात् । उदकस्पर्शः । उपतिष्ठत इत्येव शेषः । पूर्ववद- [1]त्रापि व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

---

१ ग. °पि द्वेधा व्या° ।

नम इन्द्राय मखघ्न इन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधीरिति हौत्रीयम् ।

हौत्रीयशब्दोऽत्र तत्स्थलक्षणयाऽग्निपर एव । आग्नीध्रसांनिध्यात् । स्थानोपस्थानापेक्षयाऽग्न्युपस्थानस्यैव युक्तत्वात् । तथा च हौत्रीयाग्नेरेतावत्पर्यन्तं धारणं सिद्धं भवति । एवं मार्जालीयाग्नेरपि द्रष्टव्यम् । धिष्ण्यपर एव वा । तयोरप्युपस्थानदर्शनात् । अस्मिन्कल्पे न धारणम् ।

नमो यमाय मखघ्ने नमस्कृत्या मा पाहीति मार्जालीयम् ।

गतम् ।

दृढे स्थः शिथिरे इत्याभिषवणफलके ।

उपतिष्ठत इत्येव । अꣳहसस्पातमिति मन्त्रान्तः ।

द्यावापृथिवी समीक्षत इत्येकेषाम् ।

स्पष्टम् ।

सूर्यो मा देवो दिव्यादꣳहसस्पात्विति सूर्यं वायुरन्तरिक्षादिति वायुमग्निः पृथिव्या इत्यग्निं यमः पितृभ्य इति यमं सरस्वती मनुष्येभ्य इति सरस्वतीं पातु पात्विति सर्वत्रानुषजति ।

सरस्वतीमित्यनन्तरमुपतिष्ठत इत्येव । सर्वत्र वायुरन्तरिक्षादित्यादिषु मन्त्रेष्वित्यर्थः । वीप्साऽर्थाध्याहारनिरासार्था । अꣳहस इत्येतस्य शब्दस्यानुवृत्तिं वारयितुमनुषङ्गवचनम् । यमः पितृभ्य इत्यत्र नोदकस्पर्शः । पितॄणामप्रधानत्वात् । अत एव न प्राचीनावीतमपि । पात्विति क्रियापदमनुषजति अनुषक्तं भवतीत्यर्थः ।

देवी द्वाराविति द्वार्यौ नमः सदस इति सदो नमः सदसस्पतय इति सदसस्पतिं नमः सखीनां पुरोगाणां चक्षुष इत्यृत्विजो नमो दिव इति दिवं नमः पृथिव्या इति पृथिवीम् ।

द्वार्यौ सदसो द्वारस्थूणे । मा मा संताप्तमिति मन्त्रान्तः । सदसस्पतिशब्देन ब्रह्मोच्यते । तथा चाऽऽपस्तम्बः स्पष्टमेव पठितवान्—नमः सदसस्पतय इति ब्रह्माणमिति । ऋत्विजः स्वस्वव्यतिरिक्ताः पञ्चदश । सदस्यपक्षे षोडश ।

अहे दैधिषव्येति यत्र निषत्स्यन्भवति ततस्तृणं लोष्टं वा निरस्याप उपस्पृश्योन्नित उद्धृतश्च गेषामित्युपविशति ।

यत्र यस्मिन्स्थले निषत्स्यन्नुपवेशनं करिष्यन्भवति ततस्तस्मात्प्रदेशात्तृणं यत्किंचिल्लोष्टं क्षुद्रमृत्पिण्डस्तं वाऽहे दैधिषव्येति निरस्य । परिभाषयोत्तरतः । अङ्गुष्ठोप-

कनिष्ठिकाभ्यामित्याश्वलायनः । उन्निवत उदुद्वतश्च गेषमिति तत्रोपविशति । तत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः स्थाननियमः सूत्रान्तरे प्रदर्शितः—दक्षिणमेवाध्वर्युर्द्वारबाहुं मिश्रयमाण उपविशत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातेति । सदस्येवोपवेशनम् । उन्नेतुः प्रतिप्रस्थातुरुत्तरत एव । उन्नेतुर्हविर्धान एवोपवेशनमिति पक्षे होत्रकोपस्थानान्तमेव कृत्वाऽहे दैधिषव्येति तृणं लोष्टं वा यत्र निषत्स्यन्भवति ततो निरस्याप उपस्पृश्योन्निवत इत्युपविशतीत्येतावानेवोन्नेतुर्विधिः । मध्यतनमाहवनीयोपस्थानादि पृथिव्युपस्थानान्तं तस्य न भवति । एतेषां सदःप्रसर्पण एव संभवात् । यजमानस्य स्थानं याजमानसूत्रे प्रदर्शयिष्यति सूत्रकारः । ब्रह्मसूत्रे ब्रह्मणः स्थानं प्रदर्शयिष्यति । सदस्यस्थानं सूत्रान्तर उक्तं दक्षिणेनौदुम्बरीं सदस्य इति । बौधायनोऽपि—दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा च सदस्य इत्युपविशत इति । औदुम्बरीमेवोदोद्गातारः पर्युपविशन्तीति पूर्वसूत्रादौदुम्बरीशब्दोऽत्रानुवर्तते । पाकतर इति पूर्वस्यान्तः । अद्याह्न इत्युत्तरस्यान्तः ।

सदः प्रसृप्य दक्षिणार्धं परेक्षेताऽऽगन्त पितर इति ।

अत्र पूर्वं क्रियाप्रदर्शनमनन्तरं मन्त्रप्रदर्शनमित्येवं वैपरीत्यं ब्राह्मणानुसारेण । परेक्षणं कृत्स्नमन्त्रसमाप्तिपर्यन्तं न तु मन्त्रान्तेन संनिपातोऽत्रेतिप्रदर्शनार्थं वा । सदः प्रसृप्य सदसि उपवेशनान्तां प्रसर्पणक्रियां संपाद्य प्राचीनावीत्युपवीती वा बद्धाञ्जलिः परेक्षेत तत्रैव तिष्ठन्निति परेत्युपसर्गार्थः । पितृणां पूजार्थत्वाद्बद्धाञ्जलिता । तथा च ब्राह्मणम्—तेभ्य एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पत्यात्मनोऽनार्त्या इति । भूयास्तेति मन्त्रान्तः । प्राचीनावीतपक्षे यज्ञोपवीत्यप उपस्पृशेत् । प्रसृप्स्यन्तो ग्रहावकाशैरुपस्थाय संप्रसर्पन्तीत्युपक्रमे बहुवचनम् । उत्तरत्रानुषजति उपतिष्ठते समीक्षते यत्र निषत्स्यन्भवति उपविशतीत्येतेष्वेकवचनम् । एताभ्यां पक्षद्वयं ज्ञाप्यते बहुवचनात्सर्वेषामुपस्थानकर्तृत्वमेकवचनादध्वर्योरेवोपस्थानकर्तृतेति । अस्मिन्पक्षे फलं तु ऋत्विग्गामित्वेनानुष्ठानोपयोगितया यजमानस्येष्टमित्यृत्विग्गाम्येव युक्तम् । तथा च तृतीयाध्यायेऽष्टमे पादे जैमिनिः—कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्वात्स्यादिति । फलं मा मा संताप्तमित्यसंतापनादिकं फलं कर्मार्थं कर्मानुष्ठानौपयिकं स्वामिनं प्रति यजमानं प्रति आत्मीयकर्माविघातरूपार्थवत्त्वात्स्वेष्टानुगुणत्वरूपप्रयोजनवत्वात्तेषामृत्विजां भवति ऋत्विग्गामित्वेनैव स्वेष्टं भवति । एवं चाऽऽत्मनेपदानुगुण्यादृत्विग्गामीत्येव युक्तम् । ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्वादिति पूर्वाधिकरणे ममाग्ने वर्च इत्यादिकरणमन्त्रगतं वर्चआदिकं फलं तद्यजमानगाम्येवेति सिद्धान्तितं तद्वैलक्षण्यद्योतनाय तुशब्द इति सूत्रार्थः । असहितैनैवाध्वर्युणाऽऽहवनीयाद्युपस्थानं द्यावापृथिव्योः समीक्षणमिति पक्षे समीक्षणं लोष्टनिरसनमपामुपस्पर्शनमुपवेशनं दक्षिणार्धपरेक्षणं च कर्तव्यमितरैस्तु सहितैरेवेतिप्रदर्शनार्थं वा ।

अत्र पशुं विशास्ति ।

अन्तर्भावितो णिजत्र ज्ञेयः । तेन शमितारं पशुं विशासयतीत्यर्थो भवति । एतेन शमितः पशुं विशाधीत्ययं प्रैषोऽप्यत्रैवाध्वर्युणा वक्तव्य इत्यपि सिद्धं भवति । तेन हविष्कृता वाचं विसृज्य पशुं विशास्तीति पशुसूत्रोक्तविशसनकालो बाध्यते । अत्रास्मिन्काल एव पशुं विशास्ति न तु पशुपुरोडाशसंबन्धिहविष्कृदेहीति प्रैषकरणकवाग्विसर्गोत्तरकाल इति ।

श्रप्यमाणः सर्वाणि सवनानि परिशेते तृतीयसवने वा श्रप्यते ॥ १४ ॥

श्रप्यमाण इति पशोर्विशेषणम् । सर्वाणि सवनानि परिशेत इत्यनेन मन्दज्वालयाऽङ्गयागकालपर्यन्तं यथा सुशृतो भवति दग्धो विशीर्णो वा न भवति तथा परिशेते श्रप्यमाण एव स्थितो भवतीति बोध्यते । परिशेरत इति पाठे बहुवचनस्य च्छान्दसतैव ज्ञेया, श्रप्यमाण इत्येकवचनेन विरोधात् । तृतीयसवने वा श्रप्यत इत्यस्मिन्पक्षेऽपि विशसनमत्रैव श्रपणमात्रं तृतीयसवनारम्भकाल आरम्भणीयमिति ।

इत्योकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखयाजिद्विषाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंतापशामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टमप्रश्नस्य पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथाष्टमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

पुरोडाशानासाद्य तैः समवदाय प्रचरति ।

प्रतिप्रस्थात्रा हुतान्पुरोडाशानध्वर्युरासाद्य तैः पुरोडाशैः सहैवावदाय प्रचरति । आसाद्येत्यत्रान्तर्भावितो णिज्वा ज्ञेयः । तथा च प्रतिप्रस्थात्राऽऽसादनं कारयितव्यमिति सिध्यति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—अत्र प्रतिप्रस्थाता सवनीयानासादयतीति । समवदानांश एव विधिः । प्रचरतिस्त्वनुवादः । प्रचरणस्यानेककर्तृसाध्यत्वेऽपि समवदानस्याध्वर्युमात्रकर्तृकत्वेन प्रचरणसमवदानयोर्यल्ब्बोधितानेककर्तृसामानाधिकरण्यासंभवादनुपपन्नं वाक्यं स्यात्तामनुपपत्तिं वारयितुमेकवचनम् । प्रतिप्रस्थात्रा हरणे कारणं नासद्वस्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्सदोऽतीयादिति निषेध एव । आग्नीध्रो

---

१ अ. म. °शेरते ।

वाऽऽसादयति । तथा च बौधायनः—अथैतानि संपरिगृह्य पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्योत्तरेण सदः परीत्योत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्ण्यं पर्याहृत्यान्तर्वेद्यासादयतीति । अथैष आग्नीध्रो जघनेन गार्हपत्यमुपविश्य पात्र्यां पञ्चधोपस्तृणीत इत्यादेरुद्वासनप्रतिपादकात्पूर्वसूत्रादस्मिन्सूत्र आग्नीध्रानुवृत्तेराग्नीध्रकर्तृकता द्रष्टव्या । तूष्णीमेवात्र सर्वेषां सादनम् । तूष्णीमेवाऽऽमिक्षावाजिने मध्ये वेदेरासाद्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यामासादयति । ततस्तूष्णीमेवोत्करे वाजिनमासादयति । समवदाय प्रचरतीत्यनेन प्रत्येकयागो व्यावर्त्यते ।

तत्प्रकारमाह—

जुहूपभृतोरुपस्तीर्यावदायाभिघार्य प्रातः प्रातः सावस्येन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहि प्रातः प्रातः सावस्येन्द्राय पुरोडाशान्प्रस्थितान्प्रेष्येति संप्रेष्यति ।

जुह्वामवदायोपभृत्यवद्यतीत्येतावतैवोपस्तरणाभिघारणयोः सिद्धौ जुहूपभृतोरुपस्तीर्यावदायाभिघार्येत्येवं सूत्रकरणं प्रत्यभिघारणं प्रस्तरबर्हिःसमञ्जनं च परिसंख्यातुम् । यत्र प्रधानार्थस्विष्टकृदर्थावदानयोर्मध्ये प्रधानयागकृतकालव्यवधानं तत्रैव स्विष्टकृद्यागार्थद्रव्यस्य प्रत्यभिघारणम् । यत्र न तथा तत्र न प्रत्यभिघारणमिति ज्ञापकबलात्कल्प्यते । जुह्वामुपभृति चोपस्तीर्यावदायाभिघार्येत्येवमुच्यमान उपस्तरणावदानाभिघारणानि जुह्वां कृत्वोपभृति कर्तव्यानीत्येवं काण्डानुसमयोऽपि स्यात्स मा भूत्किं तु पदार्थानुसमय एव यथा स्यात्तदर्थं जुहूपभृतोः समासेन निर्देशः । तथा च जुह्वामुपस्तीर्योपभृत्यनन्तरमेवोपस्तीर्य जुह्वां धानाकरम्भपरिवापपुरोडाशामिक्षाभ्यः क्रमेण चतुरवत्तिनां द्विर्द्विः पञ्चावत्तिनां त्रिस्त्रिः प्रकृतिवदवदायानन्तरमेवोपभृति सर्वेभ्य उत्तरार्धेभ्यश्चतुरवत्तिनां सकृत्सकृत्पञ्चावत्तिनां द्विर्द्विः स्विष्टकृते तथैवावदाय जुहूस्थं सकृदुपभृत्स्थं द्विरित्येवमभिघारयतीत्येवं प्रयोगः सिद्धो भवति । अभिघार्येति ल्यपाऽत्रावत्ते संप्रेष्यतीत्ययमेक एव पक्षो न तु अवदास्यन्नवद्यन्नित्येतावपि पक्षाविति बोध्यते । ततः प्रातः प्रातः सावस्येति पुरोनुवाक्यासंप्रैषं दत्त्वाऽस्याक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्राविते प्रातः प्रातः सावस्येति याज्यासंप्रैषं ददाति । यागः प्रकृतिवत् । अवदाने प्रत्यभिघारणे च धानासु यथार्थमूहः । इन्द्रदेवतोद्देशेन यागेऽपि निर्वापकालिकं देवतानां भेदमादाय तत्तद्द्रव्ययागेषु अनुमन्त्रणमन्त्रगता आशिषः समुच्चीयन्ते । तथा च सवनीयान्प्रकृत्य भरद्वाजः—तत्रं देवताग्रहणमाशिषस्तु समुच्चीयेरन्संसृष्टे च नानाद्रव्यत्वादिति । चकारोऽप्यर्थे । स च पदार्थसंभावनायाम् । संसृष्ट इत्यनन्तरं याग इति शेषः । नानाद्रव्यत्वादिति हेतुराशीःसमुच्चये । नानाद्रव्यत्वान्नानादेवतद्रव्यत्वादित्यर्थः । निर्वाप इति शेषः । इदं वरुणप्रघासादौ प्रधानयोराशीःसमुच्चयसिद्ध्यर्थम् । अत्र तूभयनिमित्तम् । तत्रानुमन्त्रणपाठ एवं सिध्यति—इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नाद इन्द्रियाव्यन्नादोऽ-

न्नाद इन्द्रियाव्यन्नाद इन्द्रियावी भूयासमितीन्द्रयाजिनः । जेमानमिति महेन्द्रयाजिनः । जेमानं महिमानं गमेयमिति । सर्व ऐन्द्रा एवेति पक्षे तु पञ्चस्वपीन्द्रियावीतीन्द्रयाजिनः सकृदेव । महेन्द्रयाजिनस्तु पञ्चमस्येन्द्रियावीत्यस्य स्थाने जेमानमिति । सकृत्पक्षे सकृदिन्द्रियावीत्युक्त्वा जेमानमिति ।

औपभृतं जुह्वां पर्यस्याग्नयेऽनुब्रूह्य-
ग्नये प्रेष्येति स्विष्टकृति संप्रेष्यति ।

स्विष्टकृत्पदराहित्यं प्रैषयोः प्रदर्शयितुं प्रैषपाठः । स्विष्टकृतीति वचनमेतस्य यागस्यापि प्रधानत्वं स्यात्स्विष्टकृत्पदसंघटितप्रैषाभावात्तन्निवर्तयितुम् । तथा च सकृदवदानद्विरभिघारणे अग्नेरहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्यनुमन्त्रणं च स्विष्टकृद्वद्भवति । प्रयोजनाभावान्न प्रत्याक्रमणं मध्य औपभृतमुपभृति भवमौपभृतम् । अत्र भवनं सत्ता विद्यमानत्वमिति यावत् । जुह्वां पर्यस्योपभृतैव निक्षिप्येत्यर्थः । पर्यस्येत्यस्य ल्यप आनन्तर्यमर्थः । तेन पर्यसनानन्तरमेव प्रैषो न तु आपस्तम्बोक्तवत्पर्यसनसमकालमिति द्रष्टव्यम् । ब्रू प्रे, इत्यनयोः प्लावनम् । ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेरिति पाणिनिसूत्रात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

प्राशित्रमिडा च क्रियेते प्राशित्रमवदाय नेडामवद्यति ।

ननु अत्र प्राशित्रं क्रियत इत्येतावदेव वक्तव्यं निरवदाय होत्र इडामादधातीति वक्ष्यमाणसूत्रादिडावदानं सेत्स्यत्येव तथा चैतावतैव कार्यद्वयसिद्धौ किमर्थमिडावदानविधानं तन्निषेधश्च क्रियत इति चेत्सत्यम् । यजमानभागपरिसंख्यार्थं तत्करणात् । न च न यजमानभागमवद्यतीतिसूत्रेणैव निषेधः सिध्यत्येव तथा च दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । कृत्स्नतन्त्रे तस्य न यजमानभागमवद्यतीत्यनेनाप्रवृत्तेर्बोधनेन सवनीयपुरोडाशयागस्य पाशुकतन्त्रमध्ये प्रवृत्तस्य तत्तन्त्रोपजीव्यत्वेन कृत्स्नतन्त्रत्वादत्रापि न यजमानभागमवद्यतीत्यस्य निषेधस्याप्रवृत्त्या यजमानभागावदानप्राप्तौ तत्परिसंख्यार्थमेतस्याऽऽवश्यकत्वेन तद्दोषतादवस्थ्याभावात् । वैश्वानरे हविरिति आग्नेयात्प्राशित्रावदानमिति पक्षे परिवापस्यैव विरुज्य प्राशित्रावदानमन्येषामविरुज्यैव । आग्नेयात्प्राशित्रमवद्यतीत्येकेषामित्यस्मिन्पक्षे परिवापादेव प्राशित्रं नान्येभ्यः । आज्यादिहवींष्याच्छाद्य गोसारं कल्पयित्वाऽऽज्यलिप्तौ पाणी प्रक्षाल्य सौमिकं कर्म प्रतिपद्यत इति सर्वत्र ।

द्विदेवत्येषु मरुत्वतीययोरादित्यग्रहे सा-
वित्रे हारियोजने च याज्यानुवाक्ये ।

चकारः प्रत्येकं संयाज्यानुवाक्ये इति प्रतियागं द्वयं द्वयमित्यभिप्रायेण । याज्यानुवाक्यावतां झटितीयत्तापरिज्ञानार्थमिदं सूत्रम् ।

१ ख. °दानं द्वि° । २ ग. ढ. क्रियते ।

याज्यैवेतरासु सोमाहुतिषु ।

स्पष्टोऽर्थः ।

उभयीष्वाश्रुतप्रत्याश्रुते याज्यासंप्रैषश्च व्याख्यातः ।

उभयीषु याज्यापुरोनुवाक्यायुक्तासु केवलासु च । आश्रुतमाश्रावणं प्रत्याश्रु प्रत्याश्रावणं याज्यायाः संप्रैषा याज्यासंप्रैषश्च व्याख्यात आश्रुतप्रत्याश्रुतयाज्यासंप्रैषात्मकसमुदायो व्याख्यातो दार्शपौर्णमासिकपरिभाषयोक्त इत्यर्थः ।

पुरोनुवाक्यावतीषु पुरोनुवाक्यासंप्रेषः ।

व्याख्यात इत्यनुवर्तते । अमुष्मा अनुब्रूहीति यथादेवतमिति दार्शपौर्णमासिकप्रकरणस्थसूत्रेणोक्त इति तदर्थः ।

ग्रहं चमसं वाऽऽदायाऽऽश्रावयति यथा दर्शपूर्णमासयोः ।

यद्ग्रायव्यं वा चमसं वाऽनन्वारभ्याऽऽश्रावयेत्स्वादियात्तस्मादन्वारभ्याऽऽश्राव्यः स्वादेव नैतीतिश्रुतावन्वारम्भशब्दार्थ आदानमेव न त्वन्वारम्भमात्रमिति भावः । यथा दर्शपूर्णमासयोरित्यनेनाऽऽश्रावयौश्रावयोमाश्रावयेतिवैकल्पिकाश्रावणत्रयस्य संग्रहः क्रियते । अन्यथा प्रजापतिर्देवासुरानसृजत तदनु यज्ञोऽसृज्यतेत्यस्मिन्ननुवाके सोमप्रकरणसंबन्धिनि आश्रावयेत्येवंरूपस्यैवाऽऽश्रावणस्योक्तत्वेन तस्यैव प्राप्तिरापद्येत तन्निवारणार्थमतिदेशवचनमावश्यकम् । अत्र ब्राह्मणे विशेषः—यो वा अध्वर्योः प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति यतो मन्येतानभिक्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्नाश्रावयेदेषा वा अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति यदभिक्रम्य जुहुयात्प्रतिष्ठाया इयात्तस्मात्समानत्र तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्यै यो वा अध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव भवति स्रुग्वा अस्य स्वं वायव्यमस्य स्वं चमसोऽस्य स्वं यद्ग्रायव्यं वा चमसं वाऽनन्वारभ्याऽऽश्रावयेत्स्वादियात्तस्मादन्वारभ्याऽऽश्राव्यः स्वादेव नैतीति ।

आग्नीध्रागारे दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नाग्नीध्रः स्फ्यं धारयन्प्रत्याश्रावयति तद्व्याख्यातम् ।

आग्नीध्रागारे प्रत्याश्रावणं यथा दर्शपूर्णमासयोरित्येतावतैव सिद्धौ सत्यां पुनर्गुरुभूतवचनमाश्रावणप्रत्याश्रावणादिविषये विधेरन्यथा करणं चेत्तदा प्रायश्चित्तं सोमतन्त्रसंबन्ध्येव भवति न तु दार्शपौर्णमासिकं सामान्यं सर्वप्रायश्चित्तमितिज्ञापनार्थम् । दक्षिणामुखतातिष्ठत्तास्फ्यधारणकतानां सर्वासां विधानमपूर्वत्वार्थम् । तेनात्रेध्मसंनहननिवृत्तिः । आग्नीध्रग्रहणं तूभयप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अध्वर्युर्ग्रहं चमसं वाऽऽश्रावयति तद्व्याख्यातम् । अध्वर्युग्रहणमुत्तरसूत्रार्थं तच्च विपरिणामेन ।

संप्रैषास्त्वेकधना याज्याः ।

एकं प्रधानमेव धनं स्वरूपं भेदकमिति यावत्तद्येषां ते ह्येकधनाः । धनशब्दस्य स्वरूपपरत्वं सूत्रार्थानुगुण्यात्स्वी क्रियते । अथ वा धीयते वर्तते स्वरूपं भेदकं येषु इत्यर्थः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । तेनात्र स्वरूपभेदाद्भिन्नाभिन्ना एव नत्वेकरूपा इति । यजेरिमे यज्या यजिसंबन्धिन इत्यर्थः । यागसंबन्धिनः प्रैषा इति यावत् । यज्या इत्यत्र दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः । यज्या एव याज्याः स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । याज्यासंप्रैषास्तु एकधना इत्यन्वयः ।

तत्राध्वर्युराश्राव्य प्रत्याश्राविते॓ऽमुष्मै प्रेष्येति मैत्रावरुणं प्रेष्यति स होतारं चोदयति ।

पूर्वत्राध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थात्रुपलक्षणार्थम् । याज्याविषयकप्रैषेषु इदं सूत्रम् । अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तदेवतापदमुच्चारणीयम् । अमुष्मै प्रेष्येति एतत्प्रैषवचनमुपलक्षणं प्रातः प्रातः सावस्य शुक्रवतो मन्थिवतो मधुश्चुत इत्यस्य प्रैषस्याऽऽश्रावणसहितस्य । स मैत्रावरुणो होतारं चोदयति याज्यां वक्तुं प्रेरयतीत्यर्थः । एतदन्तः प्रपञ्चः सोमतन्त्रस्य साक्षाद्दर्शपूर्णमासापेक्षत्वं नास्तीति प्रदर्शयितुम् । एतदभिप्रेत्यैव प्रजापतिर्देवासुरानसृजत तदनु यज्ञोऽसृज्यतेत्यस्मिन्ननुवाके पुनराश्रावणादिप्रपञ्चः ।

वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

स्पष्टम् ।

सर्वसोमानामेष कल्पः ।

सर्वे सोमा ऐन्द्रवायवादयस्तेषामित्यर्थः ।

वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्ष९ सर्वसोमानामेष कल्प इत्यनेन सर्वत्रानुवषट्कारप्राप्तौ केषुचिदपवादमाह—

द्विदेवत्यर्तुग्रहेष्वादित्यग्रहसावित्रयोश्च नानुवषट्कारो विद्यते कृताकृतः शुक्रामन्थिनोः पात्नीवते च ।

अनुवषट्कारस्य शुक्रामन्थिमात्रविषय एवैतत्कृताकृतत्वम् । मध्यतःकारिचमसार्थं तु स नित्य एव भवतीत्यर्थात् । किमर्थमिदं सूत्रे सामान्यतो ज्ञानाय । कर्मकाल एतत्सूत्रपठनमावश्यकम् । एतदकरणे यजुर्भ्रेषप्रायश्चित्तम् । दक्षिणाग्नौ फलं त्वदृष्टमेवात्र । वषट्कारसाध्यप्रक्षेपावसरसंगत्याऽत्र परिभाषानिरूपणम् ।

द्विदेवत्यैः प्रचरतः ।

प्रासङ्गिकं परिसमाप्तमित उत्तरमनुष्ठेयं कर्मोच्यत इत्यवधानार्थमिदं प्रतिज्ञासूत्रम् । द्विदेवत्यर्तुग्रहेष्वादित्यग्रहसावित्रयोश्च नानुवषट्कारो विद्यत इत्यत्र द्विदेवत्यान्भक्षयन्तीत्यादौ च संज्ञायाः प्रयोजनम् । अर्थः स्पष्टः ।

कथमित्याकाङ्क्षायामाह—

उपयामगृहीतोऽसि वायव इन्द्रवायुभ्यां त्वेत्यैन्द्रवायवस्यै-कदेशमादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाता प्रतिनि*ग्राह्यं गृह्णाति ।

आदित्यपात्रेणेति तृतीया सप्तम्यर्थे । आदित्यपात्रेणैन्द्रवायवपात्रगतसोमैकदेशग्रहणासंभवेन करणार्थकत्वासंभवात् । पूर्वस्य प्रतिरूपतया निकृष्य गृह्यत इति प्रतिनिग्राह्यस्तं गृह्णातीत्यर्थः । प्रतिनिग्राह्यमिति पाठेऽपि अर्थः स एव ।

उपयामगृहीतोऽसि वाऽक्षसदसीति च द्रोणकलशाद्द्वितीयम् ।

उपयामगृहीतोऽसि वाऽक्षसदसीति मन्त्रेण तस्मिन्नेव द्रोणकलशाद्द्वितीयं प्रतिनिग्राह्यं निगृह्य निगृह्य गृह्णातीत्यर्थः । चस्त्वर्थे वा । प्रतिरूपतया नितरां गृह्यत इत्यत्र प्रतिनिग्राह्यशब्दार्थो ज्ञेयः सर्वत्र प्रतिनिग्राह्यशब्दो णमुलन्तो ज्ञेयः । तेन यथासंभवं पौनःपुन्यं ग्रहणे सिद्धम् । परिप्लवया ग्रहणम् । अध्यक्षाभ्यां गृह्णामीति मन्त्रान्तः ।

ऐन्द्रवायवमध्वर्युरादत्ते द्रोणकलशाच्च परि-प्लवया राजानं प्रतिनिग्राह्यं[२] प्रतिप्रस्थाता ।

द्रोणकलशात्परिप्लवया राजानं चेत्यन्वयः । चः समुच्चये । प्रतिनिग्राह्यग्रहणोत्तरमादानवचनादेवं ज्ञायते स्वस्थानस्थितस्यैवैन्द्रवायवस्यैकदेशग्रहणमिति । द्रोणकलशाच्च परिप्लवया राजानमित्यत्राऽऽदत्त इत्यनुवर्तते । प्रतिनिग्राह्यं प्रतिप्रस्थातेत्यत्राप्यादत्त इत्येतस्यानुवृत्तिः । आदानवचनबलादासादनमप्यस्तीति गम्यते । तच्च मन्त्राभावात्तूष्णीमेव । दशापवित्रेण संमार्गोऽपि भवति । सर्वग्रहाणां परिमार्जनमिति सूत्रात् ।

उपनिष्क्रम्याध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिप्लवयाऽऽधारयति यथोपांशुर्हुतो भवति ।

उपनिष्क्रम्येत्यत्र हविर्धानादिति शेषः । उपनिष्क्रम्येति वचनमुपनिष्क्रमणाव्यवधानेनाऽऽधारसिद्ध्यर्थम् । परिप्लवयाऽऽधारयतीत्यत्राध्वर्युरित्येव शेषः । आधारार्थं राज्ञोऽध्वर्युणैवाऽऽत्तत्वेनार्थादेवाध्वर्योः प्राप्तत्वात् । एतेन प्रतिप्रस्थातुः संनिहितत्वेनानुवृत्तिर्वारिता भवति । परिप्लवयाऽऽधारयतीति वचनं परिप्लवया राज्ञो ग्रहणं व्याघारणार्थंचमसे तेन चमसेनाऽऽधारणमिति स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् । यथा येन प्रकारेणोपांशुरुपांशुग्रहो हुतो भवति तेन प्रकारेणाऽऽधारयतीत्यर्थः । स च प्रकार उत्तरपरिधिसंधिमन्ववहृत्येत्यादिः संततं जुहोतीत्यन्तः । स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति मन्त्रस्तु वैशेषिकेणाध्वरो यज्ञ इति मन्त्रेण बाध्यते ।

---

* प्रतिनिग्राह्यमिति पाठो ज्ञेयः ।

---

१ ग. निष्कृष्य । २ ख. ङ. ज. झ. ञ. ड. °निर्ग्राह्यं ।

वायव इन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहि वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेष्येति संप्रेष्यति ।

पृष्ठ्याया उत्तरत एव पुरोनुवाक्याप्रैषः । स चाध्वर्योरेव, एकवचनात् । सहिरण्येन प्राङ्मुखस्तिष्ठन्दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोत्युत्तरार्धपूर्वार्धे वेतिपरिभाषया प्राङ्मुखता तिष्ठत्ता चोभयोः । तेन पृष्ठ्यादक्षिणतोऽपरेणाग्निं तिष्ठद्भ्यां प्राङ्मुखाभ्यां होमः कर्तव्य इति सिद्धं भवति । दक्षिणतोऽध्वर्युरुत्तरतः प्रतिप्रस्थाता पृष्ठ्याया दक्षिणत एव ।

वषट्कृते जुहुतः पुनर्वषट्कृते जुहुतः ।

स्पष्टम् ।

अध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थाता संपातमवनयति तस्यैकदेशमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः पात्रे ।

संपातमवनयतीति वचनात्प्रतिप्रस्थात्रा स्वल्पमवनयनं कर्तव्यम् । एकदेशमवनयतीति वचनादध्वर्युणाऽधिकमवनयनं कर्तव्यम् । प्रतिप्रस्थातुः स्वल्पावनयनमादित्यस्थाल्यां सोमस्य कार्यबाहुल्यानुरोधेन । अध्वर्योरधिकावनयनं भक्षकार्यस्य स्वल्पत्वानुरोधेनेति द्रष्टव्यम् ।

देवेभ्यस्त्वेत्यादित्यस्थाल्यां प्रतिप्रस्थाता संपातमवनयति ॥ १९ ॥

अत्र संपातशब्दस्य स्वल्पशेषपरत्वे प्रतिप्रस्थातुः पात्रे भूयसोऽवशिष्टत्वेन संपातशब्दप्रवृत्त्यसंगतत्वापत्तेः । अतोऽयमर्थः—संपात्य संपात्यावनयनं कर्तव्यमिति । फलमत्रादृष्टमेव ।

विष्णवुरुक्रमेत्यपिदधाति ।

पूर्वसूत्रात्प्रतिप्रस्थातृशब्दो वचनविपरिणामेनाऽऽदित्यस्थालीशब्दश्चानुवर्तते । उपस्थितत्वादादित्यपात्रेणैवापिधानम् । एतत्सर्वमापस्तम्बेन स्पष्टमुक्तं विष्णवुरुक्रमैष ते सोमस्तꣳ रक्षस्वेत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्यस्थालीमपिदधातीति । अयं मन्त्र आपस्तम्बेनान्तिमेऽपिधाने विनियुक्तो यथा तथा नास्माकम् । अस्माकं तु सर्वेष्वपिधानेषु सूत्रकृता विनियुक्त इत्येतावान्विशेषः । माऽवख्यदिति मन्त्रान्तः ।

मयि वसुः पुरो वसुरित्यध्वर्युर्होत्रे भक्षं प्रयच्छति ।

ग्रहपात्रस्थावशिष्टसोम[स्य] भक्षणीयत्वाद्भक्षसंज्ञा । अध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थातृनिवृत्त्यर्थम् । वाचं मे पाहीति मन्त्रान्तः । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—ग्रहमध्वर्युरादाय क्षिप्रꣳ होतारमतिद्रुत्य मयि वसुः पुरो वसुरिति ग्रहꣳ होत्रे प्रयच्छतीति ।

तेनैव होता प्रतिगृह्णाति ।

एतच्च याजुषहौत्रे ज्ञेयम् ।

एवमुत्तराभ्यां यथादैवतं प्रचरतः।

उत्तराभ्यामित्यनन्तरं ग्रहाभ्यामिति शेषः। उत्तरौ मैत्रावरुणाश्विनौ। यथादैवतमिति वचनमतिदेशान्मित्रावरुणाभ्यामनुब्रूहि मित्रावरुणाभ्यां प्रेष्येति प्रैषयोः प्राप्तिः स्यात्तां वारयितुम्।

नोत्तरयोर्द्रोणकलशाद्गृह्णाति नोत्तरयोराघारो विद्यते।

नोत्तरयोर्द्रोणकलशाद्गृह्णातीत्यनेन प्रतिनिग्राह्यग्रहणं व्यावर्त्यते। आघारोऽध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इतीतरयोर्ग्रहयोर्न विद्यत इत्यर्थः।

उत्तरेणोत्तरेण मन्त्रेण सकृद्गृह्णाति सकृज्जुहुतः।

सकृद्ग्रहण उत्तरोत्तरो मन्त्र उपयामगृहीतोऽस्यृतसदसि। उपयामगृहीतोसि श्रुतसदसीति। सकृज्जुहुत इति वचनमेवमुत्तराभ्यामित्यनेन पुनर्वषट्कारे होमस्य प्राप्तस्य निवृत्त्यर्थम्।

उत्तरेणोत्तरेणाऽऽदित्यस्थाल्यां प्रतिप्रस्थाता
संपातमवनयति तेनैव सर्वत्रापिदधाति।

संपातावनयन उत्तरोत्तरो मन्त्रो विश्वेदेवेभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति। विष्णवुरुक्रमेत्येतेनैवापिदधाति। आपस्तम्बेनान्तिमेऽपिधानेऽयं मन्त्रस्तद्व्यावृत्त्यर्थमेवकारः। सर्वत्रोभयत्रेत्यर्थः।

उत्तरेणोत्तरेणाध्वर्युर्होत्रे भक्षं प्रयच्छत्येतेनैव होता प्रतिगृह्णाति।

भक्षप्रदान उत्तरोत्तरो मन्त्रो मयि वसुर्विदद्वसुरिति मयि वसुः संयद्वसुरिति।

दितेः पुत्राणामदितेरकारिषमुरुशर्मणां बृहतां वरूथिनाम्। येषां धामानि निहितानि[1] धामशश्चैर्धजन्ति भुवनानि विश्वेति वा सर्वत्रापिदधाति।

स्पष्टम्।

काम्यं कल्पमाह—

यदि कामयेत पापमस्य सश्स्यादिति प्रतिप्रस्थानेन
पूर्वो गृहीत्वा पूर्वस्तिष्ठञ्जुहुयात्पूर्वो हुत्वा सादयेत्।

यदिशब्दाद्यजमानगतेयं कामना। अस्य देवदत्तस्य द्वेष्यस्य पापं सम्यक्स्यादिति यदि यजमानः कामयेत तदा प्रतिप्रस्थानं प्रतिप्रस्थातुः पात्रं तेन तानि त्रीणि वायव्यानि पात्रसादनकाले खरे प्रयुज्यन्ते तैर्द्विदेवत्यग्रहणकाले पूर्वः पूर्वोऽध्वर्योर्द्रोणकलशात्प्रतिनिग्राह्यमन्त्रेणैव गृहीत्वा पूर्वस्तिष्ठञ्जुहुयात्ततो होमानन्तरं संपातमवनीय

---

१ ङ. ज. ञ. ड. विहितानि।

पूर्वः सादयेत् । स्वेन धारणे क्रियमाणेऽग्निमकार्थकरणासंभवेनान्यहस्ते प्रदानं यावद्धोमामेति । वषट्कारसाध्यत्वादेव तिष्ठत्तासिद्धौ तिष्ठन्निति वचनमुत्तरार्थम् । तेनाऽऽसादनमपि तिष्ठन्नेव कुर्यादिति सिद्धम् । जुहुयाद्यजेद्यनेतेत्यर्थः । पूर्वो गृहीत्वा पूर्वस्तिष्ठन्हुत्वा सादयेदित्येवं लाघवाद्वक्तव्ये पूर्वस्तिष्ठञ्जुहुयादिति पृथग्वचनं संपातावनयनापिधानयोः सत्त्वं गमयति । पूर्वस्तिष्ठन्हुत्वा सादयेदित्येवमुच्यमाने क्त्वाप्रत्ययेनाव्यवहितत्वबोधनेनैतयोर्निवृत्तिः स्यादतः पृथग्वचनम् । होमोत्तरमासादनमेवाऽऽदौ कृत्वा पुनरादाय संपातावनयनादीति बोध्यते । अत्राऽऽसादनं नामोत्तरवेद्यां निधानमात्रं न तु स्वायतने निधानम् । हविर्धानप्रवेशं विना तदसंभवात् । हविर्धानप्रवेशकल्पनां विना विवाहे तस्या अनुचितत्वात् । तत्र तत्र पूर्वः पूर्व इति वचनादध्वर्योरप्यनन्तरमेष विधिरिति गम्यते ।

यदि कामयेत समावद्वीर्यो भ्रातृव्येण स्यादिति युगपद्गृहीतो युगपज्जुहुतो युगपत्सादयतः ।

भ्रातृव्येण द्वेष्येण सह समावद्वीर्यस्तुल्यवीर्यः । युगपत्सहैव ।

धाराग्रहकाले गृह्णातीत्येकेषाम् ।

संदंशपतितत्वात्काम्ये विधावेव पक्षान्तरमिदम् । धाराग्रहकाले द्विदेवत्यानां धारया ग्रहणकाल एव तेभ्यः पूर्वमनन्तरं वा प्रतिनिग्राह्यान्प्रतिप्रस्थाता गृह्णातीत्येकेषामाचार्याणां मतमित्यर्थः ।

अत्र पात्राण्युत्सादयति ।

अत्रास्मिन्काम्ये विधावित्यर्थः । अस्मिन्काल इत्यर्थो वा । पूर्वकल्पे नित्यविधिव्यावृत्तिः । द्वितीयकल्पेऽवभृथकालव्यावृत्तिः । पात्राणि प्रतिनिग्राह्याणाम् । उत्सादयति विनाशयतीत्यर्थः । जामदग्न्येन रामेण क्षत्रमुत्सादितं पुरेत्यत्र दृष्ट उत्सादनशब्दो विनाशार्थकः । पात्राण्युत्सादयतीति विधानादेव पूर्वत्र प्रतिनिग्राह्यार्थं पात्राणि भिन्नानि सन्तीति गम्यते । उत्सादयतीति वचनात्काम्यविधावेवायं प्रकार इति गम्यत ।

यदि कामयेत यो ग्रामे तं ग्रामान्निरू(रु)ह्य यो बहिर्ग्रामात्तं ग्रामे कुर्यादितीदमहममुमामुष्यायणममुष्य पुत्रममुष्यै विशो निरूहामीत्यध्वर्युः पात्रं निरू(रु)हेदमहममुमामुष्यायणममुष्य पुत्रममुष्यां विशि सादयामीति प्रतिप्रस्थानं सादयेदयज्ञसंयुक्तः कल्पः ।

अध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थातृव्यावृत्त्यर्थम् । प्रतिप्रस्थातुः पात्रं प्रतिप्रस्थानम् । मन्त्रपाठप्रकारस्तु पूर्ववदत्रापि द्रष्टव्यः । अयज्ञसंयुक्तः कल्प इति सूत्रं कृतव्याख्यानम् ।

१ ङ. ज. झ. ञ. ढ. °मुष्याऽऽमु° । २ ङ. ञ. घ. ञ. ढ. °मुष्याऽऽमु° ।

आधवनीयं पूतभृत्यवनीय दशाभिः कलशं मृष्ट्वा न्युब्जति ।

कलश आधवनीयाख्यस्तं दशाभिः पवित्रस्य दशाभिर्मृष्ट्वा प्रोक्ष्य न्युब्जति न्युब्जं करोतीत्यर्थः । दशाभिस्तं मृष्ट्वा न्युब्जतीति परामर्शेनैवाऽऽधवनीयग्रहणे सिद्धे कलशवचनं पवमानग्रहान्कलशानित्यत्रत्यबहुवचनान्तकलशशब्देनेतरयोरपि संप्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थम् ।

होता ब्रह्मोद्गाता यजमानः सदस्यश्चेति
मध्यतःकारिणो मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी
पोता नेष्टाऽच्छावाक आग्नीध्रश्च होत्रकाः ।

मध्यतः कारिण इति आत्मनोऽर्धिप्रभृतिषु ऋत्विक्षु गमनागमनयोः प्राधान्यान्मध्येऽन्तरा कर्तुं शीलं येषां ते मध्यतःकारिण इत्यर्थः । प्रधानानां मध्ये निवेशो गुणभूतानां पार्श्वत इति लोकसिद्धमेव । अथ वा मैत्रावरुणादिहोत्रकं मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवषट्कृताञ्जुहुतेत्यत्रैव संप्रत्ययार्था मध्यतःकारिसंज्ञा । होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्धुत्वेत्यादौ संव्यवहारार्था होत्रका इति संज्ञा ।

उभये चमसिनो भवन्ति सर्वेषां प्रतिपुरुषं चमसाध्वर्यवः ॥ १६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

उभये मध्यतःकारिणो होत्रकाश्चेत्यर्थः । सर्वेषां चमसिनां प्रतिपुरुषं पुरुषं पुरुषं प्रतीति प्रतिपुरुषं, प्रतिपुरुषमेकैकश्चमसाध्वर्युरेवमेकादश चमसाध्वर्यवो भवन्तीत्यर्थः । सदस्याभावपक्षे दशैव चमसाध्वर्यवो भवन्ति चमसस्यैवाभावात् । द्वाभ्यां हस्ताभ्यां चमसद्वयहोमस्य संभवात्पञ्चभिरेव चमसाध्वर्युभिः सदस्यपक्षे षड्भिरपि कार्यसंभवात्पञ्चषट्संख्याव्यावर्तनार्थं प्रतिपुरुषं चमसाध्वर्यव इति वचनम् । अस्ति चात्र शाखान्तरश्रुतिः—मा हौषीदेक एव द्वाभ्यां हस्ताभ्यां द्वौ चमसाविति । जैमिनिरपि उत्पत्तौ तु बहुत्वश्रुतेरिति, दशत्वं लिङ्गदर्शनादिति सूत्राभ्याममुमर्थमाह । अर्थस्त्वग्रे वक्ष्यते ।

इत्यौकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखयाजिद्विषाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंतापशामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टमप्रश्नस्य षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथाऽष्टमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

उन्नीयमानेभ्योऽनुब्रूहि होतुश्चमसमनून्नयध्वमुभयतःशुक्रान्कुरुध्वमच्छावाकस्य चमसाध्वर्यो मा त्वमुन्नेष्ठाः प्रतिप्रस्थातः प्रोक्षिताप्रोक्षिताञ्छकलानुपकल्पयोन्नेतः सोमं प्रभावयेति संप्रेष्यति ।

उन्नीयमानेभ्योऽनुब्रूहीत्ययं प्रैषः प्रशास्तारं प्रत्येव । हौत्रशास्त्रानुरोधात् । उन्नीयमानेभ्य इति चमसानां विशेषणम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । उन्नीयमानेभ्य इति विशेषणादुन्नयननिमित्तकोऽयं प्रैषः । चमसोन्नयननिमित्तमुन्नीयमानसूक्तं ब्रूहीत्यर्थः । होतुश्चमसमनून्नयध्वं हे ब्रह्मादिचमसाध्वर्यव उन्नेतृसहायभूता होतृचमसमुन्नेतृसहायभूततदीयचमसाऽध्वर्युणोन्नीतमनु पश्चात्स्वं स्वं चमसमुन्नयध्वमित्यर्थः । ब्रह्मोद्गाता यजमानः सदस्यो मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽऽग्नीध्र इत्येवं क्रमोऽत्र । उन्नयने विशेषमाह–उभयतःशुक्रान्कुरुध्वमिति । उभयत आद्यन्तयोः शुक्रो येषु त उभयतःशुक्रा एतादृशान्कुरुध्वमिति । शुक्रो द्रोणकलशस्थः सोमः । अच्छावाकस्याच्छावाकसंबन्धिचमसाध्वर्यो तच्चमसं त्वं मोन्नेष्ठाः । माङ्निषेधे । अच्छावाकचमसोन्नयनं मा कुर्वित्यर्थः । प्रोक्षितौ चाप्रोक्षितौ च प्रोक्षिताप्रोक्षितानेतादृशाञ्शकलान्यज्ञियवृक्षशकलान्पिधानोपयमनसमर्थानुप समीपे कल्पय । उन्नेतः सोमं प्रभावय प्रातःसवनपर्याप्तमेकधनामिश्रणेन कुर्विति प्रैषार्थः ।

होतृचमसमुख्यान्दश चमसानुन्नयत्यन्यानच्छावाकचमसात् ।

होतृचमसो मुख्यो येषां ते होतृचमसमुख्यास्तान् । होतृचमसमनून्नयध्वमित्यत्रत्यानुशब्दार्थोऽनेन प्रदर्शितो भवति । होतृचमसं प्रथममुन्नीयानन्तरमितरान्दश चमसानुन्नयति सर्वत्रेत्यर्थः । दशेति सदस्यपक्षे । अत्र दशेत्यनेन परिसंख्यानात्कस्य चमसस्योन्नयनं वर्जनीयमित्याकाङ्क्षायामन्यानच्छावाकचमसादिति । अच्छावाकचमसादन्यानुन्नयति प्रातःसवनेच्छावाकचमसं नोन्नयतीत्यर्थः । अच्छावाकस्य चमसाध्वर्यो मा त्वमुन्नेष्ठा इत्यस्यार्थोऽनेन दर्शितो भवति ।

परिप्लवयोन्नेता द्रोणकलशादुपस्तीर्य पूतभृत उन्नीय द्रोणकलशादभिघारयति ।

उभयतःशुक्रान्कुरुध्वमित्यस्यार्थोऽनेन दर्शितो भवति । आश्विनग्रहणवदुपस्तरणोन्नयनाभिघारणानीत्येव वक्तव्ये पुनः कृत्स्नं वचनं काण्डानुसमय एवात्र नियत इति-

ज्ञापनार्थम् । परिप्लवयेति वचनमुदचनव्यावृत्त्यर्थम् । नचात्र द्रोणकलशग्रहणं व्यर्थम् । आधवनीयमानस्योत्तानवचनसमकालिकसर्वचमसोपस्तरणाभिघारणोत्तरमपि पूतभृत्यव-नयनकाल आधवनीयस्यास्तीतिज्ञापनार्थत्वेन सार्थक्यात् । ननु होतुश्चमसमनूनयध्व-मितिबहुवचनबोधितचमसाध्वर्युकर्तृकत्वकेवलोन्नेतृकर्तृकत्वयोः परस्परं विरोध इति चेत्सत्यम् । चमसाध्वर्यूणां सहायत्वमादायैव बहुवचननोपपत्तेः । चमसोन्नयनानन्तरं प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षिताञ्छकलानुपकल्पयति । केवलेन हस्तेनैव प्रोक्षणं पवित्रकर-णावचनात् । तच्चोत्तानेन हस्तेन ।

उत्तानेन तु हस्तेन कर्तव्यं प्रोक्षणं भवेत् । इति स्मृतेः ।

सर्वचमसानामेष कल्पः ।

सर्वेषां चमसानामेष एवोन्नयनकल्प इत्यर्थः ।

प्रस्थितेष्वेवोन्नीयमाने सूक्ते तस्मिन्प-
रिहिते सावित्रेण ग्रहावाददाते ।

प्रस्थानं नामोत्तरवेद्यां सादनम् । उक्तं च बौधायनेन—समुन्नीयोत्तरवेद्यां साद-यतीति । प्रस्थिते[ष्वे]वोन्नीयमाने सूक्त इत्यनन्तरं समापिते सतीति शेषः । अथ वा द्वितीयार्थे सप्तमी । छान्दसत्वात् । तथा चायमर्थो भवति—प्रस्थितेषु सोमेषु सत्स्वेवो-न्नीयमानं सूक्तं समापयतीत्यर्थः । समापयतीत्यध्याहार्यं पदमन्वयसिद्धये । उन्नयन-मारभ्य यावत्सादनं सूक्तस्य यथा समाप्तिर्भवति तथा प्रशास्त्रा सूक्तं वक्तव्यमिति । तस्मिन्परिहित इति वचनं परिधानोत्तरमेव ग्रहयोराधानं न तु परिधानसमकालमित्ये-तदर्थम् । तस्मिन्निति तच्छब्देनोन्नीयमानं सूक्तं परामृश्यते । सावित्रो देवस्य त्वेति आदानकरणत्वादाददं इत्यन्तो मन्त्रः । ग्रहौ शुक्रामन्थिनौ । आददाते इति द्विवचनम् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावितिशेषः ।

कथमित्याकाङ्क्षायामाह—

शुक्रमध्वर्युर्मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता ।

स्पष्टम् ।

आददते चमसाꣳश्चमसाध्वर्यवः ।

उत्तरवेद्यां सादितांश्चमसांश्चमसाध्वर्यव आददत इत्यर्थः ।

प्रोक्षिताभ्याꣳ शकलाभ्याꣳ शुक्रामन्थिनाववपिधत्तोऽ-
पनुत्तौ शण्डामर्कौ सह तेन यं द्विष्म इत्यप्रोक्षिताभ्या-
मधस्तात्पाꣳसूनपध्वꣳसयतस्ताभ्यां चैवोपयच्छतः ।

प्रोक्षितौ शकलौ द्वावेव । अप्रोक्षितावपि द्वावेव । अन्यथा प्रैषे प्रोक्षिताप्रोक्षिता-

---

१ ख. नसूक्तान° ।

नित्यस्मिन्समस्ते पदे बहुत्वस्यापि संभावनायां द्विविधयोः शकलयोर्द्वित्वमेव नियतमि-त्येतादृशमर्थं प्रदर्शयितुमुपकल्पितशकलानां विनियोगं प्रदर्शयितुं च प्रोक्षिताभ्यामिति वचनम् । शकलवचनमसंदेहार्थम् । शुक्रामन्थिनौ ग्रहौ । अपिधत्त इत्यनेन शकलयो-रपिधानयोग्ययोरुपकल्पनं द्योत्यते । अप्रोक्षिताभ्यामितिवचनप्रयोजनं प्रोक्षितवचनव-ज्ज्ञेयम् । अपनुत्तौ शण्डामर्कौ सह तेन यं द्विष्म इत्येष एव मन्त्रः प्रतिप्रस्थातुरपि । अप्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यां पात्राधस्ताद्भागगतान्पांसूनपध्वंसयतोऽपगमयतः । अध्वर्यु-प्रतिप्रस्थातारावित्ति शेषः सर्वत्रात्र द्विवचनेषु । ताभ्यामप्रोक्षिताभ्यामेवोपयच्छतः । उपयमनं शुक्रामन्थिपात्रयोः कुरुतः । चकारो मन्त्रानुवृत्त्यर्थः । अथवाऽयमर्थः—ताभ्यां प्रोक्षिताभ्यामुपयच्छतः । चकारो हस्तसमुच्चयार्थ इति । अस्ति चापिगृह्य प्राञ्चौ निष्क्रामत इत्यस्यां श्रुतौ ग्रहधातुर्लिङ्गम् । तथा च दक्षिणेन हस्तेनोपरिष्टाद्वामेनाधस्तादित्येवं परिगृह्य प्राञ्चौ प्राङ्मुखौ निष्क्रामत इत्यर्थः सिद्धो भवति । अस्मिन्मन्त्रे सामान्यरू-पेणैव द्वेष्यस्य निर्देशो न नाम्ना । अदःशब्दाभावात् । अपनुत्तौ प्रतिहतौ ।

स्तुतोऽसि जनधा देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्त्विति शुक्रमध्वर्युर्हरति स्तुतोऽसि जनधा देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्त्विति मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता ।

हविर्धानद्वयाग्रभागं प्रति हरणं संप्रधानस्य तत्रैव करिष्यमाणत्वात् । मन्त्रभेदा-त्पृथङ्निर्देशः ।

तावादानावेके समामनन्त्युर्वन्तरिक्षमिति गच्छतः ।

तौ स्तुतोऽसि जनधा इति मन्त्रावादानावादानक्रियार्थाविति एके शाखिनः समामनन्ति वदन्तीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे सावित्रस्य निवृत्तिः । आहरणमन्त्रोऽस्मिन्पक्ष उर्वन्तरिक्ष-मिति । गच्छतः शुक्रामन्थिभ्यां सह गच्छत इत्यर्थः । प्रसिद्धत्वादन्विहीति मन्त्रान्तः । आपस्तम्बोऽपि स्पष्टमाह—उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजत इति ।

आयुः संधत्तं तं मे जिन्वतं प्राणꣳ संधत्तं तं मे जिन्वतमपानꣳ संधत्तं तं मे जिन्वतं व्यानꣳ संधत्तं तं मे जिन्वतं चक्षुः संधत्तं तन्मे जिन्वतꣳ श्रोत्रꣳ संधत्तं तन्मे जिन्वतं मनः संधत्तं तन्मे जिन्वतं वाचꣳ संधत्तं तां मे जिन्वतमित्यग्रेण हविर्धाने अरत्नी पात्रे वा संधत्तः ।

अग्रेण हविर्धाने हविर्धानयोरग्रतः समीप इत्यर्थः । हविर्धानशब्दस्य द्विवचनान्त-त्वेन शकटे एव गृह्येते न तु मण्डपः । दक्षिणहविर्धानाग्रतः समीपेऽध्वर्युरुत्तरहवि-र्धानाग्रतः समीपे प्रतिप्रस्थाता स्थित्वाऽरत्नी पात्रे वोभौ संधत्तो योजयतः संश्लेषयत इत्यर्थः । अरत्नी हस्तौ पात्रे शुक्रामन्थिनोः । ब्रह्म संधत्तमित्येतेन ब्राह्मणोक्तेनायं विकल्पते ।

अनाधृष्टाऽसीत्यङ्गुष्ठाभ्यामुत्तरवेदिमाक्रमेते ।

अङ्गुष्ठावत्र पादयोरेव । आक्रमणक्रियासाहचर्यात् । तावानेव मन्त्रः । व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् । अर्थादेवोत्तरवेदिं प्रति गमनसिद्धिः ।

तां विपरिहन्तौ विपरिक्रामतः ।

तामुत्तरवेदिं विपरिहन्तौ विपीडयन्तौ विलिखन्ताविति यावत् । विपरिहन्ताविति आर्षः शब्दः । विशेषेण परितोऽर्थादुत्तरवेदेर्विलिखन्तावङ्गुष्ठाभ्याम् । एतादृशावुभावुत्तरवेदिं विपरिक्रामतः । विशेषोऽत्र सांतत्यरूपः । विपरिक्रमणमुत्तरवेदेः सकाशादवतरणम् ।

सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषेति दक्षिणेनाध्वर्युर्हरति सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि मन्थी मन्थिशोचिषेत्युत्तरेण प्रतिप्रस्थाता ।

दक्षिणेनोत्तरेणेत्यत्रोत्तरवेदिमिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते ।

जिन्वेथा[१] सुपथ्या मध्वा वीतमिति यजमानोऽनुयन्नयतेऽग्रेणाऽऽहवनीयम् ।

ग्रहाविवेत्येव शेषः । प्रकरणाद्द्विवचनलिङ्गाच्च । अवसरख्यापनार्थमत्र याजमानविधानम् । अग्रेणाऽऽहवनीयमिति यजमानपरमेव । अन्यथा पुरस्तात्पदवैयर्थ्यापत्तेः ।

अभितो यूपं पुरस्तात्प्रत्यञ्चाववतिष्ठेते ।

पुरस्तादित्यत्र यूपस्य संनिहितत्वात्तस्यैव वचनविपरिणामेनान्वयः । आहवनीयस्यान्वये पुरस्तात्पदवैयर्थ्यतादवस्थ्यापत्तेः । प्रत्यञ्चौ प्रत्यङ्मुखाववतिष्ठेते अवनतौ किंचित्प्रह्वाविव तिष्ठेते इत्यर्थः ।

पश्चात्प्राञ्चश्चमसाध्वर्यवः ।

पश्चादित्यत्रोत्तरवेदेरिति शेषः । सामर्थ्यात्प्राञ्चः प्राङ्मुखाः । केषांचिदुदङ्नायानि वेतिसूत्रादुदङ्मुखताऽपि कदाचित्स्यात्तां वारयितुं प्राञ्च इति । अवतिष्ठन्त इति शेषः । परिभाषयोदक्संस्थतयाऽवस्थानमेतेषाम् ।

संजग्मानौ दिव आ पृथिव्याः शुक्रः शुक्रशोचिषेत्यध्वर्युः संजग्मानौ दिव आ पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषेति प्रतिप्रस्थाताऽरत्नी पात्रे वा संधत्तः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणोक्तौ विसर्गरहितौ संजग्मानौ दिव आ पृथिव्येत्येतदन्तावेव मन्त्रावत्रैताभ्यां विकल्पेते । अर्थः स्पष्टः ।

---

१ ख. 'त्' एता'।

आयुः स्थ आयुर्मे धत्तमायुर्यज्ञाय धत्तमायु-
र्यज्ञपतये धत्तं प्राणः स्थः प्राणं मे धत्तं प्राणं
यज्ञाय धत्तं प्राणं यज्ञपतये धत्तं चक्षुः
स्थश्चक्षुर्मे धत्तं चक्षुर्यज्ञाय धत्तं चक्षुर्यज्ञपतये
धत्त५ श्रोत्र५ स्थः श्रोत्रं मे धत्त५ श्रोत्रं
यज्ञाय धत्त५ श्रोत्रं यज्ञपतये धत्तं तौ देवौ
शुक्रामन्थिनौ कल्पयतं दैवीर्विशः कल्पयतं
मानुषीरिषमूर्जमस्मासु धत्तं प्राणान्पशुषु
प्रजां मयि च यजमाने चेत्यभिमन्त्रयेते ।

तौ देवौ शुक्रामन्थिनाविति लिङ्गाद्ग्रहयोरेवाभिमन्त्रणं नारत्न्योः । तेनारत्निसंधा-
नेऽप्यभिमन्त्रणं ग्रहयोरेव ।

प्रोक्षितौ शकलावभ्याधत्तः शुक्रस्याधिष्ठान
मसि शुक्रैषा ते समित्तया समिध्यस्वे-
त्यध्वर्युर्मन्थिनोऽधिष्ठानमसि मन्थिन्नेषा
ते समित्तया समिध्यस्वेति प्रतिप्रस्थाता ।

जुहोतिचोदनाभावानात्र स्वाहाकारत्यागौ । मन्त्रे समिच्छब्द इन्धनमात्रवाची
तेया त्वमग्ने समिधा समिध्यस इति मन्त्रगत समिच्छब्दवत् । तथा च नोहो न
मन्त्रलोपः । शकलाभ्याधानमन्त्रयोः शुक्रस्य समिदसि मन्थिनः समिदसीतिब्राह्मणो-
क्तमन्त्राभ्यां विकल्पेते ।

निरस्तः शण्डो निरस्तो मर्कोऽपनुत्तौ
शण्डामर्कौ सह तेन यं द्विष्म इत्यप्रोक्षितौ
बहिर्वेदि निरस्यतोऽप उपस्पृश्य ।

निरस्तः शण्डः, निरस्तो मर्कः, अपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेतिब्राह्मणोक्तेन
विकल्पते । ब्राह्मणोक्तमन्त्रेऽमुनेत्यस्य स्थाने तृतीयान्तं द्वेष्यनाम्नो ग्रहणम् । वेदे-
र्महावेदेर्बहिरिति बहिर्वेदि उत्तरस्यां दिशि अप्रोक्षितौ शकलौ निरस्यतः । अप
उपस्पृश्येत्यनन्तरं तिष्ठत इत्यध्याहार्यम् । अथापोपस्पृश्येत्यनेनापूर्वमन्यदुपस्पर्शनं
विधीयते । छेदनभेदननिरासात्माभिमर्शनेष्वप उपस्पृशेदितिस्मृतितः सिद्धमेवोपस्पर्श-
नम् । इदं तु निरसननिमित्तकमत्र विधीयते । तेनाध्वर्योरेकं स्मृतिसिद्धं कर्माङ्गत्वे-
नान्यदिति । तथा च समानकर्तृकत्वानुपपत्तिरपि परिहृता भवति । अप उपस्पृश्य ।

१ ख. °संनिधा° । २ ख. यथा । ग. त्वया ।

प्रातः प्रातःसावस्य शुक्रवतो मन्थिवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्य मध्यतः— कारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवषट्कृताञ्जुहुत होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्धुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमिति संप्रेष्यति।

प्रत्याश्रावणोत्तरमयमुदकस्पर्शः। एकवचनादेकेनैव प्रैषो वक्तव्यः स चाध्वर्युणैव।तत्राध्वर्युराश्राव्य प्रत्याश्राविते ऽमुष्मै प्रेष्येति मैत्रावरुणं प्रेष्यतीतिपरिभाषासूत्रात्। ग्रहं चमसं वाऽऽदायाऽऽश्रावयति यथा दर्शपूर्णमासयोराग्नीध्रागारे दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नाग्नीध्रः स्फ्यं धारयन्प्रत्याश्रावयति तद्व्याख्यातमिति सूत्रादाश्रावणप्रत्याश्रावणे सर्वत्र। हे प्रशास्तः प्रातः प्रातरेव प्रातःसावस्य प्रातःसंबन्धिनः शुक्रग्रहो मन्थिग्रहश्च येषां ते मधु क्षरन्तीति मधुश्चुतः। एवंभूतानिन्द्रायेन्द्रार्थं सोमान्प्रस्थितानुन्नयनदेशाद्धविर्धानादुत्तरवेदिं प्रतिप्राप्तान्याज्यया यागे विनियोक्तुं होतारं प्रेष्येत्यर्थः। एवं चोत्तरवेदिं प्रापितेषु चमसेषु मैत्रावरुणः प्रैषं वदेदिति सिद्धं भवति। अमुष्मै प्रेष्येति मैत्रावरुणं प्रेष्यतीति सूत्रान्मैत्रावरुणं प्रत्येव प्रैषः। पश्चान्मैत्रावरुणो होतारं याज्यां वक्तुं प्रेरयति। स होतारं चोदयतीति सूत्रात्। चोदनं प्रेरणम्। एवं सर्वत्र सामान्यतो ज्ञेयम्। मध्यतःकारिणो होतृब्रह्मोद्गातृयजमानसदस्यास्तेषां चमसाध्वर्यवो वषट्कारानुवषट्कारयोर्जुहुत मैत्रावरुणादय आग्नीध्रान्ता होत्रकशब्दवाच्यास्तेषां चमसाध्वर्यवः प्रथमवषट्कार एव हुत्वा शुक्रो द्रोणकलशस्थः सोमस्तस्मादेकदेशं स्वल्पं होत्रकचमसेष्वभि आभिमुख्येनोन्नीयाऽऽनीयोप मत्समीप आवर्तध्वमागच्छध्वमिति संप्रैषार्थः।

वषट्कृते सर्वे युगपज्जुह्वति।

सर्वेऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ मध्यतःकारिचमसाध्वर्यवो होत्रकचमसाध्वर्यवश्च युगपत्सहैव वषट्कृते होत्रा वषट्कृते सति जुह्वतीत्यर्थः।

स प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मा स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्निः। स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वाꣳस्तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोमि स्वाहेत्यध्वर्युस्तस्मै मित्राय सुतमाजुहोमि स्वाहेति प्रतिप्रस्थाता।

मित्रायेति शाखान्तरीयः पाठः। पारक्षुद्र एव वोभयोरपि। मन्त्रिहोमे यद्यपि मित्रसंबन्धोऽवगम्यते तथाऽपि तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्रायाजुहवुरिति वाक्यशेषाद्याज्याया इन्द्रलिङ्गत्वादिन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति प्रैष इन्द्रदेवतार्थत्वावगमा-

---

१ ख. °प तत्स° ।

चेन्द्र एव देवता भवति । मित्र इतीन्द्रस्यैव विशेषणम् । देवानामधिपत्वेन मित्रत्वात् । तथा चात्र गुणविशिष्टस्येन्द्रस्यैव देवतात्वम् । तेनात्र मित्रायेन्द्रायेदमिति मन्त्रगतदे-वतोद्देशेन त्यागो भवति । विशिष्टस्य देवतात्वेऽपि विशिष्टं शुद्धानतिरिक्तमिति-पक्षमनुसृत्यैव विशेष्यस्येन्द्रस्य देवतात्वानपायेन न तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्राया-जुहवुरितिवाक्यशेषेणेन्द्रलिङ्गकयाज्ययेन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येतिप्रैषेण च विरोधः । शुक्रामन्थिनोर्याज्यावतोरपि वचनान्मन्त्रवद्धोमौ । तथा चाऽऽपस्तम्बः— शुक्रामन्थिनोः प्रतिनिगद्य होम इति । शुक्रामन्थिनोर्याज्यावतोरपि मन्त्रवद्धोम इत्यर्थः । वषट्कारो-स्तीति कृत्वा न कुर्युरपि स्वाहाकारमिति शङ्कानिवृत्तये स्वाहाकारपाठः । वषट्कारस्वा-हाकारयोर्यथा समकालता भवति तथा मन्त्रपाठः ।

सानुवषट्कारावेके समामन्त्यननुवषट्-कारावेकेऽन्यतरꣳ सानुवषट्कारमेके ।

वषट्कृते जुहुतः पुनर्वषट्कृते जुहुत इत्येतेनैवोभयोः सानुवषट्कारत्वे सिद्धे सानुव-षट्कारावेके समामनन्तीति पुनर्वचनं बह्वाचार्यसंमतोऽयमेव पक्ष इतिप्रदर्शनार्थम् । अननुवषट्कारावनुवषट्काररहितावुभावपीत्येक आचार्याः । अन्यतरं शुक्रामन्थिनो-रन्यतरमेव ग्रहमनुवषट्कारसहितमेक आचार्याः । एवं च पक्षत्रयमेव सिद्धं भवति ।

उत्तरतःपुरस्ताद्बहिष्परिध्याहवनीयादङ्गारं निर्वर्त्यैष ते रुद्र भाग इति तस्मिन्नेतं मन्थिनः सꣳस्रावं प्रतिप्रस्थाता सर्वहुतं जुहोति ।

उत्तरत पुरस्तादी(दै)शान्यां दिशि । रुद्रसंबन्धित्वात् । रुद्रस्येशानदिगधिपतित्वा-दिति भावः । बहिष्परिध्यन्तर्वेद्येवाङ्गारनिर्वर्तनम् । स्पष्टमेतत्सूत्रान्तरे—बहिष्परिध्यन्तर्वे-द्याहवनीयादङ्गारं निरू(रु)ह्य तस्मिन्नेष ते रुद्र भाग इति प्रतिप्रस्थाता मन्थिनः संस्रावं सर्वहुतं जुहोतीति । आहवनीयादित्यपादाने पञ्चमी । अङ्गार आहुतिधारणस-मर्थोऽर्थाद्यथा घटमानयेति सामान्यत उक्तेऽच्छिद्र एव घट आनीयते तथेति द्रष्टव्यम् । निर्वर्त्य निरू(रु)ह्य । बहिष्परिधीति परिधिसमभिव्याहाराद्धोमसंबन्धित्वाच्चाऽऽहवनी-यस्य ग्रहणे सिद्ध आहवनीयवचनं यत्र मन्थिनो होमः कृतस्तत्समीपस्थ एवाङ्गारो ग्राह्य इत्यर्थविशेषज्ञापनार्थम् । तस्मिन्निरूढेऽङ्गारे । तस्मिन्नितिवचनमाहुतिधारणसमर्थ-त्वद्योतनार्थम्, अथ वाऽदृष्टार्थमङ्गारनिरूहणं होमस्त्वाहवनीय एवेतिशङ्काव्यावृत्त्य-र्थम् । एतमितिवचनमवशेषितस्य कृत्स्नस्यैव संप्रत्ययार्थम् । तथा चावशेषितस्यैकदेश-नाशे नायं होम इति सिद्धं भवति । मन्थिग्रहणं शुक्रव्यावृत्त्यर्थम् । सूदवच्छुक्रपात्रꣳ सादयतीति वचनादेव शुक्रसंस्रावहोमव्यावृत्तौ सत्यां मन्थिग्रहणं किमर्थमिति चेत् । न । तस्य पक्षान्तरत्वेनोपपत्तिसंभवेनात्र सर्वहोमोऽपि संभाव्येत तं वारयितुं मन्थि-

ग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वात्। संस्राव्य संस्राव्येति संस्रावम्। णमुलन्तमिदम्। प्रतिप्रस्थातृग्रहणमध्वर्युव्यावृत्तये। सर्वहुतमितिवचनं बिन्दुमात्रमपि यथा नावशिष्टं भवति तथा सर्वस्य होमः कर्तव्य इत्येतदर्थम्। सर्वः सोमो हुतो यस्यां क्रियायां यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम्। जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारः। सोमस्यापूर्वत्वान्न दर्विहोमधर्माः। प्रतिपत्तिकर्मैतत्। होमस्य रुद्रदेवत्यत्वादुदकस्पर्शः। रुद्रदेवत्यत्वमेष ते रुद्र भाग इति मन्त्रवर्णात्। न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यत इति ब्राह्मणाच्च। आपस्तम्बोऽत्र विशेषमाह—आर्तपात्रमेतद्यन्मन्थिपात्रं यमृत्विजां द्विष्यात्तस्मै हरेदार्छतीहैवेति विज्ञायत इति। आर्तिकरमेतत्पात्रमतो न तानूनप्त्रिणां सकाशं नयेदायतन एव सादयेदिति भावः। ब्राह्मणेऽपि—ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यान्मन्थिपात्रꣳ सदो नाश्नुत इत्यार्तपात्रꣳ हीति ब्रूयाद्यदश्नुवीतान्धोऽध्वर्युः स्यादार्तिमार्छेत्तस्मान्नाश्नुत इति।

मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवोऽनुवषट्कृते जुह्वति।

स्पष्टम्।

प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातुः प्र यजमानस्य प्र सदस्यस्येति संप्रेष्यति।

प्रैतु प्रकर्षेण गच्छत्वित्यर्थः। तत्तद्धोमानन्तर्यमेव गमने प्रकर्षः। उद्गातृचमसे प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रोः संबन्धेऽपि जैमिनिमते सुब्रह्मण्यसंबन्धेऽपि उद्गातुरेव मुख्यत्वादेकवचनम्। सदस्यपक्षे प्रसदस्यस्येति। प्रब्रह्मण इत्यादिषु प्रशब्दोत्तरमेतु इत्यस्यान्वयः। ब्रह्मण इत्याद्यनन्तरं चमसशब्दस्यान्वयः। तथा चायमर्थो निष्पन्नो भवति—प्रैतु ब्रह्मणश्चमसः प्रैतूद्गातुश्चमसः प्रैतु यजमानस्य चमसः प्रैतु सदस्यस्य चमस इति। प्रैषपाठस्तु यथापठित एव।

प्रैषार्थं विवृणोति—

सदो भक्षान्हरन्ति।

सद इति द्वितीयैकवचनम्। सदः प्रति होत्रादिसदस्यान्तचमसस्थाः सोमा भक्षास्तान्हरन्ति चमसाध्वर्यव इत्यर्थः।

सूदवच्छुक्रपात्रꣳ सादयति।

सूदशब्दः शेषवाची, तद्वच्छुक्रग्रहस्य पात्रं सादयति। अध्वर्युरेवेति शेषः। शुक्रपात्रस्याध्वर्युसंबन्धित्वात्। आयतन एव। तथा चाऽऽपस्तम्बः—सूदवच्छुक्रपात्रमायतने सादयित्वेति।

होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्धुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तन्ते।

मैत्रावरुणादीनां होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः स्वं स्वं चमसं सकृत्सकृदेव हुत्वा

शुक्रो द्रोणकलशस्थः सोमस्तस्यैकदेशं स्वल्पं स्वल्पमाभिमुख्येन स्वे स्वे चमस आनीयाध्वर्युसमीपमागच्छन्तीत्यर्थः ।

तैरध्वर्युः प्रचरति ।

तैः पुनरभ्युन्नीतैः । चमससंबन्धि यद्यत्कार्यं तत्तेषां चमसाध्वर्युसंज्ञया प्राप्तं तद्वारणार्थमध्वर्युग्रहणम् । अध्वर्युशब्दस्य तेषु गौणत्वान्मुख्यासंभव एव तेषां कर्तृत्वमिति भावः । अयमर्थ उक्तो जैमिनिनाऽपि चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानादिति सूत्रेण ।

मैत्रावरुणचमसमादाय प्रशास्तर्यजेति संप्रेष्यति वषट्कृतानुवषट्कृते हुत्वा चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति सदो भक्षꣳ हरति ।

अत्र चमसमन्वारभ्याऽऽश्रावणम् । प्रत्याश्राविते तमादाय प्रैष इति विशेषोऽत्र । चमसाध्वर्यवे प्रयच्छतीतिविधानादेवार्थादध्वर्योरत्र कर्तृतायां सिद्धायां पूर्वत्राध्वर्युवचनं मैत्रावरुणचमसाध्वर्युर्होमं कृत्वाऽन्यस्मै यस्मै कस्मै चमसाध्वर्यवे प्रयच्छतीत्ययमप्यर्थः संभाव्येत तं व्यावर्तयितुम् ।

एवमुत्तरैः प्रचरति ॥ १८ ॥

एवमित्यनेन तं तं चमसमन्वारभ्याऽऽश्रावणं प्रत्याश्राविते तं तमादाय प्रैषो वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमश्चमसाध्वर्यवे तस्य तस्य प्रदानं तस्य सदः प्रति हरणं चातिदिश्यते ।

तत्र प्रैषेषु विशेषमाह—

ब्रह्मन्यजेति ब्राह्मणाच्छꣳसिनं पोतर्यजेति पोतारं नेष्टर्यजेति नेष्टारमग्नीद्यजेत्याग्नीध्रम् ।

मैत्रावरुण यज, ब्राह्मणाच्छꣳसिन्यज, आग्नीध्र यजेत्येवं रूपाः प्रैषा अपि संभाविताास्ते व्यावृत्ता भवन्ति । पोतर्यज नेष्टर्यजेत्यनयोः क्रमप्राप्तत्वाद्ग्रहणम् । अर्थः स्पष्टः । संप्रेष्यतीति शेषः सर्वत्र ।

तस्य चमसमादाय सदो गच्छति स होतुराचष्टेऽयाडग्नीदिति ।

तस्याऽऽग्नीध्रस्य । तस्य चमसमादायेतिवचनं स्वयंहरणार्थम् । सः, अध्वर्युः । तच्छब्दश्चमसहस्तस्याध्वर्योः परामर्शाय । तेन प्रश्नोत्तरयोर्जातयोरेवाऽऽग्नीध्रचमसनिधानं नतु तत्पूर्वमिति सिद्धं भवति होतृग्रहणं कं प्रत्याख्यानमितिसंशयनिवृत्त्यर्थम् । षष्ठीनिर्देशः प्रश्नापेक्षतां गमयति । तेन होत्रा पृष्टः सन्नेवायाडग्नीदिति आचष्टे प्रश्नोत्तरं ब्रूयादिति अर्थः सिद्धो भवति । अयाडिष्टवानग्नीदाग्नीध्र इति वाक्यार्थः ।

---

१ ख. ङ. ज. झ. ञ. कृत[१] हु° ।

स भद्रमकर्यो नः सोमं पाययिष्यतीति होता प्रत्याह ।

इदं याजुषहौत्रपरम् । भक्षप्रसङ्गादादौ तदुपयोगिनीं परिभाषामाह—

होमाभिषवाभ्यामध्वर्योर्भक्षो वषट्काराच्च
वषट्कर्तॄणाꣳ समाख्यानाच्चमसिनाम् ।

अनेन भक्षनिमित्तान्युच्यन्ते । होमाभिषवाभ्यां समुच्चिताभ्यां भक्षोऽध्वर्योः । अध्वर्युग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेन प्रतिप्रस्थात्रादीनामपि होमाभिषवाभ्यां समुच्चिताभ्यामेव भक्षणम् । ननु होमाभिषवाभ्यां च भक्षो नान्यतरेण कर्मणेत्येतावतैव सिद्धेऽत्र वचनं दूरत्वात्तत्परमेव समुच्चितयोर्होमाभिषवयोर्निमित्तत्वमत्र तु न स्यादिति शङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् । एवं चमसा येषां सन्ति ते चमसिनस्ते[षां] समाख्यानात् , होतृचमसो ब्रह्मचमस उद्गातृचमसो यजमानचमसः सदस्यचमसः प्रशास्तृचमसो ब्राह्मणाच्छंसिचमसः पोतृचमसो नेष्टृचमसोऽच्छावाकचमस आग्नीध्रचमस इति यत्तत्तचमसाख्यानं कपिञ्जलचमसशब्दवत्तन्निमित्तकश्चमसिभक्ष इति । एतदेवास्य ब्रह्मचमसत्वं यच्चम्यतेऽस्मिन्सोमो ब्रह्मणेतिसंबन्धान्तरानपगमात् । यथोक्तं सूत्रान्तरे—का च तच्चमसिता स्यान्न चान्यः संबन्ध इति । वषट्काराच्च वषट्कर्तॄणामित्यत्र चकारोऽनुवषट्कारसंग्रहणार्थः । तेनानुवषट्कारोऽपि भक्षणे पृथङ्निमित्तम् । अनुवषट्कारस्यापि पृथग्भक्षणनिमित्तत्वमाश्वलायन आह—प्रतिवषट्कारं भक्षस्तूष्णीमुत्तरमिति ।

होमाभिषवकर्त्रोरध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्वषट्कारनिमित्तकभक्षणकर्तृवषट्कर्तॄणां समाख्यानिमित्तकभक्षणकर्तॄणां चमसिनां च भक्षणे क्रमविशेषमाह—

वषट्कर्ता पूर्वो भक्षयति ततोऽध्वर्युर्जघन्यश्चमसी ।

वषट्कारप्रवक्ता पूर्वः प्रथमो भक्षयति । ततस्तत्कर्तृकभक्षणानन्तरमध्वर्युः । अध्वर्युग्रहणं होमाभिषवकर्त्रुपलक्षणम् । जघने भवो जघन्यः, भक्षणे चमसी जघन्यो भवतीत्यर्थः । यत्रैकस्मिन्पात्रे वषट्कारादिनिमित्तसमवायाद्बहवो भक्षणसमवेतास्तेषु वषट्कर्ता पूर्वः प्रथमं भक्षयति नाध्वर्यवादयः । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति श्रुतेः । तस्माद्वषट्कर्ता प्रथमः सर्वभक्षान्भक्षयतीति श्रुतेर्होतुश्चित्पूर्वे हविरद्य माऽशतेति लिङ्गाच्च । निमित्तक्रमादपि वषट्कर्तुरेव प्राथम्यम् । होमाद्वषट्कारस्य पूर्वभावित्वात् । न चाभिषवस्य वषट्कारतः पूर्वभावित्वादध्वर्युप्राथम्यं कुतो नास्तीति शङ्कनीयम् । तन्मात्रस्यानिमित्तत्वात् । सर्वान्ते तु समाख्याभक्षस्तस्य समाख्यानुमेयत्वेन भक्षान्तरतो दुर्बलत्वात् । होतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाग्नीध्राणां स्वयं निषद्य यजत इत्यस्मिन्पक्षेऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्वषट्कारप्रयुक्तोऽस्ति भक्षः । यजमानस्य वषट्कारनिमित्तक एव । अतिग्राह्यहोमे प्रतिप्रस्थातृनेष्टृनेतॄणां होमाभिषवनिमित्तक एव ।

होतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाग्नीध्राणां समाख्यानिमित्तकोऽपि । ब्रह्मोद्गातृयजमानसदस्यानां तु समाख्यानिमित्तक एव । निमित्तान्तरस्याभावात् । हारियोजने वचनान्निमित्ताभावेऽपि सर्वेषामेव भक्षः । ततोऽध्वर्युस्ततश्चमसीति लाघवावाद्व्यक्त्व्ये जघन्यशब्दग्रहणं होमाभिषवनिमित्तकाध्वर्युकर्तृकभक्षणानन्तरकाल एव समाख्यानिमित्तः स्वस्वचमसे भक्षो न तु अध्वर्युणा कृततत्तच्चमसभक्षानन्तरमेव तत्तच्चमसिकर्तृकस्वस्वचमससंबन्धिसमाख्याभक्ष इतिज्ञापनार्थम् ।

होमयोर्वषट्कारव्यवाये भक्षव्यवाये वषट्कारयोश्च होमव्यवाये प्रतिशेषं प्रतिग्रहणं च भक्षः ।

होमयोर्मध्ये वषट्कारव्यवायो नाम होमसमकालं वषट्कारोच्चारणाभावः । भक्षव्यवायो भक्षकाले मन्त्रोच्चारणाभावः । वषट्कारयोर्मध्ये होमव्यवायो नाम वषट्कारोच्चारणकाले होमाभावः । तत्रोभयत्राप्युभयोः शेषं शेषं प्रतीति प्रतिशेषम् । ग्रहणं ग्रहणं प्रतीति प्रतिग्रहणम् । चकारः प्रतिशेषमित्येतेन समुच्चयार्थः । होमयोर्वषट्कारयोरित्युभयत्रापि द्विवचनं द्विदेवत्यहोमावसराभिप्रायम् । तेन बहुत्वेऽपीदं भवति । होमशब्देन याग एवोच्यते । वषट्कारसांनिध्यात् । व्यवायशब्दग्रहणान्नैमित्तिकमेवेदं प्रतिशेषप्रतिग्रहणभक्षणम् ।

नानागृहीतयोश्च समवाये ।

अत्र चकारोऽप्यर्थकः । नानागृहीतयोः पृथक्पृथग्गृहीतयोर्ग्रहयोरेकत्रैकस्मिन्काले गृहीतयोरपि होमयोर्वषट्कारव्यवाये भक्षव्यवाये वषट्कारयोश्च होमव्यवाये प्रतिशेषं प्रतिग्रहणं च भक्ष इत्ययं विधिर्भवतीत्यर्थः । यथा प्रतिनिग्राह्यद्विदेवत्यमरुत्वतीयादिषु । एतत्प्रदर्शयितुमेव प्रायश्चित्तप्रकरणं परित्यज्यात्र वचनं सांनिध्याद्विदेवत्यमात्रविषयकम् ।

न वैश्यराजन्ययोः सोमभक्षणं विद्यते ।

अल्पाच्तरत्वाद्वैश्यशब्दस्य पूर्वनिपातः ।

राजन्यवैश्ययोः सोमभक्षणाभावे प्रकारान्तरमाह—

यद्यब्राह्मणः सोमं पिपासेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य यदन्याꣳश्चमसानुन्नयत्यथैतं यजमानचमसमत उन्नयति यदन्याꣳश्चमसाञ्जुहत्यथैतस्य दर्भतरुणेनोपहत्यान्तःपरिध्याहवनीयादङ्गारं निर्वर्त्याहं त्वदस्मीति जुहोति यदन्याꣳश्चमसान्भक्षयत्यथैतस्य चमसस्य यजमानो भक्षयति ।

यदि पिपासेदित्यनेन मुख्यः पक्षो भक्षणाभाव एव राजन्यवैश्ययोः । पानेच्छा

---

१ ख. 'रमेकका°' । २ ख. 'निर्ग्राह्य' ।

चेत्तदाऽयं प्रकारः । पानानिच्छायां नेति त्वर्थात् । यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं बिभक्षयिषेदित्यापस्तम्बः । एतच्च सूत्रकारेण यजमानशब्देन सूचितमेव । अब्राह्मणो ब्राह्मणभिन्नः क्षत्रियो वैश्यो वा । यद्यपि अब्राह्मणः शूद्रोऽपि तथाऽपि तस्याध्ययने तद्विहितकर्मसु चाधिकाराभावादेव व्यावृत्तिः । अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्माणीति धर्मसूत्रे शूद्रव्यतिरिक्तानामेवाधिकारस्योक्त्या तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति श्रुतेश्च शूद्रस्य यागनिषेधात् । जैमिनिनाऽपि चातुर्वर्ण्यमविशेषादिति सूत्रेण निषेध उक्तः । निषादरथकारयोस्तु वचनाद्धिकारः । किमिति वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इति । न्यग्रोधो वटस्तस्य स्तिभिन्यः फलानि अङ्कुरा वा तान्क्रयकाले क्रयधर्मेणाऽऽहृत्याऽऽप्यायनकाल आप्याय्य-प्रणयनकाले प्रणीयोपावहरणकाल उपावहृत्य राजाभिषवोत्तरमभिषवधर्मेण सम्यगन्य-स्मिंश्चर्मणि अन्यस्मिन्नपरेऽन्यैर्ग्रावभिः पिष्ट्वा दधन्यालोड्य सोमवद्दधन्यालोडितं सोमरसं तदर्थककलशेषु अन्येन दशापवित्रेण संपीड्य संभृत्योन्नयनकाले दधन्युन्मृष्टात्पात्रे संभृतात्सोमरसाद्यजमानचमसमुन्नीय वषट्कारे हुतेषु सर्वेषु चमसेषु सव्यहस्ते ग्रहं गृहीत्वाऽनन्तरमुन्नीतस्य चमसस्यैकदेशं दर्भतरुणेन गृहीत्वाऽन्तःपरिध्याहवनीयादुत्तरतो होमाय समर्थमङ्गारं निरू(रु)ह्याहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतदित्यनेन मन्त्रेण जुहोति । लोककृज्जातवेद इति मन्त्रान्तः । कृत्स्नपाठाभावाद्वाक्यशः पठितेनैवेयमाहुतिः । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारो मन्त्रान्ते । जातवेदा अग्निर्देवता लिङ्गात् । भक्षणकाले सर्वैर्भक्षेषु भक्षितेषु अनन्तरं यजमानो भक्षयतीत्यर्थः । बह्वृच्ये केषांचित्सोमधर्माणां प्रत्यक्षाम्नानात्कलशग्रावचर्मदशापवित्रादीनां पात्राणां चोक्तत्वाच्च सोमधर्माणां लाभः । तेन क्रयकाले क्रयधर्माः । ओहनं न भवति । एतस्य केवलादृष्टार्थत्वात् । आप्यायनकाल आप्यायनं तु भवत्येव । एतस्य दृष्टार्थत्वात् । प्रणयनोपावहरणयोरपि सांनिध्यावस्थानाभिषवानुकूलत्वरूपदृष्टार्थत्वादेते अपि भवत एव । अभिषवकालेऽभिषवधर्माश्च भवन्तीति याज्ञिकाः । मीमांसकास्तु—अभिषवादिसंस्कारा नैमित्तिकस्यापि फलचमसस्य समानविधाना ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वाविशेषादिति प्राप्ते नित्यसंस्काराणामनित्यफलचमसद्वारत्वायोगान्नैमित्तिकस्य तत्कालेऽनुपस्थितत्वाच्च न समानविधानत्वम् । तथा च जैमिनिः—नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यादिति,[इति]प्राहुः । यद्यदेत्यर्थः । तेन यस्मिकाल इत्यर्थो भवति । यदाऽन्यांश्चमसानुन्नयतीति पाठस्तु सरल एव । एवमुत्तरयोरपि पाठद्वयं द्रष्टव्यम् । अथशब्द आनन्तर्यार्थः । तेन सर्वचमसोन्नयनानन्तरमेवोन्नयनं न स्वस्थाने न च तत्पूर्वमिति सिद्धं भवति । एतच्छब्देन फलचमसः परामृश्यते । नियमार्थोऽयं परामर्शः । फलरससंबन्धवान्यजमानचमसस्तमेवानन्तरमुन्नयति न नित्यं यजमानचमसमिति । अतोऽस्मात्फलरसात् । उत्तरयोरप्यैतच्छब्दयोरिदमेव प्रयोजनम् । तरुणशब्दोऽग्रवाची । दर्भतरुणाभ्यां प्रत्यस्ये-

त्यत्र तथैव प्रसिद्धेः। एकवचनादेक एव दर्भः। साहित्ये तृतीयेयम्। तथा चाय-मर्थो भवति—दर्भतरुणसहितेन दर्व्याकारपात्रेण जुहोतीति। अथवा तरुणशब्दो दार्ढ्यार्थकः। तेन दृढेन दर्भेणेत्यर्थो भवति। अस्मिन्पक्षे न दर्व्याकारं पात्रं होमसाधनं किं तु दृढदर्भ एव। अस्मिन्पक्षे होमे स्रावणमात्रम्। अथवा तरुणशब्दः स्तम्बवाची। तथा च दर्भस्तम्बेन जुहोतीत्यर्थो भवति। अस्मिन्पक्षेऽपि स्रावणमात्रमेव। यत्र यत्र वषट्कृते यागस्तत्र तत्र तत्स्थान इयमाहुतिः। कम्पने तु नेयमाहुतिः किंतु कम्पनमेव। एतस्येति षष्ठी सशेषनाराशंसमक्षाभिप्रायिका द्रष्टव्या। तेन यत्र सोमस्य सर्वभक्षणमितरेषां तत्रैतस्यापि सर्वभक्षणमेव। तत्र सोमलिङ्गानां मन्त्राणामूहः प्रकृतावपि नित्यविकारत्वात्। नैमित्तिकानामनूहो बाह्वृच्ये यदत्र शिष्टमित्यादिभिः सोमलिङ्गकैर्मन्त्रैर्भक्षणादिविधानात्। परोक्षमिव वा एष सोमो राजा यन्न्यग्रोध इति सोमशब्देन वटरसस्य स्तवनाच्च।

द्विदेवत्यान्भक्षयन्ति।

प्रकृतप्रयोगाधिकारार्थमिदं सूत्रम्।

बहुवचनग्राह्याः क इत्याकाङ्क्षायामाह—

होताऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च।

प्रतिप्रस्थातुः संपातद्वारकः संबन्ध इति भावः।

क्रमं प्रदर्शयितुमाह—

एवमनुपूर्वाः।

एवमेवानुपूर्वः क्रमो यत्र त एवमनुपूर्वाः। अयमेव क्रमः सार्वत्रिको भवति नत्वै-न्द्रवाय्व एवेति परिभाषैवेयम्। उपह्वाने भक्षणे चायमेव क्रमः सर्वत्रेत्यर्थः।

अन्योन्यस्मिन्नुपहवमिच्छन्ते।

अन्योन्यमित्यव्ययत्वेनापेक्षितेऽन्योन्यस्मिन्निति सप्तम्यन्तः प्रयोगश्छान्दसः। अन्यो-न्यं परस्परमुपह्वानमिच्छन्त इच्छेयुः कुर्युरित्यर्थः। नानुपहूतेन सोमः पातवै सोमपीथेन ह व्यर्धुको भवतीति निषेधादिति श्रुतिर्हेतुरत्र ज्ञेया[1]। परस्परानुज्ञापनमुपहवस्तमकृत्वा न सोमः पातव्य उपहवरहितेन सोमपीथेन सोमपानेन व्यर्धुको विगतार्धिशीलो भवतीत्यर्थः।

उपहवमन्त्रस्वरूपमाह—

उपह्वयस्वेत्यामन्त्रणः।

मन्त्र इति शेषः पुंलिङ्गात्। आमन्त्र्यते संमुखी क्रियते प्रतिभक्षिता येन स मन्त्र आमन्त्रण इत्यर्थः। यस्योपह्वानं तस्य कर्मप्रयुक्तनामग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थात्। अन्यथा

---

१ ख. ज्ञेयः।

कस्योपह्वानं क्रियतेऽनेनेति न ज्ञायेत । स्पष्टमेतदुक्तमापस्तम्बेन—असावसावुपह्वयस्वेति कर्मनामधेयेनाऽऽमन्त्रयत इति । तत्र प्रशास्तरुपह्वयस्व ब्रह्मन्नुपह्वयस्वेत्येवाऽऽमन्त्रणम् । प्रशास्तर्यज ब्रह्मन्यजेति लिङ्गात् ।

प्रतिवचनमन्त्रस्वरूपमाह—

उपहूत इति प्रतिवचनः ।

प्रत्युच्यतेऽनेनेति प्रतिवचनः पूर्ववन्मन्त्र इत्येव शेषः ।

यत्र क्व चैककाले भक्षयेयुरन्योन्यस्मिन्नुपहवमिच्छेरन् ।

एकः कालः समानकालः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—ये समाने प्राये भक्षयन्ति तेषूपहवमिच्छन्त इति प्रकर्षं गैतीति व्युत्पत्त्या प्रायशब्दः कालपरः । यत्र क्व चैककाल इति वचनात् । द्विदेवत्यादिषु भिन्नमेव निमित्तमुपहवस्यास्तीति गम्यते । तच्चैकपात्रत्वरूपत्वम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—ये चैकपात्रमिति । पात्रशब्देन तत्स्थः सोमा व(ल)क्ष्यते । एकं पात्रं यस्येति बहुव्रीहिर्वा । एकपात्रस्थं सोममित्यर्थः । समाख्याभक्षणमतिग्राह्यभक्षणं च कालोदाहरणम् । एकपात्रोदाहरणानि द्विदेवत्यादीनि यथायथं द्रष्टव्यानि । अत्राऽऽचारशेषस्त्क्षणम् । प्रतिभक्षितुरभावेऽप्युपहवोऽत्र । नानुपहूतेन सोमः पातव्य इति निषेधात् । स च सांनिध्याद्धोतुः ।

द्विरैन्द्रवायवं भक्षयति सकृत्सकृदितरौ ।

अनुत्सृजन्तौ पात्रमित्यापस्तम्बः । द्विर्वषट्काराद्विर्होमाच्च । सकृत्सकृदितरौ मैत्रावरुणाश्विनौ । सकृद्वषट्कारात्सकृद्धोमाच्चेति भावः । अत्राऽऽपस्तम्बेन द्विरैन्द्रवायवं भक्षयतो भक्षयन्ति भक्षयतीति वा सकृत्सकृदितरावित्युक्त्वा विकल्पितपक्षत्र(द्व(?)) यस्य तद्येषां भक्षयत इत्यध्वर्युर्होता चेत्यर्थो भक्षयतीति स स इत्यर्थ इति स्वयमेव व्याख्यानं *कृतम् । तेन यो योऽत्र भक्षयिता स स भक्षयतीत्येकवचनार्थः सिद्धो भवति । भक्षयन्तीति पाठे तु प्रतिप्रस्थातुर्द्विर्भक्षणमप्राप्तमपि । एतस्मादेव बहुवचनबलात् । द्विवचनान्तपाठस्य[1] त्वस्मत्सूत्रे नैव शङ्काऽस्ति । सकृत्सकृदिति वीप्सा ग्रहद्वित्वानुसारेण ।

पुरस्तादैन्द्रवायवं प्राणेषूपनिग्राह्यं पुरस्तान्मैत्रावरुणं चक्षुषोरुपनिग्राह्यꣳ सर्वतः परिहारमाश्विनꣳ श्रोत्रयोरुपनिग्राह्यम् ।

भक्षयति भक्षयन्तीति वा पूर्वपाठानुसारेणात्राप्यनुवर्तते । सर्वतःपरिहारमित्याश्विने विशेषविवित्सया पूर्वयोर्ग्रहयोः पुरस्तादित्यनूदितं ब्राह्मणे । तस्यैवानुकरणं करोति

---

* अत्र सर्वपुस्तकेषु कृतवानिति पाठो विद्यते स प्रमादिक इति ज्ञेयम् ।

---

१ क. 'स्य तस्मात्सू' । ख. 'स्य तत्सू' ।

सूत्रकारः पुरस्तादैन्द्रवायवमित्यादिना । प्राणेष्विति बहुवचनान्नासिकाद्वयस्य मुखस्य च ग्रहणम् । नासिकाद्वयनिरोधे स्पष्टवागुच्चारणं नैव जायत इति प्रसिद्धम् । अत- स्तयोरपि वागुच्चारणानुकूलत्वाद्ग्रहणम् । न च तस्मात्पुरस्ताद्वाचा वदतीति श्रुतेः प्राणशब्देन मुखस्यैव ग्रहणं बहुवचनं तु पूजार्थतेनाप्युपपद्यत एवेति वाच्यम् । अगतिकगतिकां पूजार्थतां विना निर्वाहे तत्कल्पनाया अनुचितत्वात् । णमुल्निर्देशा- देकैकस्य ग्रहणम् । तच्चोर्ध्वमुपहवादित्युक्तमाश्वलायनेन । यथाऽऽहार्य उपह्वयस्वे- त्युक्त्वाऽवघ्राय नासिकाभ्यामिति । सर्वतःपरिहारं सर्वं शिरः परिहृत्य परिहृत्येति । इदमपि णमुलन्तम् । तेनात्रापि वारद्वयं परिहरणक्रिया भवति ।

सर्वान्भक्षयित्वा नानुसृजन्त्याऽवनयनात् ।

सर्वानित्यनन्तरं स्वस्वकाल इति शेषः । नानुत्सृजन्त्यावनयनादित्यत्र पूर्वोऽवधि- र्भक्षणं सर्वेषु । तथा चाऽऽपस्तम्बः—अनुत्सृजन्तौ पात्रं द्विदैवत्यं भक्षयतो भक्षयन्ति भक्षयति वा सकृत्सकृदितराविति ।

सर्वेषा संपातान्होतृचमसेऽवनीय पुरोडाशशकलमै- न्द्रवायवस्य पात्रेऽवदधाति पयस्यां मैत्रावरुणस्य धाना आश्विनस्य तानि दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्त- रस्यां वर्तन्या सादयत्यातृतीयसवनात्परिशेरते ।

अवधानं निक्षेपणम् । पयस्याऽऽमिक्षा । मैत्रावरुणस्याऽऽश्विनस्येत्युभयत्र पात्रेऽव- दधातीत्यनुवर्तते । वर्तनी शकटचक्रमार्गः । प्राक्संस्थमेवाऽऽपादनमत्र । चक्रमार्ग- सादनानुगुणत्वात् । आतृतीयसवनादित्यत्राऽऽङभिविधौ । अत्र तृतीयसवनशब्देनै- कया च दशभिश्च स्वभूत इत्येतस्या शस्यमानायां प्रातर्युजौ विमुच्येथामिति प्रति- प्रस्थाता द्विदेवत्यपात्राणि विमुच्यापरया द्वारोपनिर्हृत्य मार्जालीये प्रक्षाल्य पूर्वया द्वारा प्रपाद्याऽऽयतनेषु सादयतीतिवक्ष्यमाणप्रतिसंस्यन्ततृतीयसवनपदार्थोऽत्र । परि- शेरत इति बहुवचनं हविर्विशिष्टपात्रत्रित्वात् । पात्रेष्वप्रक्षालितेष्वेव हविस्त्रितयनि- धानं प्रक्षालनावचनात् । तान्येवमरिक्तान्येव परिशेरते सादितानि भवेयुः । यज्ञस्य संतत्या इति ब्राह्मणम् ।

निरवदाय होत्र इडामादधाति ।

निरवदानं ग्रहणम् । आधाति प्रयच्छतीत्यर्थः ।

उपहूयमानामुपोद्यच्छन्ते चमसांश्चमसाध्वर्यवः ।

उपहूयमानामिडाम् । उप समीप इडायाः समीप उदूर्ध्वं यच्छन्ते नियमयन्ति चमसांस्तं तं चमसं स स चमसाध्वर्युः ।

---

१ ख. पूर्वबद्भिर्भ॰ ।

होतृचमसमास्पृष्टं धारयति।

आस्पृष्टमीषत्स्पृष्टं तदीयचमसमाध्वर्युः। पूर्वत्र चमसेषूर्ध्वधारणमात्रं न तु स्पर्शः। होतृचमसे तु स्पर्श इति विशेषः।

उपहूतां प्राश्नन्ति ये प्रकृतौ।

ये प्रकृतावित्यनेन प्राशननिवृत्तिः क्रियते प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणयोः संबन्धसत्त्वेऽपि।

इडाशकलमच्छावाकाय निदधाति प्राशितायां मार्जयित्वा।

प्राशितायामिति वचनमिडाशकलस्याच्छावाकार्थनिधानं प्राशनात्पूर्वमेव कर्तव्यमितिक्रमबोधनार्थम्। पूर्वसूत्रं क्रमबोधकं न भवति किंतु सामान्यप्रतिज्ञामात्रमनेन क्रियते। यजमानपञ्चमा इडामुपहूतां भक्षयित्वा मार्जनादित्यनेनैवाङ्गत्वसिद्धौ पुनरत्र वचनमिडाप्राशनोत्तरमेव मार्जनं न तु मध्येऽन्यस्य प्राशनप्राप्तौ तदुत्तरम्। एतेन ज्ञायते मध्येऽन्यस्य प्राशनमप्यस्तीति। तच्च हविरुच्छिष्टस्य। तच्चोक्तमाश्वलायनेन—हविरुच्छिष्टं सर्वे प्राश्नन्तीति। परं तु तच्चतुर्णां प्राकृतानामेवर्त्विजां न त्वन्येषाम्। आश्वलायनसंबन्धिनां तु भवत्येव तत्सूत्रानुरोधात्।

वाजिनेन चरति यथा वैश्वदेवे ॥ १९ ॥

अध्वर्योर्मुख्यत्वादेकवचनं न त्वेतत्संबन्धीतरर्त्विजां निवृत्तिः। यथा वैश्वदेव इत्यतिदेशात्। चरन्तीति पाठस्त्वयुक्तः[1]। अत्रोत्कर्षो न भवति। तथा चाऽऽपस्तम्बः—न ह्येषां प्रासङ्गिकं वैशेषिकमुत्कर्षतीति। एतेषां पुरोडाशानां प्रासङ्गिकं प्रसङ्गोपजीव्यं पशुप्रयुक्तमनूयाजादि तदुत्कृष्यमाणं नैषां वैशेषिकं वाजिनचर्याद्युत्कर्षति। कुतः, पाशुकैरनूयाजादिभिः पुरोडाशविशेषधर्माणां वाजिनचर्यादीनामसंबन्धादसति च संबन्धे तैः क्रमवल्कृप्त्ययोगाच्च। उक्तं जैमिनिनाऽपि—प्रासङ्गिकं नोत्कर्षेदसंयोगादिति। असंबन्धाद्वाजिनचर्यादीनामसंबन्धादित्यर्थः।

सवनीयानां मार्जनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते यथा निरूढपशुबन्धे पशुपुरोडाशस्य।

सवनीयानां पिष्टलेपफलीकरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इत्येतावतैव सिद्धे मार्जनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इति पुनर्मार्जनग्रहणं वाजिनप्रचारानन्तरमपि पक्षे मार्जनकालोऽस्तीतिज्ञापनार्थम्।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यातो भक्षमन्त्रः।

चमसमनतिक्रम्येति यथाचमसम्। तत्र चमसः स्वस्य स्वस्य। तेषां चमसिनां व्याख्यातो भक्षे हीत्यादिना सार्वत्रिकमेके समामनन्तीत्यन्तेन सूत्रेणोक्तः। व्याख्यातो

---

[1] ख. प्रयोगे पº।

भक्ष इति वक्तव्ये मन्त्रग्रहणं वैकल्पिकयोर्मन्त्रयोर्यो मन्त्रोऽध्वर्युणा परिगृहीतः स एव होत्राऽपि परिग्रहीतव्य इत्येतदर्थम् ।

सर्वेषां प्रथमो होता सकृत्सकृद्भक्षयति द्विः स्वे चमसे पुनः ।

सर्वेषां भक्षकर्तॄणां मध्ये प्रथमः पूर्वं होता सर्वचमसानां सकृत्सकृद्भक्षणं करोति स्वचमसे द्विः । पुनःशब्दोऽवधारणे द्विः स्वे चमस एवेत्यर्थः । अनुवषट्कारस्य चमसगतसोमसंस्कारकत्वात्तस्य चानुवषट्कारनिमित्तभक्षणस्य स्वसत्ताकचमसभक्षण एव प्रवृत्तेरुचितत्वादिति भावः । प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनयोर्होतृचमसे प्रतिभक्षितुरभावात्तन्त्रेण समाख्याभक्षस्य सिद्धिः ।

अभ्युन्नीतानामध्वर्युर्द्विर्भक्षितानाꣳ सकृत्सकृद्भक्षयति ।

द्विर्भक्षितानामित्यत्र प्रशास्त्रादिभिश्चमसिभिर्वषट्कारनिमित्तमनुवषट्कारनिमित्तं च द्विवारं भक्षितानां चमसस्थरसानां सतामध्वर्यु(र्यो)र्होमाभिषवोभयनिमित्तकं सकृत्सकृद्भक्षणमित्यर्थः ।

तृतीयꣳ होत्रका अन्ततः ।

होमाभिषवाभ्यामध्वर्योर्भक्षो वषट्काराच्च वषट्कर्तॄणाꣳ समाख्यानाच्चमसिनां वषट्कर्ता पूर्वो भक्षयति ततोऽध्वर्युर्जघन्यश्चमसीत्यनेन मध्यतःकारिणां होत्रकाणां च समाख्याभक्षः प्राप्यते । तृतीयꣳ होत्रका इत्यत्र तृतीयग्रहणं यदि मध्ये प्रतिभक्षिता तदा समाख्याभक्षः पृथग्भवति अन्यथा तन्त्रं वषट्कारनिमित्तकभक्षसमाख्याभक्षयोर्होत्रकाविषय इतिज्ञापनार्थम् । होत्रकाणामत्रात्र पृथग्भवति प्रतिभक्षितृसत्त्वात्र तन्त्रमेतेषाम् । होतुस्तु नात्र समाख्याभक्षः पृथक्प्रतिभक्षितुरभावात्तस्य तु आद्ययाः सवनयोः प्रतिभक्षितुरभावात्समाख्याभक्षस्तन्त्रेणैव । यत्र यत्र प्रतिभक्षितुरभावस्तत्रोपहूयैव भक्षणम् । अन्ततोऽन्ते ।

असर्वान्भक्षयित्वाऽऽप्यायस्व समेतु त
इत्याप्याययन्ति ते नाराशꣳसा भवन्ति ।

चमसिन इति शेषः । सोमेन वसतीवरीभिर्वा वर्धनमाप्यायनम् । आप्याययतीति लिङ्गात् । मन्त्रेणाभिमर्शनमित्यन्ये । तथाऽभिमृशेरन्नित्याश्वलायनः । कात्यायनस्त्वाह— आप्यायस्व समेतु त इति द्वाभ्यां चमसानालभन्ते सोमं वा सिञ्चतीति । बौधायनस्तु वसतीवरीः प्रकृत्याऽऽहुताभिराप्याययेत्ताभिरभिषुणुयादिति । ते नाराशꣳसा भवन्ति । एवमाप्यायिताश्चमसा नराशंसदेवतात्वान्नाराशंससंज्ञां लभन्त इत्यर्थः ।

---

१ क. ग. प्रथमं° । २ क. °स्तत्रानुप° ।

तान्दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षमुद्गायतान्सादयत्यन्तरा नेष्टुराग्नीध्रस्य च चमसौ सादयति ।

तान्नाराशंसान् । अन्यत्स्पष्टम् । नेष्टुराग्नीध्रस्य च चमसावन्तरा सादयति । अत्रान्तराशब्दोऽन्तरालविशिष्टपरो लक्षणया । इदं च वैशिष्ट्यं नेष्ट्राग्नीध्रचमसनिष्ठम् । अन्तरान्तरेणयुक्त इति द्वितीया ।

उपविशत्यच्छावाकोऽग्रेण स्वं धिष्णियं बहिःसदसम् ।

अग्रेण स्वं धिष्णियं बहिःसदसमित्यनेनैनबर्थः सदोबहिःप्रदेशपर्यन्तमेवात्र वचनादूह्यते ।

तस्मै पुरोडाशशकलमाददद्दाहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्यमिति ।

आददिदित्येव पाठः । आदधदिति प्रमादपाठः । प्रयच्छन्निति तदर्थः । अच्छावाक यत्ते वाद्यं वक्तुं योग्यं तद्वदस्वेति ।

उपो अस्मान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणा ह्वयध्वमित्यच्छावाकेनोच्यमानेऽच्छावाको वा अयमुपह्वमिच्छते तꣳ होतरुपह्वयस्वेति संप्रेष्यति ।

होतारं संप्रेष्यति । प्रैषे होतृशब्दश्रवणात् । अत्रप्रैषशब्देनाऽऽवेदनमुच्यते ।

यत्रैनꣳ होत्रोपहूयमानं जानाति तस्मिन्कालेऽच्छावाकचमसमादायोन्नीयमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति ।

यत्र यस्मिन्काल एनमच्छावाकं होत्रोत नो गाव उपहूता उपहूत इत्यनेन मन्त्रेणोपहूयमानमध्वर्युर्जानाति तस्मिन्कालेऽच्छावाकचमसं गृहीत्वोन्नीयमानायानुब्रूहीत्यच्छावाकं संप्रेष्यति । अत्रोन्नयनकर्ता तदीयचमसाध्वर्युरेव नोन्नेता । उक्तं चाऽऽपस्तम्बेनोन्नीयमानायानुब्रूह्यच्छावाकस्य चमसाध्वर्यो उन्नयस्वोभयतःशुक्रं कुरुष्वेति प्रैषमुखेनै(णै)व । तेनोन्नेतुरुन्नयनकर्तृत्वमत्र न भवति । परिप्लवया द्रोणकलशादुपस्तीर्य पूतभृत उन्नीय द्रोणकलशादभिघारयति सर्वचमसानामेष कल्प इतिसूत्रादयं विधिरस्मिंश्चमसेऽपि ।

तस्मिन्परिहितेऽच्छावाक यजेति संप्रेष्यति वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

अच्छावाकेन तस्मिन्नुन्नीयमानसूक्ते परिहिते सति । आश्रावणप्रत्याश्रावणादिकं सौमिकपरिभाषासूत्रतः । अन्यत्स्पष्टम् ।

---

१ ङ. ज. झ. ञ. ट. °दधदा° ।

तेन न सम्ं भक्षयति ।

भक्षनिमित्ते सत्यपि वचनादध्वर्योर्भक्षनिवृत्तिः ।

नास्मिन्नुपहवमिच्छते ।

अस्मिन्नध्वर्यावच्छावाक उपहवं नेच्छते ।

यद्यस्मिन्नुपहवमिच्छेत भक्षयेत्येव ब्रूयात् ।

यदि अस्मिन्नध्वर्यावच्छावाक उपहवमिच्छेत तदाऽध्वर्युर्भक्षयेत्येव ब्रूयान्नोपहूत इति ।

भक्षिताप्यायितमन्तरा नेष्टुराग्नीध्रस्य च चमसौ सादयति ।

उपहवनिषेधादुपहवाभावेऽनुपहूतेन सोमो न पातव्य इति निषेधेन भक्षस्यैवाभावप्रसक्तौ तत्संबन्धित्वेनाऽऽप्यायनस्याप्यभावप्रसक्तौ तन्निवारणार्थमिदं भक्षिताप्यायितवचनम् । भक्षिताप्यायितमच्छावाकेन स्वचमसं नेष्टुराग्नीध्रस्य च चमसावन्तरैतयोश्चमसयोमध्ये सादयति । क्रमप्राप्तं तस्य तदेव स्थानमिति भावः ।

एतदेवात ऊर्ध्वमच्छावाकचमसस्य स्थानम् ॥ २० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

एतदेव स्थानमत ऊर्ध्वमित आरभ्य तृतीयसवनान्तम् । अन्यत्स्पष्टम् । अयमच्छावाको बह्वृच एव कार्यः । तथा चैतरेयब्राह्मणे– यो ब्राह्मणा बह्वृचो वीर्यवान्स्यात्सोऽच्छावाकीयां कुर्यादिति ।

इत्यौकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखयाजिद्विषाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंतापशामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टमप्रश्नस्य सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथाष्टमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

ऋतुग्रहैः प्रचरतो द्वादशभिस्त्रयोदशभिश्चतुर्दशभिर्वा द्वादशसु सर्वान्नाना जुहुयात्त्रयोदशस्वन्यतरौ सह चतुर्दशसु सह प्रथमौ सहोत्तमौ ।

---

१ क. ख. ङ. भक्षयन्ति । २ क. ग. ङ. 'यितानन्त°।

त्रयोदशस्वन्त्यदरात्रित्यनेन सहशब्दस्यान्वयः । सहग्रहणे परिप्लवयाऽध्वर्युकर्तृकं ग्रहणम् । उदचनेन प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं यद्यध्वर्युः प्रतिग्रहीता । परिप्लवाद्वयस्याभावात् । इतरथा विपरीतम् । अन्यत्स्पष्टम् । तत्र पक्षत्रयप्रयोगास्त्वित्थम्—तत्राऽऽद्यपक्षे मधुश्चेत्यध्वर्युर्माधवश्चेति प्रतिप्रस्थाता शुक्रश्चेत्यध्वर्युः शुचिश्चेति प्रतिप्रस्थाता नभश्चेत्यध्वर्युर्नभस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता । एषु षट्सु ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । पात्रमुखविपर्यासः । तत इषश्चेत्यध्वर्यु, ऊर्जश्चेति प्रतिप्रस्थाता, सहश्चेत्यध्वर्युः, सहस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता । एतेषु चतुर्षु ऋतुभिः प्रेष्यति प्रैषः । पात्रमुखविपर्यासः । ततस्तपश्चेत्यध्वर्युस्तपस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता । एतयोर्ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । एतदनन्तरमत्र सहग्रहणं सहहोमश्च कुत्रापि नास्ति । भक्षक्रमस्तु होत्रासहाध्वर्युरेव न प्रतिप्रस्थाता पोत्रा सह प्रतिप्रस्थाता नेष्ट्रा सहाध्वर्युः, आग्नीध्रेण सह प्रतिप्रस्थाता ब्राह्मणाच्छंसिना सहाध्वर्युः प्रशास्त्रा सह प्रतिप्रस्थाता । एतदनन्तरं पात्रमुखविपर्यासः । होत्रा सहाध्वर्युः पोत्रा सह प्रतिप्रस्थाता नेष्ट्रा सहाध्वर्युः, अच्छावाकेन सह प्रतिप्रस्थाता पोत्रा[1] सहाध्वर्युः पृथगेव । ततो होत्रा सह हविर्धान एव प्रतिप्रस्थाता पृथगेव । अस्मिन्नेव पक्षे स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतत्पक्षस्वीकारश्चेत्तदाऽन्तिमे याज्ये होतुर्न भवतः । तत्रयुक्तो भक्षश्च नास्ति । अध्वर्योर्होतरेतद्यजेत्यस्य लोपः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ हविर्धानयोर्मध्ये प्राङ्मुखावुपविश्य ग्रहावन्यहस्ते दत्त्वोभावाश्वलायनोक्तरीत्या याज्यामुक्त्वाऽध्वर्युरुत्तिष्ठत्ततः प्रतिप्रस्थाता तु तत्रैवोपविष्टो भवेत् । अध्वर्युरेव ग्रहहोमार्थमुत्तरवेदिं गत्वा ग्रहं वषट्कृते हुत्वा सदस्युपविशेत् । एवं प्रतिप्रस्थाताऽपि सदस्युपविशेत् । अत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरध्वर्युपात्रे वषट्कारनिमित्तं परस्परं भक्षः परस्परोपाह्वानेन । होमाभिषवोभयरूपनिमित्तप्रयुक्तो भक्षस्त्वध्वर्योरेव न प्रतिप्रस्थातुः । तत्र पूर्वमध्वर्योरेव भक्षः । तस्यैव ग्रहग्रहणकर्तृत्वात् । अध्वर्युकर्तृको होमाभिषवोभयरूपनिमित्तप्रयुक्तो भक्षस्तु सदस्येव । तस्माद्धविर्धाने चर्मन्नधिग्रावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्तीति श्रुतेः । स्वयं वा निषद्य यजत इत्यस्मिन्पक्षे यजमानस्य प्रयोगस्त्वित्थम्—होतरेतद्यजेत्यस्य लोपः । यजमानः प्राङ्मुखो भूत्वा स्वासनोपविष्ट एव याज्यां ब्रूयात् । हविर्धान एव वषट्कारान्ते प्रतिप्रस्थातारमेवोपहूय वषट्कारप्रयुक्तं भक्षं कुर्यात् । ततः प्रतिप्रस्थाता होमाभिषवोभयरूपनिमित्तकं यजमानमुपहूय सदसि भक्षयति । स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतस्मिन्पक्षे होतुर्बाधः । अथ द्वितीयपक्षः—तत्र यद्यन्तिमयोः सहहोमस्तस्य प्रयोगः—मधुश्चेत्यादि सहस्यश्चेत्यन्तं पूर्ववत् । ततस्तपश्चेत्यध्वर्युर्गृहीत्वा वषट्कृते हुत्वा हविर्धानमागत्य तत्रैवोप-

---

1 ख. होत्रा ।

विष्टेऽध्वर्यौ तपस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता । उपयामगृहीतोऽसि सꣳसर्पोऽस्यꣳहस्पत्याय त्वेत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां सहैव गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातैव प्रथमतः प्रवृत्तत्वात्प्रैषं दत्त्वोभौ सहवषट्कृते हुत्वा संपातावनयनं कुरुतः । अथ भक्षः—तत्राच्छावाकभक्षान्तो भक्षक्रमः पूर्ववत् । ततः प्रथमे भक्षे होत्रध्वर्योरेव सह न प्रतिप्रस्थातुः । द्वितीये भक्षे होतृप्रतिप्रस्थात्रध्वर्यूणां भक्षः । स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतस्मिन्पक्ष एकादशे भक्षे पूर्ववदध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरेव भक्षो न होतुः स्वकर्तृकयाज्यायाम् । यजमानसंबन्धियाज्यायां तु प्रतिप्रस्थात्रध्वर्योरेव यजमानेन सह भक्षः । प्रतिप्रस्थातुः प्रथमतः प्रवृत्तत्वात्पूर्वं तस्य पश्चादध्वर्योः । यदि त्वाद्ययोः सहहोम इति पक्षस्तदा मधुश्चेति मन्त्रेणाध्वर्युर्माधवश्चेति मन्त्रेण प्रतिप्रस्थाता सहैवोभौ गृहीत्वा सहैव वषट्कृते हुत्वा संपातावनयनं कुरुतः । ऋतुना प्रेष्येति प्रैषोऽध्वर्योरेव । शुक्रश्चेत्यध्वर्युर्ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः शुचिश्चेति प्रतिप्रस्थाता, ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । नभश्चेत्यध्वर्युर्ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । नभस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता, ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । इषश्चेत्यध्वर्युर्ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । ततः पात्रमुखविपर्यासः । ऊर्जश्चेति प्रतिप्रस्थाता । ऋतुभिः प्रेष्येति प्रैषः । सहश्चेत्यध्वर्युर्ऋतुभिः प्रेष्येति प्रैषः । सहस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता, ऋतुभिः प्रेष्येति प्रैषः । तपश्चेत्यध्वर्युर्ऋतुभिः प्रेष्येति प्रैषः । ततः पात्रमुखविपर्यासः । तपस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता, ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः पृथगेव जुहोति न सह । नात्र संपातावनयनं सहहोमाभावात् । उपयामगृहीतोऽसि सꣳसर्पोऽस्यꣳहस्पत्याय त्वेत्यध्वर्युः पृथगेव गृह्णाति पृथगेव जुहोति च । नात्रापि संपातावनयनं सहहोमाभावात् । भक्षस्तु होत्रा सहाऽऽद्यो भक्षोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः । तत्र मुखतः प्रवृत्तत्वादध्वर्योः पूर्वम् । पश्चात्प्रतिप्रस्थातुः । ततः पोत्रा सहाध्वर्युः । नेष्ट्रा सह प्रतिप्रस्थाता । आग्नीध्रेण सहाध्वर्युः । ब्राह्मणाच्छंसिना सह प्रतिप्रस्थाता । प्रशास्त्रा सहाध्वर्युः । होत्रा सह प्रतिप्रस्थाता । ततः पात्रमुखविपर्यासः । ततः पोत्रा सहाध्वर्युः । नेष्ट्रा सह प्रतिप्रस्थाता । अच्छावाकेन सहाध्वर्युः । ततो होत्रा सहाध्वर्युः पृथगेव भक्षयति । एवं प्रतिप्रस्थाताऽपि होत्रा सह पृथगेव भक्षयति । अत्रोभयोरपि प्रतिभक्षितुरेवोपाह्वानमिति विशेषः । याज्यास्तु प्रथमद्वितीयर्तुग्रहमन्त्रकरणकग्रहणयोर्होतुर्याज्या । तृतीये तु पोतुः । चतुर्थे नेष्टुः । पञ्चम आग्नीध्रस्य । षष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनः । सप्तमे प्रशास्तुः । अष्टमे होतुः । नवमे पोतुः । दशमे नेष्टुः । एकादशेऽच्छावाकस्य । द्वादशे होतुः प्रथमा याज्या । त्रयोदशे होतुर्द्वितीया याज्या । स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतस्मिन्पक्षेऽन्तिमयोर्याज्ययोर्होतृकर्तृकताबाधः । भक्षस्य बाधः । एतत्पक्षानुसारिप्रयोगस्तु अनन्तरमुक्त एव । चतुर्दशपक्षे विनिवेशस्तु त्रयोदशग्रहग्रहणपक्षीयाद्यग्रहसहहोमपक्षवत् । अत्र त्रयोदशचतुर्दशयोर्होतुर्द्वितीया याज्येति विशेषः । अथ भक्षः—तत्राऽऽद्ये भक्षे होत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थातारो निमित्तक्रमानुसारेण परस्परमुपहूय भक्षयन्ति । द्वितीये भक्षे पोत्रा सहाध्वर्युः ।

तृतीये भक्षे नेष्ट्रा सह प्रतिप्रस्थाता । चतुर्थ आग्नीध्रेण सहाध्वर्युः । पञ्चमे ब्राह्मणाच्छंसिना प्रतिप्रस्थाता । षष्ठे प्रशास्त्रा सहाध्वर्युः । सप्तमे होत्रा सह प्रतिप्रस्थाता । अष्टमे पोत्रा सहाध्वर्युः । नवमे नेष्ट्रा सह प्रतिप्रस्थाता । दशमेऽच्छावाकेन सहाध्वर्युः । एकादशे होत्रा सहाध्वर्युर्होतारमेवोपहूय पृथगेव भक्षयति । द्वादशत्रयोदशयोरन्तिमे भक्षे होत्रा सहाध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ क्रमेण परस्परमुपहूय भक्षयतः । अत्र प्रैषोऽध्वर्योरेवोभयत्रापि । संपातावनयनमप्युभयत्र । चतुर्दशत्वपक्षे मन्त्रन्यूनता तु अन्ताल्लोपो विवृद्धिर्वेति न्यायेन परिहरणीया । एतेन न्यायेनान्तिममन्त्रस्याऽऽवृत्तिः । एतत्रितयपक्षसाधारण्यार्थमेव सूत्रे यस्य यस्य वषट्कारे जुहुतस्तं तं प्रति भक्षयत इति साधारण्येनोक्तिः । तेन परस्परभक्षवैपरीत्येऽपि न बाधः । अथ त्यागाः—इन्द्राय मघवे माधवाय चेदं० इति प्रथमयोस्त्यागः । मरुद्भ्यः शुक्रायेदं० त्वष्ट्रे शुचय इदं० अग्नये नभस इदं० इन्द्राय नभस्यायेदं० मित्रावरुणाभ्यामिषायेदं० देवाय द्रविणोद ऊर्जायेदं० देवाय द्रविणोदे सहस इदं० देवाय द्रविणोदे सहस्यायेदं० देवाय द्रविणोदे तपस इदं० देवाय द्रविणोदे तपस्यायेदं० अग्नये गृहपतये संसर्पायांहस्पत्यायेदं० इति क्रमेण त्यागाः ।

असन्ना हूयन्ते ।

अनासादिता एव हूयन्त इत्यर्थः । ऋतुग्रहा इति शेषः ।

पूर्वस्य पूर्वस्य शेष उत्तरमुत्तरमभिगृह्णीतः ।

एतेनैव ज्ञातं भवति सशेषा हूयन्त इति । अभि अभिमुखो भूत्वा गृह्णातीत्यर्थः ।

उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति स्वेन पात्रेणाध्वर्युः पूर्वं गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वेति स्वेन पात्रेण प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ।

स्पष्टम् ।

व्यतिषङ्गं गृह्णीतः ।

व्यतिषज्य व्यतिषज्येति व्यतिषङ्गम् । णमुल्प्रयुक्तायाः वृद्धेरभावश्छान्दसः । अध्वर्यौ होमार्थं गते द्वारि प्रतिप्रस्थाता भवति । एवं प्रतिप्रस्थातरि गतेऽध्वर्युर्द्वारि भवतीति व्यतिषङ्गशब्दार्थः । आपस्तम्बोऽपि स्पष्टमिदमाह—द्वार्येव व्यतीत इति । द्वार्येव व्यतीतो व्यतिगच्छतो मिथः संगतौ भवतः । अन्यत्र त्वेकैकावेव चरत इत्यर्थः । अस्मिन्विषये हेतुर[पि] प्रदर्शयिष्यते सूत्रकृता ।

१ ख ज्ञापितं ।

पूर्वोऽध्वर्युरपरः प्रतिप्रस्थाता ।

गृह्णातीति शेषः ।

पूर्वेण पूर्वेण मन्त्रेणाध्वर्युरुत्तरेणोत्तरेण प्रतिप्रस्थाता ।

स्पष्टम् ।

दक्षिणेनाध्वर्युः संचरत्युत्तरेण प्रतिप्रस्थाता ।

आहवनीयसंलग्नदेशेनोभयोः संचरणम् । उभयत्रैनप्प्रत्ययश्रवणात् । अत्र हेतुः श्रुतावुक्तः—प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्रपद्यते प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेणेति ।

नान्योन्यमनुप्रपद्येत ।

अन्योन्यस्य पृष्ठमनुगच्छतः । द्वारि भवन इदं हेतुभूतं सूत्रम् ।

प्रविशन्तमध्वर्युं ग्रहेणं परिगृह्णाति निष्क्रामन्तं पात्रेण ।

परीत्यनेन ग्रहेणाध्वर्युं स्वेनान्तर्हितं करोतीति परिग्रहशब्दार्थः । निष्क्रामन्तं कव-लेन पात्रेण परिगृह्णाति । अत्रापि पूर्ववदेव परिग्रहशब्दार्थः । अथ वाऽध्वर्युग्रह-स्योत्तरतो यथा भवति तथा करोति । अयं वा परिग्रहशब्दार्थ उभयत्र । यद्यप्यत्र शेषो वर्तते तथाऽपि प्रदेययागद्रव्यस्य तस्मिन्नभावात्पात्रव्यवहारः । शेषस्तु प्रति-पत्त्यर्थः ।

ऋतुना प्रेष्येति त्रिरध्वर्युराह त्रिः प्रतिप्रस्थाता ।

ऋतुग्रहाणां चतुर्दशत्वपक्ष एतस्य बाधः ।

पात्रयोर्मुखे विपर्यस्यर्तुभिः प्रेष्येति द्विरध्वर्युराह द्विः प्रतिप्रस्थाता ।

स्पष्टम् । एतयोः पात्रयोरुभयतोमुखत्वं श्रुतावुक्तम्—उभयतोमुखमृतुपात्रं भव-तीति । तत्र येन मुखेन पूर्वं हुतं ततो मुखान्तरेण होम इत्यर्थः ।

पुनर्मुखे विपर्यस्यर्तुना प्रेष्येति सकृदध्वर्युराह सकृत्प्रतिप्रस्थाता ।

स्पष्टम् ।

अध्वर्यू यजतमित्युच्यमाने होतरेतद्यजेति संप्रेष्यति ।

संप्रेष्यतीत्येकवचनाद्यजुर्वेदेनाध्वर्युरितिपरिभाषासूत्राच्चाध्वर्योरेव प्रैषो न प्रतिप्र-स्थातुः ।

स्वयं वा निषद्य यजतः ।

अध्वर्यू यजतमिति प्रैषे द्विवचनोपक्रमादत्रापि यजत इति द्विवचनान्त एव पाठः । एकवचनान्तपाठे प्रैषेण सह विरोधापत्तेः । अस्मिन्पक्षे होतरेतद्यजेत्यस्य लोपः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ हविर्धानयोर्मध्ये पृष्ठ्याया दक्षिणतोऽध्वर्युः पृष्ठ्याया उत्तरतः

---

१ ड. ज. झ. ञ. °ण प्रतिगृ° । २ ड. ज. झ.ञ. यजते ।

प्रतिप्रस्थातेत्येवं प्राङ्मुखावुपविश्य ग्रहावन्यहस्ते प्रज्ञातौ दत्त्वोभावाश्वलायनधर्मेण याज्यां वदतः। प्रतिप्रस्थाता हविर्धान एवोपविष्टो भवेदध्वर्युरेव ग्रहहोमार्थमुत्तरवेदिं गत्वा ग्रहं वषट्कृते हुत्वा सदस्युपविशेत्। अत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरध्वर्युपात्रे वषट्कारनिमित्तं परस्परोपाह्वानेन परस्परं भक्षः। तत्र होमाभिषवोभयरूपनिमित्तप्रयुक्तो भक्षस्तु अध्वर्योरेव न प्रतिप्रस्थातुः। तत्र पूर्वमध्वर्योरेव भक्षः। तस्यैव मुखतः प्रवृत्तत्वात्। होमाभिषवोभयरूपनिमित्तप्रयुक्ताध्वर्युकर्तृकभक्षस्तु सदस्येव। तस्माद्धविर्धाने चर्मन्नधि ग्रावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्तीति श्रुतेः। प्रतिप्रस्थातुस्तु वषट्कारप्रयुक्तभक्षकर्तृत्वाद्धविर्धान एव भक्षो न सदसि।

अध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थाता संपातमवनयति तस्यैकदेशमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः पात्रे।

स्पष्टम्।

प्रतिप्रस्थानेन भक्षयन्ति।

प्रतिप्रस्थानेन प्रतिप्रस्थातृपात्रेण भक्षयन्ति अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ होत्रादयश्च।

द्विर्होता सकृत्सकृ*दितरे।

प्रथममुखे द्विर्भक्षणं वषट्कारप्रयुक्तं होतुरेव नेतरेषां, स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतत्पक्षाभाव इदं सूत्रं नान्यथा। सकृत्सकृदितरे। इतरेऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ प्रशास्त्रादयश्च। यजमानकर्तृकः स्वयंयजनपक्षस्तु याजमानसूत्रे वक्ष्यति।

यस्य यस्य वषट्कारे जुहुतस्तं तं प्रति भक्षयतः।

ऋतुग्रहविषयकप्रयोगत्रयप्रदर्शनानन्तरे पक्षत्रयसाधारण्यायेदं सूत्रमित्येतत्सूत्रस्य दर्शितं प्रयोजनम्। अर्थस्तु स्पष्ट एव।

मार्जालीये पात्रं प्रक्षाल्याऽऽयतने सादयति ॥ २१ ॥

पात्रं प्रतिप्रस्थानपात्रमायतने स्वस्थाने।

इन्द्राग्नी आगतꣳ सुतमिति स्वेन पात्रेणाभक्षितेनैन्द्राग्नं कलशाच्छन्नवन्तं गृह्णाति।

धियेषितेत्यन्तं मन्त्रमुक्त्वोपरिष्टादुपयामा ऋचेतिपरिभाषासूत्रादुपयामगृहीतोऽसीत्युक्त्वा तदन्ते ग्रहग्रहणम्। होमाभिषवाभ्यामध्वर्योर्भक्ष इति परिभाषातः स्वपात्रेऽध्वर्योर्भक्षस्य प्राप्तौ तस्मिन्नेव पात्रे भक्षश्चेत्तद्गतसोमस्योच्छिष्टत्वेन तस्मिन्ग्रहणायोगात्पात्रान्तरे तत्स्थं सोममादायापि भक्षः स्यात्तदर्थमभक्षितेनेतिवचनम्। स्वेन पात्रेण पात्रगतसोमेनेत्यर्थः। पात्रस्य भक्षणासंभवात्। तृतीया साहित्ये। तेन पात्रस्थसोमेन

---

* सूत्रपुस्तकेषु इतराविति पाठो विद्यते।

महेन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णातीत्यर्थः । शस्त्रस्योत्तरत्र विधानादेव शस्त्रवत्त्वे सिद्ध इदं वचनं ग्रहग्रहणकाले ज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतदभावे यजुर्भ्रेषप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ होतव्यम् ।

तꣳ सादयित्वाऽग्रेण होतारं प्राङ्मुख उपविश्येडा देवहूरिति शस्त्रमुपाकरोति ।

तं ग्रहम् । मन्त्रपठनमेव शस्त्रोपाकरणम् ।

यत्रैनꣳ होताऽभ्याह्वयते तस्मिन्काले शोꣳसामोद इवेति प्रत्याह्वयते शोꣳसामोद इवोथामोद इवेति वा ।

यत्र यस्मिन्काल इत्यर्थः । उत्तरत्र तस्मिन्काल इत्युपादानात् । एनमध्वर्युं होता शोंसावोमित्यभिमुखीकरणार्थं यस्मिन्काल आह्वयते तस्मिन्नवसरे शोꣳसामोद इवेति होतारं प्रत्याह्वयतेऽध्वर्युः । प्रत्याह्वानं प्रत्युत्तरदानम् । शोꣳसामोद इवोथामोद इवेति विशिष्टं वा प्रत्याह्वानवाक्यम् ।

उत्तिष्ठन्प्रदक्षिणं पर्यावर्तमानः प्रथमं प्रतिगरं प्रतिगृह्णात्यभिमुखोऽत *ऊर्ध्वस्तिष्ठन्प्रह्वो वा ।

उत्तिष्ठन्नितिशत्रन्तेन प्रदक्षिणं पर्यावर्तमान इति शानजन्तेन चोत्थानप्रभृतिप्रदक्षिणपर्यावर्तनसमकालता प्रथमप्रतिगरस्य भवतीत्यर्थः । अत ऊर्ध्वमभिमुखस्तिष्ठन्प्रह्वो वा,+सर्वे प्रतिगरा वक्तव्या इत्यर्थः ।

सर्वेषु विरामेषु प्रणवे च ।

सर्वे ये विरामास्तेषु । सर्वग्रहणादृग्गता निगदगताश्चैते सर्वे गृह्यन्ते प्रणवे चाऽऽश्वलायनसूत्रप्रसिद्धा एव सर्वे प्रतिगरा गृह्यन्त इत्यर्थः । तच्चाऽऽश्वलायनसूत्रमित्थम्—अनभिहिंकृत्य शोंसावोमित्युच्चैराहूय तूष्णीं शंसं शंसेदुपांशु सप्रणवमसंतन्वन्नेष आहावः प्रातःसवने शस्त्रादिषु पर्यायप्रभृतीनां च सर्वत्र चान्तःशस्त्रं तेन चोपसंतानः शस्त्रस्वरः प्रतिगर ओथामोद इवेति शोंसामोद इवेत्याहावे प्लुतादिः प्रणवेऽप्लुतादिरवसाने प्रणवे प्रणव आहावोत्तरेऽवसाने च प्रणवान्तो वा यत्र यत्र चान्तःशस्त्रं प्रणवेनावस्यति प्रणवान्त एव तत्र प्रतिगरः शस्त्रान्ते तु प्रणव इति । शस्त्रस्य स्वर इव स्वरो यस्य स शस्त्रस्वरः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । स शस्त्रस्वर इत्यर्थः । सवनस्वरस्याविधेयत्वादन्योऽपि योऽनुब्राह्मणपक्षे निष्केवल्यस्य विशिष्टस्वरो विहितः शस्त्रस्य तस्य प्रापणार्थं वचनम् । ओथामोद इवेत्ययं प्रतिगरसंज्ञो भवति शस्त्रस्वरश्च

---

* ऊर्ध्वं तिष्ठन्निति पाठो युक्तः । + अस्य वाक्यस्य पूर्ववाक्येणासंबद्धत्वादत्र किंचित्त्रुटितं स्यादिति प्रतिभाति ।

भवति । प्रतिगीर्यते प्रत्युच्चार्यत इति प्रतिगरः । वक्ष्यमाणविशेषविशिष्टतया सकृदेव विधातुं शक्येऽपि सामान्यस्य पृथग्विधानं प्रतिगरशब्दव्यवहारेऽपि सामान्येनास्य ग्रहणार्थम् । शोंसामोद इवेत्याहाव इत्यत्र प्रतिगरो भवतीति शेषः । यत्पुनरयं प्रतिगरान्तरविधिर्मध्ये विधीयते तज्ज्ञापयति प्रतिगरान्तरमप्यस्ति मध्यवर्तिन्याहावेऽयं नियम्यते तेन शस्त्रमध्येऽयमेव स्याच्छस्त्रादावयं वा स्यात् । ब्राह्मणोक्तः शंसामोदै-वोमिति वेति । प्लुतादिः प्रणवेऽप्लुतादिरवसाने व्यवहितस्येमौ विशेषविधी अनन्तरस्य प्रणवावसानरूपेण विषयभेदासंभवात् । प्रणवे प्रणव आहावोत्तर इति सूत्रं प्लुतादेरप-वादकम् । आहावोत्तरे प्रणवे प्रणव एव प्रतिगरो भवति । आहाव उत्तरो यस्मात्स आहावोत्तरस्तस्मिन्नाहावोत्तरे प्रणवे प्रणवः प्रतिगरो भवति । अवसाने चेत्यस्मिन्सूत्रे प्रणवः प्रतिगरो भवतीति शेषः । शस्त्रान्ते शस्त्रमध्ये वाऽवसानेऽयं विधिर्भवति । प्रणवान्तो वेत्यनेन सूत्रेण विषयद्वयविकल्प उच्यते । यत्र यत्र चान्तःशस्त्रं प्रणवेना-वस्यति प्रणवान्त एव तत्र प्रतिगरः । शस्त्रान्ते तु प्रणव इत्यनेन पूर्वोक्तप्रतिगरद्वयस्य विषयव्यवस्थापनमात्रं क्रियते । विस्तरस्तु तदीयव्याख्याग्रन्थादितो द्रष्टव्यः ।

नार्धर्चाल्लुप्यते ।

अर्धर्चावसानकाल एव तस्य प्रतिगरस्य मुख्यः कालः । तत्पूर्वमुत्तरं वा प्रतिगरे लोपः ।

नाभि प्रतिगृणाति ।

अर्धर्चसमाप्तिः प्रतिगरस्य कालः । तस्यापि स्वकालादुत्तरो गौण इति न्यायमनु-सृत्याभि तत्पूर्वं तदुत्तरं वा न प्रतिगृणीयादित्यर्थः । एतत्प्रायश्चित्तमापस्तम्बेनोक्तम्—यदर्धर्चाल्लुप्येताभिप्रतिगृणीयाद्वा त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने त्वमग्ने अयासि प्रजापत इति चतस्र आहुतीर्जुहुयाद्व्याहृतीश्चेति । अर्धर्चे प्रतिगरस्यावचनमर्धर्चाल्लोपः । यथोक्त-कालातिरिक्तकालिकं वचनमभिप्रतिगरः ।

उभयं व्याहावे करोति शो[1]ंसामोद इवोथामोद इवेति ।

संततक्रमपठितर्गतमध्यातन आहावः । तदन्तगतो व्याहावः । तत्रायं प्रतिगरः । आश्वलायनसूत्रोक्तप्रतिगरं बाधित्वा सूत्रकृद्विहितो विशेषः प्रतिगरो याजुषहौत्रविषये द्रष्टव्यः । यथा स्वादुष्किलीयासु । अत्र पाठो लोपेऽभिप्रतिगरणे च यद्विहितमापस्त-म्बेन प्रायश्चित्तं तस्य प्राप्त्यर्थः ।

यत्र क च होता विरमेदोथामोद इवेति ब्रूयात् ।

इदमपि नार्धर्चाल्लुप्यते नाभिप्रतिगृणातीत्येतादृशापराधे सति एतत्प्रायश्चित्तप्राप्त्य-

---

१ ग. अ. प्रतिब्रू ।

र्थम् । अथवा विरामेषु प्रणवरहित एव प्रतिगर ओथामोद इवेति । अन्यत्र तु शास्त्रान्तरसिद्ध इत्यर्थतः । नन्वयमपि शास्त्रान्तरसिद्धः । किमिदं वचनं लोपादौ स्वसूत्रोक्तमाग्नि नर इत्यादिकं सौमिकप्रायश्चित्तमेतत्प्रतिगरविषय एव, अन्यत्राऽऽपस्तम्बोक्तमित्येतदर्थम् ।

सर्वशस्त्राणामेष कल्पः ।

सर्वग्रहणं होतृशस्त्रविषयका एवेमे प्रतिगरा इतिशङ्काव्यावृत्त्यर्थम् ।

उक्थशा इति शस्त्रं प्रतिगीर्य सर्वत्र प्रातःसवने जपति ।

स्पष्टम् ।

शस्त्रं प्रतिगीर्य ग्रहमादत्ते चमसांश्चमसा-
ध्वर्यव उक्थशा यज सोमस्येति संप्रेष्यति ।

शस्त्रप्रतिगरग्रहादानयोरेककाले सर्वथाऽसंभवेनार्थादेव शस्त्रप्रतिगरणोत्तरत्वे ग्रहादानस्य सिद्ध इदं वचनमेतच्छस्त्राङ्गभूताभिहिंकाराभाव आश्वलायनसूत्रसिद्ध एव प्रकृत्यविनियुक्तत्वेऽप्यस्माकमिष्ट इति ज्ञापयितुम् । गृहीतं ग्रहम् । अन्यत्स्पष्टम् ।

वषट्कारानुवषट्कारौ नाराशंसाननुप्रकम्पयन्ति ।

चमसाध्वर्यवो वषट्कारमनुवषट्कारं चानु नाराशंससंज्ञकांश्चमसान्प्रकम्पयन्ति ।

व्याख्यातो ग्रहनाराशंसानां भक्षः ।

ग्रहश्च नाराशंसाश्च ग्रहनाराशंसास्तेषां ग्रहनाराशंसानां भक्षो व्याख्यातो यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यातो भक्षमन्त्रः सर्वेषां प्रमथो होता भक्षयतीत्यादिना तृतीयं होत्रका अन्तत इत्यन्तेन सूत्रेणोक्त इत्यर्थः ।

आप्यायनसादने च नाराशंसानाम् ॥ २२ ॥

व्याख्याते इति शेषः । असर्वान्भक्षयित्वाऽऽप्यायस्व समेतु त इत्याप्याययन्तीत्यादिना पश्चादक्षमुदगायतान्सादयतीत्यन्तेनसूत्रेणोक्ते इत्यर्थः ।

ओमासश्चर्षणीधृत इति शुक्रपात्रेण वैश्व-
देवं कलशात्स्तुतशस्त्रवन्तं गृह्णाति ।

सूदवच्छुक्रपात्रं सादयतीति विधानादेव भक्षणप्राप्तिशङ्काया वारितत्वादभक्षितेनेतिवचनाभावः । स्तुतशस्त्रवन्तमितिवचनं ग्रहग्रहणकाले ज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतज्ज्ञानाभावे यजुर्भ्रेषप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ ।

तं सादयित्वा स्तोत्रमुपाकरोति तद्व्याख्यातम् ।

तत्स्तोत्रोपाकरणं व्याख्यातमुपावर्तध्वमितीतराणि स्तोत्राणीत्यनेन सूत्रेणोक्तमित्यर्थः ।

अपवृत्ते स्तोत्रे शस्त्रमुपाकरोति तद्व्याख्यातम् ।

अपवृत्ते समाप्ते स्तोत्रे शस्त्रमुपाकरोति । तच्छस्त्रोपाकरणमग्रेण होतारं प्राङ्मुख उपविश्येडा देवहूरिति शस्त्रमुपाकरोतीत्यनेन व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

शस्त्रं प्रतिगीर्य ग्रहमादत्ते चमसांश्चमसाध्वर्यव उक्थशा यज सोमस्येति संप्रेष्यति व्याख्यातमनुप्रकम्पनं ग्रहनाराशꣳसानां भक्षः सर्वभक्षाः ।

शस्त्रं प्रतिगीर्येतिवचनमित आरभ्य यो यः शस्त्रसंबन्ध्यभिहिंकारकृत आश्वलायनसूत्रतो विशेषः स एवास्माकमिष्टः प्रकृत्यनुपयुक्तत्वेऽपि । कालाव्यवधानार्थताऽपि ... । षोडश्यादिषु वक्ष्यमाणेषु तु कालार्थतैव प्रयोजनम् । सर्वभक्षा इत्यनन्तरं चम... इति शेषः ।

नाऽऽप्यायनसादने भवतः ।

सर्वभक्षा एव भवन्ति न त्वाप्यायनसादने अपि भवत इत्यर्थः ।

त्रिभिरुक्थ्यविग्रहैः प्रचरतः ।

उक्थ्यविग्रह इति संज्ञा वक्ष्यमाणग्रहाणां त्रयाणाम् । प्रचरतोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ।

उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वेत्युक्थ्यस्थाल्या उक्थ्यपात्रेण तृतीयं मैत्रावरुणं गृह्णाति ।

मैत्रावरुणं मित्रावरुणदेवताकं ग्रहमुद्दिश्योक्थ्यस्थालीगतस्य सोमस्य तृतीयमंशं गृह्णाति ।

एष ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेत्यायतने सादयति ।

आयतने स्वस्थाने । अन्यत्स्पष्टम् ।

पुनर्हविरसीति स्थालीं प्रत्यभिमृशति ।

स्थाली, उक्थ्यस्थाली । भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीतिन्यायाद्भाव्युपयोगस्योक्थ्यस्थालीगतस्य सोमस्य संस्कारायेदम् । तेनान्तिमग्रहग्रहणेऽग्रे ग्रहणाभावेन भाव्युपयोगत्वाभावान्न संस्कारः । प्रत्यभिमर्शो नाम यस्माद्द्रव्यं गृहीतं तस्याभिमर्शः प्रत्यभिमर्शः । एतदभिप्रेत्यैव सूत्रकारोऽपि निषेधं करिष्यति ।

मैत्रावरुणचमसमुख्यावेकादश चमसानुन्नयति ।

एकादशेति सदस्यसत्त्वेऽन्यथा दशैव ।

अत्र विशेषमाह—

पुरस्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसमुन्नयति स्तुतशस्त्रे भवतः ।

स्पष्टम् ।

शस्त्रं प्रतिगीर्य ग्रहमादत्ते चमसाꣳश्चमसाध्वर्यव उक्थशा यज सोमानामिति संप्रेष्यति ॥ २३ ॥

अत्र शस्त्रं प्रतिगीर्येति मैत्रावरुणशस्त्रार्थं, पूर्वं तु होतृशस्त्रविषय इति विषयभेदः। द्विदेवत्यर्तुग्रहेष्वादित्यग्रहसावित्रयोश्च नानुवषट्कारो विद्यत इत्यनेनेतरेषु ग्रहेषु वषट्कारानुवषट्कारयोः प्रापितत्वेनात्रापि वषट्कारानुवषट्कारौ ।

हुत्वा देवेभ्यस्त्वा देवा युवं पृणज्मि यज्ञस्याऽऽयुषे जुष्टमिति मैत्रावरुणचमसे ग्रहसंपातमवनयति।

हुत्वेतिवचनं सदसि भक्षहरणानन्तरं यदापस्तम्बेन संपातावनयनमुक्तं तद्व्यवच्छेदार्थम्। संपातमवनयतीत्यनेन संपातशब्देन मैत्रावरुणचमसे स्वल्पावनयनं सूच्यते ।

बाह्यतः सद आलभ्य ।

सदसो बाह्यतो बहिः स्थितः सन्सदोभूमिं स्पृष्ट्वा संपातमवनयतीति पूर्वेणान्वयः ।

यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेयमिति ब्राह्मणव्याख्यातान्यवनयनानि तेषां याथाकामी ।

यज्ञकर्मकौशलं यज्ञयशसं तेन यज्ञयशसा निमित्तेनाऽऽत्मानं योजयितुमिच्छति तदाऽन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नवनयेत् । यदि यजमानं तथेच्छति तदाऽन्तरा सदोहविर्धाने। यदि सदस्यांस्तदा सदसि स्थित्वाऽवनयेदित्येतादृशान्यवनयनानि ब्राह्मण उक्तानि[1] तेषां मध्ये यथेच्छा तथा काम्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

सर्वेषां प्रथमो मैत्रावरुणः सकृत्सकृद्भक्षयति द्विः स्वे चमसे तस्याध्वर्युर्द्विर्भक्षितस्य सकृद्भक्षयति तृतीयं मैत्रावरुणः ।

मैत्रावरुणस्य प्रतिभक्षितृमद्भावात्तृतीयो भक्षः समाख्याभक्षस्तस्य पृथगेव भवति । इतरेषां तु समाख्याभक्षमात्रं प्रशास्तुरत्रोपह्वानं तस्य वषट्कर्तृत्वात् ।

ततः प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामुक्थ्यविग्रहाभ्याꣳ स्तुतशस्त्रवद्भ्यां प्रचरत्येतेनैव कल्पेन ।

एतेनैव कल्पेनेत्यनेनैव स्तुतशस्त्रवत्त्वे सिद्धे स्तुतशस्त्रवद्भ्यामितिवचनमस्मिञ्छस्त्रेऽपि[2] शस्त्रं प्रतिगीर्येत्येतत्सूत्रज्ञापितधर्मप्राप्त्यर्थम् । स्तुतशस्त्रवद्भ्यामित्युभयवचनं ज्ञानावश्यकत्वार्थमेव । अन्यत्स्पष्टम् ।

तत्र विशेषमाह—

इन्द्राय त्वेति द्वितीये ग्रहणसादनौ संनमति पुनर्हविरसीति स्थालीं प्रत्यभिमृशति ।

गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वेति ग्रहणो मन्त्रः । साद्यतेऽ-

---

१ ङ. ज. झ. ञ. °तानि काम्यान्य° । २ घ. च. °स्मिञ्छास्त्रे° ।

नेनेति सादनः । एष ते योनिरिन्द्राय त्वेति सादनः । एतौ संनमति । अनयोरूहः कर्तव्य इत्यर्थः ।

ब्राह्मणाच्छꣳसिचमसमुख्याꣳश्चमसानुन्नयन्ने-
कस्मै चमसगणाय राजानमतिरेचयति ।

अच्छावाकसंबन्धिस्तुतशस्त्रप्रयुक्तचमससमूहाय यावानुपयुज्यते सोमस्तावदेवाति-रेचयति न न्यूनं नातिरिक्तमतिरेचयति । सर्वथाऽतिरेको यथा न भवति तथा प्रयत्नेन यतितव्यमतिरेके प्रायश्चित्तस्य श्रवणात् ।

ब्राह्मणाच्छꣳसिचमसे ग्रहसंपातमव-
नयति न प्रतिप्रस्थाता भक्षयति ।

तस्य चमसे संपातेऽवनीतेऽपि होमाभिषवाभ्यां भक्ष इति प्राप्तस्य भक्षस्यायं निषेधः । ब्राह्मणाच्छंसिनः समाख्याभक्षस्तन्त्रेणैव प्रतिभक्षितुरभावात् । नोपहवो यद्युपहूतः स्याद्भक्षयेत्येव ब्रूयादिति वदेदच्छावाकचमसे तथा दर्शनात् ।

इन्द्राग्निभ्यां त्वेति तृतीये ग्रहणसादनौ संनमति ।

तृतीय उक्थ्यविग्रहे ।

न स्थालीं प्रत्यभिमृशति ।

तस्याः स्थाल्या रिक्तत्वात् ।

अच्छावाकचमसमुख्याꣳश्चमसानुन्नय सर्वꣳ राजानमुन्नय
माऽतिरीरिचो दशाभिः कलशौ मृष्ट्वा न्युब्जेति संप्रेष्यति ।

पूतभृतो बिल उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य तस्मिन्द्रोणकलशस्थं राजानं सर्वं पूतभृत्यवनीय दशाभिः कलशौ पूतभृद्द्रोणकलशौ दशापवित्रेण शुष्कौ कृत्वा न्युब्जन्यञ्चौ कुरु इति प्रैषार्थः । उन्नेताऽत्र प्रेष्य एकवचनात् । सर्वꣳ राजानमुन्नयेत्येता-वतैव सिद्धे माऽतिरीरिच इतिवचनमत्रातीव कठिनमतिविस्तृतं प्रायश्चित्तमस्तीत्यतः सावधानताऽत्राऽऽवश्यकीतिज्ञापनार्थम् ।

प्रैषार्थं स्पष्टयति—

अच्छावाकचमसमुख्याꣳश्चमसानुन्नयति
सर्वꣳ राजानमुन्नयति नातिरेचयति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

दशाभिः कलशौ मृष्ट्वा न्युब्जति ।

दशाभिः पवित्रदशाभिः कलशौ पूतभृद्द्रोणकलशौ मृष्ट्वा शुष्कौ कृत्वा न्युब्जति न्यग्बिलौ करोति ।

अच्छावाकचमसे ग्रहसंपातमवनयति न प्रतिप्रस्थाता भक्षयति ।

गतव्याख्यानं पूर्वत्र ।

अग्निः प्रातःसवने पात्वस्मानिति सꣳस्थिते जुहोति ।

सवनाहुतिमित्यापस्तम्बः । सवनसंस्थाप्रयुक्तेयमाहुतिरिति संस्थाप्रयुक्तत्वमेनदाहुतेर्दर्शयति । तेन सोमातिरेके सति तत्प्रायश्चित्तान्ते जुहोति । प्रायश्चित्तान्यपि अग्निं नर इत्यादीनि सोमस्कन्दनप्रायश्चित्तानि च प्राक्सवनाहुतेः कार्याणि ।

प्रशास्तः प्रसुवेति संप्रेष्यति ।

प्रसुव सदोबहिर्निःसरणार्थं सर्वेभ्योऽनुज्ञां देहीत्यर्थः ।

सर्पतेत्याह प्रशास्ता ।

स सर्पतेत्याहेति तच्छब्देनैव प्रशास्तृपरामर्शे सिद्धेऽध्वर्योरनुज्ञायाचनार्थकप्रैषे प्रशास्तृग्रहणं विना प्रसुवेत्येतावदुच्यमानेऽपि प्रशास्तारं जानीयात्प्रष्यमिति पक्षान्तरं गमयति । अत्राऽऽपस्तम्बः—येन प्रसर्पन्ति तेन निःसर्पन्तीति । ते येन पथा पूर्वं प्रसृप्ता ऋत्विजस्तेनैव गच्छन्तीत्यर्थः ।

संतिष्ठते प्रातःसवनं प्रातःसवनम् ॥ २४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

स्पष्टम् । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिद्योतनार्था ।

इत्योकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखयाजिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंतापशामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टमप्रश्नस्याष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

संपूर्णोऽयमष्टमः प्रश्नः ।